

**JOURNAL OF APPLIED AND THEORETICAL SOCIAL
SCIENCES**

TEORİK VE UYGULAMALI SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

(E-ISSN: 2687-5861)

(DOI Prefix:10.37241/jatss)

*International Peer-Reviewed and Open Access Electronic Journal
Uluslararası Hakemli ve Açık Erişimli Elektronik Dergi*

VOLUME 4. ISSUE 1 . 2022

CİLT 4. SAYI 1. 2022

PUBLISHER AND CHIEF EDITOR / SAHİBİ VE BAŞ EDİTÖR

PROF. DR. NİLGÜN SERİM

RESEARCHER-WRITER/ARAŞTIRMACI-YAZAR

Journal of Applied and Theoretical Social Sciences/Istanbul/
Turkey/ editor.jatss@iccsor.com

ASSISTANT EDITOR/ YARDIMCI EDİTÖR

AST.PROF.DR / DR. ÖĞRETİM ÜYESİ NAZMI Y.YAĞANOĞLU

ÇANAKKALE ONSEKİZ MART UNIVERSITY

Biga Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of
Econometrics/Çanakkale/Turkey/ nazmiyagan@comu.edu.tr

TURKISH LANGUAGE EDITOR/TÜRKÇE DİL EDİTÖRÜ

PROF. DR. NİLGÜN SERİM

ENGLISH LANGUAGE EDITOR/ İNGİLİZCE DİL EDİTÖRÜ

NAZMI Y. YAĞANOĞLU

COMMUNICATION AND COORDINATION/İLETİŞİM VE KOORDİNASYON

<https://www.iccsor.com/index.php/jatss>

E-mail/ E-posta:

editor.jatss@iccsor.com

Istanbul-Uskudar/Turkey

İstanbul-Üsküdar/Türkiye

We are Indexed by the Following Databases / Endekslendiğimiz Veri Tabanları

EBSCOhost

Tarih (Date): 2021

CiteFactor
Academic Scientific Journals

Tarih (Date): 2021

INDEX **COPERNICUS**
I N T E R N A T I O N A L

Tarih(Date):2021

Tarih(Date):2021

Tarih(Date):2021

Tarih(Date):2021

Tarih (Date): 2020

Tarih (Date): 2019

Tarih(Date):2020

Tarih(Date):2020

Tarih(Date):2020

Tarih(Date):2020

Tarih(Date):2020

Tarih(Date):2020

Tarih(Date):2021

Tarih (Date): 2020

International Institute of Organized Research (I2OR)

Tarih (Date): 2020

Scientific Indexing Services

Tarih (Date): 2020

Tarih(Date):2021

Tarih(Date):2021

www.wcosj.com

World Catalogue of Scientific Journals

Tarih(Date):2021

ADVANCED SCIENCE INDEX

CENTRAL EUROPEAN SCIENCE ARCHIVE AND EVALUATION

Tarih (Date): 2020

EDITORIAL BOARD/ YAYIN KURULU

By Title In Alphabetical Order/ Ünvana Göre Alfabetik Sıra ile

Prof. Dr.	İbrahim ACAR	İzmir Katip Çelebi University/ Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of Economics/İzmir/Turkey	atilla2000@gmail.com
Prof. Dr.	Serpil AĞCAKAYA	Süleyman Demirel University/ Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of Public Finance/ Isparta/Turkey	serpilagcakaya@sdu.edu.tr
Prof. Dr.	Selçuk AKÇAY	Afyon Kocatepe University/Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of Economics/Afyon/Turkey	akcay@aku.edu.tr
Prof. Dr.	Tekin AKDEMİR	Yıldırım Beyazıt University/Faculty of Political Sciences/Department of Public Finance/ Ankara/Turkey	takdemir@ybu.edu.tr
Prof. Dr.	Erkan AKTAŞ	Mersin University/ Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of Economics/Mersin/Turkey	erkanaktas@mersin.edu.tr
Prof. Dr.	Mehmet ASUTAY	Durham University/Durham University Business School/ Durham/England/United Kingdom	mehmet.asutay@durham.ac.uk
Prof. Dr.	Yılmaz BAYAR	Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi/Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of Public Finance/ Balıkesir/Turkey	ybayar@bandirma.edu.tr
Prof. Dr.	H.Hüseyin BAYRAKLI (Emeritus)	Afyon Kocatepe University/Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of Public Finance/Afyon/Turkey	bayrakli@aku.edu.tr
Prof. Dr.	Duncan BENTLEY	Federation University/ Vice- Chancellor and President/Melbourne/Australia	vc@federation.edu.au
Prof. Dr.	Harun CANSIZ	Afyon Kocatepe University/Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of Public Finance/Afyon/Turkey	cansiz54@yahoo.com
Prof.Dr.	Ali Çağlar ÇAKMAK	Kahramanmaraş Sütçü İmam University/ Faculty of Economics and Administrative Sciences/International Trade and Logistics Department/Kahramanmaraş/Turkey	accakmak1974@gmail.com
Prof. Dr.	Ali ÇELİKKAYA	Osman Gazi University/ Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of Public Finance/Eskişehir/Turkey	acelikka@ogu.edu.tr
Prof. Dr.	İhsan Cemil DEMİR	Afyon Kocatepe University/Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of Public Finance/Afyon/Turkey	icdemir@aku.edu.tr

Prof. Dr.	Ahmet DİKEN	Necmettin Erbakan University/Faculty of Political Science/Department of Business/Konya/Turkey	adiken@erbakan.edu.tr
Prof.Dr.	Serkan DİLEK	Kastamonu University/Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of Economics/Kastamonu/Turkey	sdilek@kastamonu.edu.tr
Prof. Dr.	İbrahim DURSUN	The Turkish National Police Academy (TNPA), /Institute of Forensic Sciences/Ankara/Turkey	İbrahim.dursun@pa.edu.tr
Prof. Dr.	Süleyman DÜNDAR	Bakırçay University/Faculty of Health Sciences/Department of Management of Health/İzmir/Turkey	suleyman.dundar@bakircay.edu.tr
Prof. Dr.	Veysel EREN	Hatay Mustafa Kemal University/Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of Political Science and Public Administration /Hatay/Turkey	veysel@mku.edu.tr
Prof. Dr.	İlhan EROĞLU	Tokat Gazi Osman Paşa University/ Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of Economics/Tokat/Turkey	ilhan.eroglu@gop.edu.tr
Prof. Dr.	Adem ESEN	Istanbul University/ Faculty of Political Sciences/ Department of Public Administration and Political Science/İstanbul/Turkey	adem.esen@istanbul.edu.tr
Prof. Dr.	Mecit EŞ	Istanbul Commerce University/Faculty of Business/ Department of Accounting-Auditing/İstanbul/Turkey	mecites@ticaret.edu.tr
Prof. Dr.	Nihat FALAY (Emeritus)	Istanbul University/Faculty of Economics/Department of Public Finance/İstanbul/Turkey	nihatfalay@gmail.com
Prof. Dr.	Emrah FERHATOĞLU	Osman Gazi University/ Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of Public Finance/Eskişehir/Turkey	emrahf@ogu.edu.tr
Prof. Dr.	Mehmet GENÇTÜRK	Süleyman Demirel University/ Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of Business/ Isparta/Turkey	mehmetgencturk@sdu.edu.tr
Prof. Dr.	Gülsüm GÜRLER HAZMAN	Afyon Kocatepe University/Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of Public Finance/Afyon/Turkey	gulsumgurler@hotmail.com
Prof. Dr.	Ramazan GÖKBUNAR	Manisa Celal Bayar University/Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of Economics/Manisa/Turkey	ramazan.gokbunar@cbu.edu.tr
Prof. Dr.	Erhan GÜMÜŞ	Çanakkale Onsekiz Mart University/Faculty of Political Sciences/ Department of Political Science and Public Administration/Çanakkale/Turkey	erhang@comu.edu.tr

Prof. Dr.	Kamil GÜNGÖR	Afyon Kocatepe University/Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of Public Finance/Afyon/Turkey	kgungor@aku.edu.tr
Prof. Dr.	Yusuf KARACA	Afyon Kocatepe University/Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of Business/Afyon/Turkey	karaca@aku.edu.tr
Prof. Dr.	Hüseyin KOÇAK	Afyon Kocatepe University/Faculty of Arts and Sciences/Department of Sociology/Afyon/Turkey	kocak@aku.edu.tr
Prof. Dr.	Mehmet KARAGÜL	Burdur Mehmet Akif Ersoy University/Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of Economics/Burdur/Turkey	mkaragul@mehmetakif.edu.tr
Prof. Dr.	Cantürk KAYAHAN	Afyon Kocatepe University/Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of Business(English)/ Afyon/Turkey	ckayahan@aku.edu.tr
Prof. Dr.	Abdullah KESKİN	Afyon Kocatepe University/Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of Economics/Afyon/Turkey	akeskin@aku.edu.tr
Prof.Dr.	Duygu KIZILDAĞ	İzmir Demokrasi University/Faculty of Economics and Administrative Sciences/ Department of Business Administration/İzmir/Turkey	duygu.kizildag@idu.edu.tr
Prof. Dr.	Hasan KORKUT	Marmara University/Faculty of Political Sciences/International Relations/İstanbul/Türkiye	hasan.korkut@marmara.edu.tr
Prof. Dr.	Veysel KULA	Afyon Kocatepe University/Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of International Trade and Finance/Afyon/Turkey	kula@aku.edu.tr
Prof.Dr.	Serdar KURT	Çanakkale Onsekiz Mart University/Biga Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of Econometrics/Çanakkale/Turkey	serdarkurt10@gmail.com
Prof. Dr.	Mahmut MASCA	Afyon Kocatepe University/Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of Economics/Afyon/Turkey	mmasca@aku.edu.tr
Prof. Dr.	Mustafa MIYNAT	Manisa Celal Bayar University/Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of Public Finance/Manisa/Turkey	mustafa.miynat@cbu.edu.tr
Prof. Dr.	Hakkı ODABAŞ	Yıldırım Beyazıt Üniversitesi/Faculty of Political Sciences/Department of Public Finance/Ankara/Turkey	hodabas@ybu.edu.tr
Prof. Dr.	İzzettin ÖNDER(Emeritus)	Istanbul University/Faculty of Economics/Department of Public Finance/ İstanbul/Turkey	izzettinonder@gmail.com

Prof. Dr.	Engin ÖNER	Van Yüzüncü Yıl University/ Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of Economics/Van/Turkey	enginoner@yyu.edu.tr
Prof. Dr.	Ersan ÖZ	Pamukkale University/Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of Public Finance/Denizli/Turkey	ersanoz@pau.edu.tr
Prof. Dr.	Musa ÖZATA	Ahi Evran University/Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of Business/Kırşehir/Turkey	mozata@ahievran@edu.tr
Prof. Dr.	Hatice ÖZUTKU	Afyon Kocatepe University/Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of Business/ Afyon/Turkey	hozutku@aku.edu.tr
Prof. Dr.	Nejat ÖZÜPEK	Selçuk University/Faculty of Communication/Public Relations and Publicity Department/Konya/Turkey	mehmetnejat@selcuk.edu.tr
Prof. Dr.	Ethem Kadri PEKTAŞ	Afyon Kocatepe University/Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of Political Science and Public Administration/Afyon/Turkey	pektas@aku.edu.tr
Prof. Dr.	İsa SAĞBAŞ	Afyon Kocatepe University/Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of Public Finance/Afyon/Turkey	isasagbas@yahoo.com
Prof. Dr.	Şakir SAKARYA	Balikesir University/Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of Business/ Balikesir/Turkey	sakarya@balikesir.edu.tr
Prof. Dr.	Naci Tolga SARUÇ	Istanbul University/Faculty of Economics/Department of Public Finance/İstanbul/Turkey	naci.saruc@istanbul.edu.tr
Prof. Dr.	Suat UĞUR	Çanakkale Onsekiz Mart University/Biga Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of Labor Economics and Industrial Relations/Çanakkale/Turkey	suatugur@comu.edu.tr
Prof. Dr.	Erkan ÜYÜMEZ	Anadolu University/Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of Public Finance/Eskişehir/Turkey	meuyumez@anadolu.edu.tr
Prof. Dr.	İstiklal Yaşar VURAL	Recep Tayyip Erdoğan University/Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of Public Finance/Rize/Turkey	istiklal.vural@erdogan.edu.tr
Prof. Dr.	Mehmet YÜCE	Uludağ University/Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of Public Finance/Bursa/Turkey	mehmetyuc@gmail.com
Assoc.Prof.Dr.	Hüseyin AKGÖNÜL	Afyon Kocatepe University/Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of Economics/Afyon/Turkey	akgonul@aku.edu.tr

Assoc.Prof.Dr.	H. Hüseyin AKKAŞ	Karamanoğlu Mehmet Bey University/Faculty of Economics and Administrative Sciences/ Department of Political Science and International Relations/Karaman/Turkey	hhakkas@kmu.edu.tr
Assoc.Prof.Dr.	Ender BAYKUT	Afyon Kocatepe University/Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of Business(English)/ Afyon/Turkey	ebaykut@aku.edu.tr
Assoc.Prof.Dr.	Ali DEĞİRMENDE RELİ	Ankara Hacı Bayram Veli University/Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of Public Finance/Ankara/Turkey	ali.degirmendereli@hbv.edu.tr
Assoc.Prof.Dr.	Abdülkadir DEVELİ	Yıldırım Beyazıt University/Faculty of Political Sciences/Department of Public Economics/ Ankara/Turkey	adeveli@ybu.edu.tr
Assoc.Prof.Dr.	Hasan DURAN	Istanbul University/Faculty of Political Sciences/Department of Political Science and International Relations/İstanbul/Turkey	hasan.duran@istanbul.edu.tr
Assoc.Prof.Dr.	Deniz ŞAHİN DURAN	Tokat Gazi Osman Paşa University/Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of Public Finance/Tokat/Turkey	deniz.sahin@gop.edu.tr
Assoc.Prof.Dr.	Ertuğrul GÜREŞÇİ	Kırşehir Ahi Evran University/Faculty of Economics and Administrative Sciences / Department of Business Administration/Kırşehir/Turkey	ispir_ert@hotmail.com
Assoc.Prof.Dr.	Simla GÜZEL	Tekirdağ Namık Kemal University/Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of Public Finance/Tekirdağ/Turkey	simlaguzel@nku.edu.tr
Assoc.Prof.Dr.	Hayrettin KESGİNGÖZ	Karabük University/Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of International Trade and Logistics Department/Karabük/Türkiye	hayrettinkesgingoz@karabuk.edu.tr
Assoc.Prof.Dr.	Cüneyt KILIÇ	Çanakkale Onsekiz Mart University/Biga Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of Economics/Çanakkale/Turkey	ckilic@comu.edu.tr
Assoc.Prof.Dr.	Adiqa KAUSAR KIANI	Federal Urdu University of Arts, Science & Technolog/Department of Economics/Islamabad/ Pakistan	adiqakian@gmail.com
Assoc.Prof.Dr.	Ceyda KÜKRER MUTLU	Afyon Kocatepe University/Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of Public Finance/Afyon/Turkey	ckukrer@aku.edu.tr
Assoc.Prof.Dr.	Filiz Çoban ORAN	Çanakkale Onsekiz Mart University/Biga Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of International Relations/Çanakkale/Turkey	filizcoban@comu.edu.tr

Assoc.Prof.Dr.	Şerif ÖNER	Balıkesir University/Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of Political Science and Public Administration/Balıkesir/Turkey	serifoner@balikesir.edu.tr
Assoc.Prof.Dr.	Mustafa SANDIKÇI	Afyon Kocatepe University/ Faculty of Tourism/ Department of Gastronomy and Culinary Arts/Afyon/Turkey	sandikcimustafa@hotmail.com
Assoc.Prof.Dr.	Burcu Kılınç SAVRUL	Çanakkale Onsekiz Mart University/Çanakkale Onsekiz Mart University/Biga Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of Economics/Çanakkale/Turkey	kilincburcu@hotmail.com
Assoc.Prof.Dr.	Mesut SAVRUL	Çanakkale Onsekiz Mart University/Çanakkale Onsekiz Mart University/Biga Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of Econometrics/Çanakkale/Turkey	msavrul@comu.edu.tr
Assoc.Prof.Dr.	Ufuk SELEN	Uludağ University/Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of Public Finance/Bursa/Turkey	uselen@uludag.edu.tr
Assoc.Prof.Dr.	Alexander SHEMETEV	The Russian Presidential Academy of National Economy and Public Administration/ Moscow, Saint-Petersburg/Russia	anticrisis2010@mail.ru
Assoc.Prof.Dr.	Gamze Yıldız ŞEREN	Tekirdağ Namık Kemal University/Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of Public Finance/Tekirdağ/Turkey	gyseren@nku.edu.tr
Assoc.Prof.Dr.	Ahmet TEKİN	Osman Gazi University/Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of Public Finance/Eskişehir/Turkey	atekin@ogu.edu.tr
Assoc.Prof.Dr.	Yusuf TEMUR	Tokat Gazi Osman Paşa University/Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of Public Finance/Tokat/Turkey	yusuf.temur@gop.edu.tr
Assoc.Prof.Dr.	Özgür TOPKAYA	Çanakkale Onsekiz Mart University/Biga Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of Labor Economics and Industrial Relations/Çanakkale/Turkey	ozgurtopkayacomu.edu.tr
Assoc.Prof.Dr.	Aynur UÇKAÇ	Aydın Adnan Menderes University/Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of Public Finance/Aydın/Turkey	auckac@adu.edu.tr
Assoc.Prof.Dr.	Yusuf YİĞİT	Çanakkale Onsekiz Mart University/Biga Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of Labor Economics and Industrial Relations/Çanakkale/Turkey	yusufyigit@comu.edu.tr

Asst.Prof.Dr.	Okday AKTÜRK	Kırşehir Ahi Evran University/ Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of Economics/Kırşehir/Turkey	oakturk@ahievran.edu.tr
Asst.Prof.Dr.	Verda Davaslıgil ATMACA	Çanakkale Onsekiz Mart University/Biga Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of Econometrics/Çanakkale/Turkey	verdaatmaca@comu.edu.tr
Asst.Prof.Dr.	Murat AYDIN	Uşak University/Applied Sciences Faculty/Department of Accounting and Finance Management/Uşak/Turkey	murat.aydin@usak.edu.tr
Asst.Prof.Dr.	İsmail CİĞERCİ	Afyon Kocatepe University/Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of Public Finance/Afyon/Turkey	icigerci@aku.edu.tr
Asst.Prof.Dr.	Nihal EMİNOĞLU	Çanakkale Onsekiz Mart University/Biga Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of International Relations/Çanakkale/Turkey	nihaleminoglu@comu.edu.tr
Asst.Prof.Dr.	Hamza ERDOĞDU	Harran University/Faculty of Economics and Administrative Sciences/ Department of Econometrics/Şanlıurfa/Turkey	hamzaerdogdu@harran.edu.tr
Asst.Prof.Dr.	Cem GÖKÇE	Afyon Kocatepe University/Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of Economics/Afyon/Turkey	cgokce@aku.edu.tr
Asst.Prof.Dr.	Berfu İLTER	Afyon Kocatepe University/Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of International Trade and Finance/Afyon/Turkey	berfu13@hotmail.com
Asst.Prof.Dr.	İsmail KABAN	Ordu University/Ünye Vocational School/Accounting and Tax Applications Program/Ordu/Turkey	ismailkaban@odu.edu.tr
Asst.Prof.Dr.	Safiye Yelda Kaya KARAKATSA NİS	Çanakkale Onsekiz Mart University/Biga Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of Public Administration/Çanakkale/Turkey	yeldakaya@comu.edu.tr
Asst.Prof.Dr.	Murat KORALTÜRK	Marmara University/Faculty of Economics/Department of Economics/İstanbul/Turkey	mkoralturk@marmara.edu.tr
Asst.Prof.Dr.	Ömer Faruk ÖZTÜRK	Uşak University/Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of Public Finance/Uşak/Turkey	omerfaruk.ozturk@usak.edu.tr
Asst.Prof.Dr.	Kartal SOMUNCU	Afyon Kocatepe University/Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of Business Administration/Afyon/Turkey	ksomuncu@gmail.com
Asst.Prof.Dr.	Mahmut Ünsal ŞAŞMAZ	Uşak University/Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of Public Finance/Uşak/Turkey	mahmut.sasmaz@usak.edu.tr

Asst.Prof.Dr.	Recep YORULMAZ	Yıldırım Beyazıt University/Faculty of Political Sciences/Department of Public Finance/ Ankara/Turkey	ryorulmaz@ybu.edu.tr
---------------	-------------------	---	----------------------

REFeree BOARD/ HAKEM KURULU
By Title In Alphabetical Order/ Ünvana Göre Alfabetik Sıra ile

Prof. Dr.	Serpil AĞCAKAYA	Süleyman Demirel University/ Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of Public Finance/ Isparta/Turkey
Prof. Dr.	Tekin AKDEMİR	Yıldırım Beyazıt University/Faculty of Political Sciences/Department of Public Finance/ Ankara/Turkey
Prof. Dr.	Erkan AKTAŞ	Mersin University/ Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of Economics/Mersin/Turkey
Prof. Dr.	Yusuf AYÖNÜ	Ege University/Faculty of Literature/Department of History/İzmir/Turkey
Prof. Dr.	Esra DANACI	Yıldız Teknik University/Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of Political Science and International Relations/İstanbul/Turkey
Prof. Dr.	Mecit EŞ	Istanbul Commerce University/Faculty of Business/ Department of Accounting-Auditing/İstanbul/Turkey
Prof. Dr.	Kamil GÜNGÖR	Afyon Kocatepe University/Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of Public Finance/Afyon/Turkey
Prof. Dr.	Soner KARAGÜL	Çanakkale Onsekiz Mart University/Biga Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of International Relations/Çanakkale /Turkey
Prof. Dr.	Kamer KASIM	Abant İzzet Baysal University/Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of International Relations/Bolu/Turkey
Prof. Dr.	Namık Sinan TURAN	Istanbul University/Faculty of Economics/Department of Political Sciences International Relations/İstanbul/Turkey
Prof. Dr.	Mahmut MASCA	Afyon Kocatepe University/Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of Economics/Afyon/Turkey
Prof. Dr.	Hakkı ODABAŞ	Yıldırım Beyazıt University/Faculty of Political Sciences/Department of Public Finance/Ankara/Turkey
Prof. Dr.	İsmail ŞİRİNER	Batman University/Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of Economics/Batman/Turkey
Assoc.Prof.Dr.	Hüseyin AKGÖNÜL	Afyon Kocatepe University/Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of Economics/Afyon/Turkey

Assoc.Prof.Dr.	Zeliha ALTINKAYA	Yalova University /Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of International Relations/Yalova/Turkey
Assoc.Prof.Dr.	Başak AYDIN	Atatürk Soil Water and Agricultural Meteorology Research Institute /Kırklareli/Turkey
Assoc.Prof.Dr.	Engin ÇAĞMAN	Bandırma Onyedü Eylül University/ Faculty of Economics/Department of Economics/Balıkesir/Turkey
Assoc.Prof.Dr.	Mehmet ÇETİN	Dokuz Eylül University/ Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of Economics/İzmir/Turkey
Assoc.Prof.Dr.	Koray DURAK	Boğaziçi University/ Faculty of Arts and Sciences/Department of History/İstanbul/Turkey
Assoc.Prof.Dr.	İsmail ELAGÖZ	Çanakkale Onsekiz Mart University/Faculty of Political Sciences/ Department of Business Administration/Çanakkale/Turkey
Assoc.Prof.Dr.	Sema Yılmaz GENÇ	Kocaeli University/ Ali Rıza Veziroğlu Vocational School/Department of Marketing and Advertising/Kocaeli/Turkey
Assoc.Prof.Dr.	Altuğ GÜNAR	Bandırma Onyedü Eylül University/Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of International Relations/Balıkesir/Turkey
Assoc.Prof.Dr.	Can KAKIŞIM	Karabük University/ Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of International Relations/Karabük/Turkey
Assoc.Prof.Dr.	Murat KEÇİŞ	Muğla Sıtkı Koçman University/Faculty of Literature/Department of History/Muğla/Turkey
Assoc.Prof.Dr.	Oya KORKMAZ	Tarsus University/School of Applied Technology and Management International Trade and Logistics Department/Mersin/Turkey
Assoc.Prof.Dr.	Şefik MEMİŞ	Istanbul Commerce University/Faculty of Business/Department of Economic/İstanbul
Assoc.Prof.Dr.	Güner ÖZKAN	Erciyes University/Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of International Relations/Kayseri/Turkey
Assoc.Prof.Dr.	Burcu Kılınç SAVRUL	Çanakkale Onsekiz Mart University/Biga Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of Economics/Çanakkale/Turkey
Assoc.Prof.Dr.	Mesut SAVRUL	Çanakkale Onsekiz Mart University/Biga Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of Econometrics/Çanakkale/Turkey

Assoc.Prof.Dr.	İhsan Erdem SOFRACI	Mersin University/Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of Public Finance/Mersin/Turkey
Assoc.Prof.Dr.	Emine TAHSİN	Istanbul University/Faculty of Economics/Department of Economics/İstanbul/Turkey
Assoc.Prof.Dr.	Ahmet TEKİN	Osman Gazi University/Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of Public Finance/Eskişehir/Turkey
Assoc.Prof.Dr.	Nuri Gökhan TOPRAK	Kırklareli University/Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of International Relations/Kırklareli/Turkey
Assoc.Prof.Dr.	Aynur UÇKAÇ	Aydın Adnan Menderes University/Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of Public Finance/Aydın/Turkey
Assoc.Prof.Dr.	Akansel YALÇINKAYA	Istanbul Medeniyet University/Faculty of Tourism / Department of Tourism Management/ İstanbul/Turkey
Assoc.Prof.Dr.	Sinan YILDIRMAZ	Istanbul University/Faculty of Political Sciences/Department of Political Science and International Relations/İstanbul/Turkey
Assoc.Prof.Dr.	Ayhan Nuri YILMAZ	AkdenizUniversity/Faculty of Applied Sciences/Department of Banking and Finance/Antalya/Turkey
Assoc.Prof.Dr.	Atilla YÜCEL	Fırat University /Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of Business Administration/Elazığ/Turkey
Assoc.Prof.Dr.	Cihan YÜKSEL	Mersin University/Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of Public Finance/Mersin/Turkey
Asst.Prof.Dr.	Zekeriyya AKDAĞ	İnönü University/ Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of International Relations/Malatya/Turkey
Asst.Prof.Dr.	İlker AKTÜKÜN	İstanbul University/Faculty of Political Sciences/Department of Political Science and International Relations/İstanbul/Turkey
Asst.Prof.Dr.	Uğur Yasin ASAL	Istanbul Commerce University/Faculty of Humanities and Social Sciences/Department of Political Science and International Relations/ İstanbul/Turkey
Asst.Prof.Dr.	Ramazan ARSLAN	Bartın University Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of Economics/Bartın/Turkey
Asst.Prof.Dr.	Nihat Onur AŞIKOĞLU	Afyon Kocatepe University/Sandıklı Vocational School/Department of International Trade and Finance/Afyon/Turkey

Asst.Prof.Dr.	Caner ATIŞ	Mersin University/Faculty of Economics and Administrative Sciences /Department of Accounting and Finance//Mersin/Turkey
Asst.Prof.Dr.	Murat AYDIN	Uşak University/Applied Sciences Faculty/Department of Accounting and Finance Management/Uşak/Turkey
Asst.Prof.Dr.	Ergül BALLI	Istanbul Gedik University/ Gedik Vocational School/Department of Foreign Trade/İstanbul/Turkey
Asst.Prof.Dr.	Ebru Beyza BAYARÇELİK	Maltepe University/Faculty of Business and Management Sciences/Department of International Trade and Logistics (English)İstanbul/Turkey
Asst.Prof.Dr.	İsmail CİĞERCİ	Afyon Kocatepe University/Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of Public Finance/Afyon/Turkey
Asst.Prof.Dr.	Aylin ÇALIŞKAN	Yaşar University/Faculty of Business Administration/ Department of International Logistics Management/İzmir/Turkey
Asst.Prof.Dr.	Mehmet Safa ÇAM	Aksaray University/ Faculty of Communication / Department of Public Relations and Advertising/ Aksaray/Turkey
Asst.Prof.Dr.	Remziye EKİCİ ÇİLKİN	Isparta Uygulamalı Bilimler University/ Faculty of Tourism / Department of Tourism Guidance/Isparta/Turkey
Asst.Prof.Dr.	Burcu Şefika DOĞRUL	Mersin University/Faculty of Economics and Administrative Sciences / Department of Management and Organization/Mersin/Turkey
Asst.Prof.Dr.	Taner ERCAN	Kırklareli University/ Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of Public Finance/Kırklareli/Turkey
Asst.Prof.Dr.	Umut EROĞLU	Çanakkale Onsekiz Mart University/Biga Faculty of Economics and Administrative Sciences / Department of Business Administration/Çanakkale/Turkey
Asst.Prof.Dr.	Cem GÖKÇE	Afyon Kocatepe University/Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of Economics/Afyon/Turkey
Asst.Prof.Dr.	Ozan GÜLER	Mersin University/Faculty of Tourism / Department of Gastronomy and Culinary Arts/Mersin/Turkey
Asst.Prof.Dr.	Ruhi GÜLER	Çanakkale Onsekiz Mart University/Biga Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of International Relations/Çanakkale/Turkey
Assoc.Prof.Dr.	Ertuğrul GÜREŞÇİ	Kırşehir Ahi Evran University/Faculty of Economics and Administrative Sciences / Department of Business Administration/Kırşehir/Turkey

Assoc.Prof.Dr.	Simla GÜZEL	Tekirdağ Namık Kemal University/Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of Public Finance/Tekirdağ/Turkey
Asst.Prof.Dr.	Bekir Yüksel HOŞ	Trakya University/ Balkan Research Institute/Edirne/Turkey
Asst.Prof.Dr.	İsmail KABAN	Ordu University/Ünye Vocational School/Accounting and Tax Applications Program/Ordu/Turkey
Asst.Prof.Dr.	İhsan Seddar KAYNAR	Hakkari University/ Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of Economy And Finance/Hakkari/Turkey
Asst.Prof.Dr.	Emrah KELEŞ	Marmara Üniversitesi/Faculty of Business/Department of Business Administration/İstanbul/Turkey
Asst.Prof.Dr.	Murat KORALTÜRK	Marmara University/Faculty of Economics/Department of Economics/İstanbul/Turkey
Asst.Prof.Dr.	Can KÖSE	Çanakkale Onsekiz Mart University/Çan School of Applied Sciences/Department of Occupational Health and Safety/Çanakkale/Turkey
Asst.Prof.Dr.	Neslişah Leman BAŞARAN LOTZ	Istanbul Aydın University/ Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of Political Science and International Relations/İstanbul/Turkey
Asst.Prof.Dr.	Şahin NAS	Şırnak University/Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of Economics/Şırnak/Turkey
Asst.Prof.Dr.	Burak ÖKDE	Hakkari University/Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of Public Finance/ Hakkari/Turkey
Asst.Prof.Dr.	Servet ÖNAL	Osmaniye Korkut Ata University/Faculty of Economics and Administrative Sciences / Department of Business Administration/ Osmaniye/Turkey
Asst.Prof.Dr.	Güven Gürkan ÖZTAN	Istanbul University/Faculty of Political Sciences/Department of Political Sciences and International Relations/ İstanbul/Turkey
Asst.Prof.Dr.	Seçil ÖZTÜRK	Çanakkale Onsekiz Mart University/Çan School of Applied Sciences / Department of International Trade and Business/Çanakkale/Turkey
Asst.Prof.Dr.	Cemre PEKCAN	Çanakkale Onsekiz Mart University/Biga Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of International Relations/Çanakkale/Turkey
Asst.Prof.Dr.	Mehmet SAĞLAM	Istanbul Commerce University/Faculty of Business/ Department of Business Administration/İstanbul/Turkey

Asst.Prof.Dr.	Mehmet SONGUR	Dicle University/ Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of Economics/Diyarbakır/Turkey
Asst.Prof.Dr.	Devran ŞANLI	Bartın University/Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of Economics/ Bartın/Turkey
Asst.Prof.Dr.	Mahmut Ünsal ŞAŞMAZ	Uşak University/Faculty of Economics and Administrative Sciences/Department of Public Finance/Uşak/Turkey
Asst.Prof.Dr.	Serap Yolcu YAVUZ	Trakya University/Faculty of Economics and Administrative Sciences /Department of International Relations/Edirne/Turkey
Asst.Prof.Dr.	Recep YORULMAZ	Yıldırım Beyazıt University/Faculty of Political Sciences/Department of Public Finance/ Ankara/Turkey
Lecturer Dr.	Kandemir ATÇEKEN	Mersin University/Faculty of Economics and Administrative Sciences/Migration Studies Application and Research Center/Mersin/Turkey
Lecturer Dr.	Orhan CENGİZ	Çukurova University/ Pozantı Vocational School / Department of Accounting and Tax/Adana/Turkey
Lecturer Dr.	Seyit Ali MİÇOOĞULLARI	Kilis 7 Aralık University/ Vocational School of Social Sciences / Department of Foreign Trade/Kilis/Turkey
Rsrch Asst. Dr.	Hale ÇOLAKOĞLU	Çanakkale Onsekiz Mart University/Biga Faculty of Economics and Administrative Sciences / Department of Business Administration/Çanakkale/Turkey
Rsrch Asst. Dr.	İlkin YARAN ÖGEL	Afyon Kocatepe University/Faculty of Economics and Administrative Sciences / Department of Business Administration (English)/Afyon/Turkey
Dr.	Isaiah Iornenge SHAMO	University of Abuja/ Faculty of Education/Department of Guidance and Counselling/Abuja/ Nigeria

CONTENTS / İÇİNDEKİLER

Research Articles/Araştırma Makaleleri

Mehlika Özlem ULTAN 1-18

Avrupa Birliği'nin Orta Doğu Politikasının Gelişimi/ The Evaluation of the European Union's Middle East Policy

Deniz MACİT 19-38

Kripto Paraların Ekonomik Etkileri ve Geleceğine Yönelik Politika Önerileri/ The Economic Effects and Policy Recommendations For The Future of Cryptocurrencies

Ali ÖZGÜR & M. İnanç ÖZEKMEKÇİ 39-56

Avrupa Birliği'nin Akdeniz'deki Terör Tehdidini Önlemeye Yönelik Girişimleri/ EU Initiatives to Prevent the Terror Threat in the Mediterranean

Serdar ÖGEL 57-75

To Buy or Not to Buy Foreign Currency: The Interplay between Fear of Missing Out, Unplanned Buying Behavior and Post-Purchase Regret/ Döviz Almak ya da Almamak: Kaçırma Korkusu, Plansız Satın Alma Davranışı ve Satın Alma Sonrası Pişmanlık Arasındaki Etkileşim

Nuhu MUSA 76-88

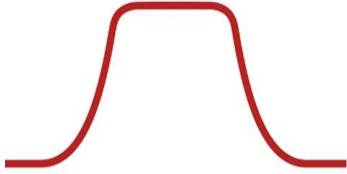
Analysis of The Impact of Health Expenditures on Health Status in Nigeria/ Nijerya'da Sağlık Harcamalarının Sağlık Durumuna Etkisinin Analizi

Çağla ÖZGÖREN 89-113

Pathways of CSR Perceptions of Employees: A Systematic Review/ Çalışanların Kurumsal Sosyal Sorumluluk Algılarına İlişkin Sistematik Yazın Taraması

Zafer DURAN & Ömer Burak PAKSOY 114-132

Maliyet Dağıtım Anahtarlarının Bulanık AHP ve Bulanık TOPSIS Yöntemleriyle Değerlendirilmesi/ Evaluation of Cost Drivers with Fuzzy AHP and Fuzzy TOPSIS Methods

ICCSOR

Journal of Applied and Theoretical Social Sciences

ISSN:2687-5861

JATSS, 2022; 4(1), 1-18

First Submission:26.01.2022

Revised Submission After Review:23.02.2022

Accepted For Publication: 16.03.2022

Available Online Since:31.03.2022

Research Article

The Evaluation of the European Union's Middle East Policy

Mehlika Özlem Ultan ¹

Abstract

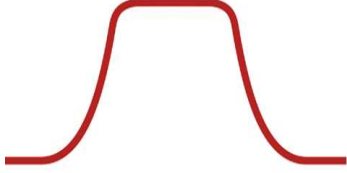
The efforts of the European Union to develop a common foreign policy did not result successfully in the Middle East region. However, the EU acts within the framework of the 'European Neighborhood Policy' and the 'Union for the Mediterranean' policies in order to ensure peace, security and stability in this neighboring region. Therefore, it can be stated that the EU's Middle East policy is shaped by the European Neighborhood Policy. In this context, the study aims to show that the Union has not put forward a common foreign policy towards the Middle East and to evaluate whether the Union is effective in the region through different policies. Within the scope of the study, the policies implemented by the Union in the Middle East region before and after the Arab Spring will be examined. Thus, it will be revealed that the EU's Middle East policy, which was initially developed to ensure peace in the Middle East, has given more importance to energy, migration and security issues in recent years.

Keywords: Barcelona Process, European Neighborhood Policy, Union For The Mediterranean, Middle East.

JEL Codes: F50, F53, N44

---

¹ Assoc. Prof.Dr. Kocaeli University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of International Relations, Kocaeli/Turkey, ozlemultan@gmail.com,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0718-9083>.

Araştırma Makalesi

Avrupa Birliği'nin Orta Doğu Politikasının Gelişimi

Mehlika Özlem Ultan¹

Öz

Avrupa Birliği'nin ortak bir dış politika geliştirme çabaları, Orta Doğu bölgesinde başarılı bir sonuç verememiştir. Ancak AB, kendisine komşu olan bu bölgede barış, güvenlik ve istikrarın sağlanabilmesi için 'Avrupa Komşuluk Politikası' ve 'Akdeniz için Birlik' politikaları çerçevesinde hareket etmektedir. Dolayısıyla, AB'nin Orta Doğu politikasının Avrupa Komşuluk Politikası ile şekillendiği ifade edilebilmektedir. Bu bağlamda çalışma, Birliğin Orta Doğu'ya yönelik ortak bir dış politika ortaya koyamadığını göstermeyi ve farklı politikalar yoluyla bölgede Birliğin etkin olup olmadığını değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Çalışma kapsamında, Arap Baharı öncesi ve sonrası Birliğin Orta Doğu bölgesinde uyguladığı politikalar incelenecektir. Böylece başlangıçta Orta Doğu'da barışın sağlanması amacıyla geliştirilen AB'nin Orta Doğu politikasının, son yıllarda enerji, göç ve güvenlik konularına daha fazla önem verdiği ortaya konacaktır.

Anahtar Kelimeler: Barselona Süreci, Avrupa Komşuluk Politikası, Akdeniz İçin Birlik, Orta Doğu.

JEL Kodlar: F50, F53, N44

¹ Doç. Dr. Kocaeli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Kocaeli/Türkiye, ozlemultan@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0718-9083>.

1. Giriş

Orta Doğu bölgesi, sahip olduğu doğal kaynaklardan ve stratejik konumundan dolayı, sürekli çatışmalara konu olan bir bölge olmaktadır. Orta Doğu ülkeleri, I. Dünya Savaşı'ndan sonra İngiltere ve Fransa'nın sömürgeleri olarak görülürken, Almanya, Rusya ve Amerika'nın da ilgisini çekmiştir. Soğuk Savaş sonrasında ise Amerika Birleşik Devletleri (ABD)-Sovyetler Birliği kutuplaşmasının sonra ermesiyle, siyaset bilimciler özellikle Orta Doğu üzerindeki bu hâkimiyetin sona erip, bölgenin istikrara kavuşacağı düşüncesini savunmuşlardır. Ancak Orta Doğu bölgesinde sömürgecilik hareketleri son bulsa da güvenlik açısından hala sorunlu bir süreç yaşanmaktadır.

Avrupa Birliği (AB) Orta Doğu ilişkileri farklı noktalardan ele alınabilmektedir. Siyasi açıdan bakıldığında, bölgedeki topraklara egemen olmak isteyen İngiltere ve Fransa'nın rekabeti ve I. Dünya Savaşı sonrası bölgede kurulan mandater yönetimler ön plana çıkmaktadır. II. Dünya Savaşı'ndan sonra uluslararası ilişkilerde yeni aktörlerin ortaya çıkmasıyla birlikte Orta Doğu'da ABD'nin de hakimiyet mücadelesi başlamıştır. Her ne kadar 1956 Süveyş Krizi sonrası 1962 yılında Cezayir'in Fransa'ya karşı bağımsızlığını ilan etmesiyle Avrupalı devletlerin bölgedeki gücü azalsa da AB'nin Orta Doğu'ya yönelik ilgisi devam etmiştir. Jeostratejik açıdan Avrupa'ya çok yakın bir bölge olmakla birlikte kültürel açıdan üç dinin çıkış yeri olarak kabul edilmektedir. Ekonomik açıdan ise; önemli petrol rezervlerinin ve ülkelerin enerji ihtiyacını karşılayacak kaynakların bulunmasından dolayı, dünyadaki büyük güçlerin çoğunun ilgisi bu bölgede toplanmaktadır. Bu bağlamda bölge, AB için daha özel bir öneme sahiptir. AB ülkeleri enerji konusunda Rusya'ya olan bağımlılığını azaltmak adına, Orta Doğu ve Orta Asya doğalgazını Avrupa'ya taşımayı hedeflemektedir (Cicioğlu ve Bayram, 2019:327). Bölgenin AB ülkeleri açısından son önemi ise, güvenlik bağlamında ele alınmaktadır. Birlik ülkelerinin komşuları olan Orta Doğu ülkelerinde yaşanan terör olayları ve savaşlar Birliğin güvenliğini de tehdit etmekte, dolayısıyla AB'nin bu bölgenin güvenliğini sağlama endişesi gün geçtikçe artmaktadır.

Genel anlamda AB'nin Orta Doğu bölgesine yönelik ortak bir politikası olmamakla birlikte, Birliğin bölgede 'Avrupa Komşuluk Politikası' kapsamında faaliyetler yürüttüğü ve bölgenin güvenliğini bu politika bağlamında değerlendirdiği bilinmektedir. Dolayısıyla bu çalışmada öncelikle Avrupa Komşuluk Politikası oluşmadan önceki Avrupa-Orta Doğu ilişkilerinden bahsedilecek ve daha sonra ilişkilerin Avrupa Komşuluk Politikası kapsamında nasıl ele alındığı değerlendirilecektir. Son olarak da Arap Baharının ardından sürecin nasıl geliştiği ve politikaların nasıl değişim gösterdiği anlaşılmalı çalışılacaktır.

2. Komşuluk Politikası Öncesi Avrupa-Orta Doğu İlişkileri

Soğuk Savaş dönemi boyunca uluslararası ilişkilere hâkim olan iki kutuplu sistem karşısında hem devletlerin hem de toplulukların dış politikalarında değişimler yaşanmıştır. Avrupa devletleri de bu doğrultuda dış politikalarını yenilemeye başlamış ve 3 ayrı kapsamda dış politika uygulamaya başlamışlardır. Bunları; ABD'nin de içinde olduğu Batı Bloku politikası, Avrupa Topluluğu'nun (AT) uygulamaya çalıştığı ortak dış politika ve AT üyesi ülkelerin ulusal çapta uyguladıkları dış politikalar şeklinde sıralamak mümkündür (Davutoğlu, 2009:348).

AB ve Orta Doğu ülkeleri arasındaki ilişkiler incelendiğinde aslında 1970'lere kadar bölgeye yönelik herhangi bir ortak politikanın izlenmediği anlaşılmaktadır. Bu tarihten önce AT'nin Akdeniz ülkeleri ile ilişkiler kurmasını etkileyen bazı tarihsel olaylar yaşanmıştır. Bunlardan en önemlisi sömürgecilik anlayışının terk edilmeye başlanmasıyla, bu ülkelerin kalkınmasına yönelik yeni politikaların geliştirilmesi ve yardım sağlanması olarak ifade edilebilmektedir. Dolayısıyla 1960'lardan itibaren Küresel Akdeniz Politikasının ortaya

çıkmasıyla birlikte, 1970'lere kadar Akdeniz ülkelerine ticaret ve ortaklık anlaşmaları vasıtası ile ayrıcalık ve kolaylıklar tanınmıştır. Bunlara örnek olarak 1963 yılında İran, 1964 ve 1969'da İsrail, 1965 ve 1969 yıllarında Lübnan, 1969 yılında Tunus, Cezayir ve Fas, 1972 yılında ise Mısır ile imzalanan tercihli ticaret anlaşmaları gösterilebilmektedir. Bu anlaşmalar ilişkilerin geliştirilebilmesi açısından önem teşkil etmekle birlikte, uygulamada yetersiz kalmasından ötürü beklenen etkiyi sağlayamamıştır (Kurtbağ, 2003:74-75).

1972 yılından itibaren bölgeye yönelik kapsamlı politikalar geliştirilmeye başlanmıştır. Genelde ekonomik konular üzerine yoğunlaşan Küresel Akdeniz Politikasından sonra 1973 yılında başlayan Arap-İsrail savaşında Topluluğa üye devletler Arap-İsrail anlaşmazlığına dikkat çekmeye, petrolü koz olarak kullanmaya ve Avrupa Siyasi İşbirliği aracılığıyla bu alanda sergiledikleri dış politika davranışlarını değiştirmeye çalışmışlardır (Dinan, 2005:141). Bu dönemde ilk defa ortak tutum geliştirmeye çalışan Topluluk üyeleri, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı'nda kolektif hareket etmeleri gerektiğinin altını çizmişlerdir (Sönmez, 2010:114). Orta Doğu ile ilişkiler bundan sonra biraz daha sıklaşmış, 31 Temmuz 1974'da 20 ülkenin katılımıyla Avrupa-Arap Diyalogu gerçekleşmiştir. Bu toplantıda, tarım, ticaret, maliye, sanayileşme, bilim ve teknoloji gibi alanlarda iş birliği görüşülmüş; kültürel ve toplumsal konularda değişim başlamasını öneren bir süreç de gündeme alınmıştır (Arman, 2011:46). Ancak bu diyalogun özellikleri konusunda iki tarafın farklı düşüncelere sahip olduğu görülmektedir. Diyalogun özellikleri ve geleceği bağlamında Avrupa tarafı siyasi konuları gündem dışı tutmaya çalışmış (Filistin'in temsil sorunu gibi), Arap tarafı da Avrupa'ya petrol arzıyla ilgili bazı garantilerin verilmesi hususunda isteksiz davranmıştır. Dolayısıyla hem bu anlaşmazlık yüzünden hem de Kuveyt İşgali sebebiyle bu girişimden somut bir sonuç alınmadığı görülmektedir. Orta Doğu bölgesinde yaşanan gelişmeler AT'nin bölgeye yönelik politikalarında sürekli değişimler yaşanmasına yol açmaktadır. 1980'lerde İsrail'in Güney Lübnan'a saldırısı, İsrail'in Irak'ın nükleer reaktörlerini bombalanması gibi olaylara yönelik, AT deklarasyonlar yayınlamış ve Filistinlilerin haklarını gözeten beyanlarda bulunmuştur. Ancak İran-Irak Savaşı sebebiyle bu politikalar uygulamaya geçirilememiştir (Laçiner, Özcan ve Bal, 2004:66).

Soğuk Savaş sürecinde AT ülkelerinin Orta Doğu politikası ele alındığında, AT'nin genel olarak etkin ve verimli politikalar yürütemediğini söylemek mümkün olmaktadır. İki kutuplu sistemin hâkim olduğu bu dönemde, bölgede uygulanan politikalar ABD'nin tekelinde olmuş, Batı Bloğunun politikasıyla benzer bir AT dış politikası izlenmiş, ülkelerin ulusal dış politikaları da bu doğrultuda ilerlemiştir (Kıldış, 2018:156).

Soğuk Savaş'ın sona ermesinin ardından AB, komşularına yönelik yeni yaklaşımlar oluşturmaya başlamış, kendi güvenliğini tehdit eden istikrarsızlık unsurlarını ortadan kaldırmaya yönelik politikalar geliştirmeye çalışmıştır. Bu politikaları da demokratik barış yaklaşımı çerçevesinde kurgulamış ve istikrarsızlık olan bölgelerde demokratikleşme süreçlerine destek vermeyi hedeflemiştir. Dolayısıyla, AB'nin Orta Doğu politikası bölgede barışın sağlanması üzerine yoğunlaşmıştır (Meyer-Resende, 2006:12). Birliğin komşularının demokrasi, serbest pazar ekonomisi, insan haklarına saygı, hukukun üstünlüğü gibi kavramlara değer veren ve bunları benimseyen ülkelerin olması, Birliğe üye ülkelerin güvenliklerinin sağlanması açısından önem teşkil etmektedir (Youngs, 2006:2). Birliğin Soğuk Savaş sonrası uyguladığı politikaların en önemlilerinden biri ise Sosyalist sistemden piyasa ekonomisi sistemine geçmeye hazırlanan Orta ve Doğu Avrupa Ülkeleri'ne (ODAÜ) yönelik uygulanmaya çalışılmıştır. 1990 yılında Avrupa Komisyonu Başkanı Jack Delors ODAÜ'ler ile özel ilişkiler kurulmasını; dönemin Fransa Cumhurbaşkanı François Mitterand, ODAÜ'ler ile Avrupa Konfederasyonu kurulmasını; Topluluğun dış ilişkilerinden sorumlu Komiseri Frans Andriessen ise Avrupa ölçeğinde Avrupa Siyasi Alanı kurulmasını önermiştir. Fakat bu öneriler hem Topluluk üyeleri hem de ODAÜ'ler tarafından kabul edilmemiştir, bu durum da ilişkilerin

geliştirilmesini engellemiştir (Sönmez, 2010:115-116). Ancak Birlik, eski Sovyet Cumhuriyetleri olan Doğu Avrupa ülkelerinin tam üyeliğini onaylamıştır. Bu devletler, Birliğin Kopenhag Kriterleri çerçevesinde öne sürdüğü evrensel değerleri kendi siyasi, ekonomik ve sosyal hayatlarına adapte ederek üyelik koşullarını yerine getirmeye çalışmışlardır. Güvenlik ve barışın tesisi için bir sonraki süreçte Orta Doğu ülkelerine uygulanacak politikalar belirlenmeye çalışılmıştır (Tassinari, 2007:8).

Avrupa Komşuluk politikası ise, 1995 yılında başlayan Barselona Süreci'yle gündeme gelmiştir. Komşuluk politikasının en önemli aracı olarak değerlendirilen Barselona Süreci ile birlikte, AB'nin aday ülke statüsünde olmayan komşu ülkeleriyle kuracağı ilişkilerin sınırları belirlenmeye başlamış, bu ülkelere yönelik yeni ekonomik ve politik yaklaşımların yanı sıra güvenlik alanında da yeni politikaların ele alınması söz konusu olmuştur.

3. Barcelona Süreci ve Avrupa Orta Doğu İlişkileri

Orta Doğu bölgesinde yaşanan sorunlar ve bu sorunların etkileri, Avrupa ülkelerini de yakından ilgilendirmektedir. Bunun en önemli sebebi, Avrupa'nın bölgenin en önemli petrol ve doğalgaz müşterisi durumunda olmasından ve hatta yeni petrol boru hatları ile, Avrupa'nın enerji konusunda bölgeye bağımlı konumda bulunmasından kaynaklanmaktadır. Bunun yanı sıra, Akdeniz ülkelerinden Avrupa ülkelerine göçmen akışında da sürekli bir artış görülmektedir. Orta Doğu bölgesinde yaşanan her siyasi ya da ekonomik kriz sonrası bu göç dalgası daha da yoğunlaşmaktadır (Budak ve Bardakçı Tosun, 2020:121-122). İran Devrimiyle birlikte başlayan süreçten sonra İran-İrak Savaşı, Filistin sorunu, Cezayir krizi ve bölgenin tümünde görülen siyasi İslam hareketleri, göç edenlerin kültürel kimliklerinin Batılı devletlerin yapısını bozacağından korkulmasına yol açmıştır. Barselona Bildirgesiyle başlayan Barselona sürecinin altında yatan neden, ekonomik kaygılardan çok göçmen akışının durdurulması ve kültürel uyumsuzlukların giderilmesi için Akdeniz ülkelerinde ekonomik istikrarın sağlanması şeklinde karşımıza çıkmaktadır (Uzun, 2003:2).

Barselona sürecinin başlatılmasına ve bölgede barış, istikrar ve refahın oluşturulmasının hedeflenmesine etki eden faktörleri şu şekilde sıralamak mümkün olmaktadır (Uzun, 2003:8):

- Küreselleşen dünya ekonomisinde bölgeselleşmenin öneminin kavranmaya başlanması,
- Orta Avrupa ülkeleri ve Akdeniz ülkeleri arasında dengenin kurulmasına ihtiyaç duyulması,
- AB'nin enerji ihtiyacının karşılanması ve bölgedeki çevre sorunlarının çözülmesinin hedeflenmesi,
- Cezayir, Filistin ya da Mısır'daki gibi kargaşalardan ötürü Avrupa vatandaşlarının ve kamuoyunun endişelerinin artması,
- Akdeniz ülkelerinin karşı karşıya olduğu güvenlik sorunları, uyuşturucu tehdidi ve göç dalgalarından duyulan endişelerin çoğalması,
- Orta Doğu'da kimyasal, biyolojik ve nükleer silahların artış göstermesi.

27-28 Kasım 1995'te Barselona sürecinin başlangıcı olarak kabul edilen konferans, "Fas, Tunus, Cezayir, Mısır, Kıbrıs, İsrail, Ürdün, Lübnan, Türkiye, Filistin Otoritesi, Suriye ve Malta"dan oluşan 12 Akdeniz ülkesi ve 15 AB üyesi ülkenin katılımı ile Barselona'da yapılmıştır (The Barcelona Declaration, 1995). Barselona süreci, AB'nin diğer politikalarından farklı olarak, Akdeniz'in ortak alan şeklinde ele alınmasını öngörmektedir. Dolayısıyla, coğrafi bütünlük, ortak değerler ve gelenekler gibi Akdeniz'in bir bölge olarak tanımlanabilmesi için gereken ortak unsurları taşıdığı kabul edilmektedir. Akdeniz için; barış, istikrar ve refahın geliştirilme aracı olarak kabul edilen bölgesel iş birliği amacına ulaşmak adına her ülkenin aynı değere sahip olduğu düşüncesi ön plana çıkmıştır. Böylece uluslar üstü iş birliğini sağlayacak

siyasi, ekonomik ve toplumsal değişim ve dönüşümlerin Akdeniz devletlerinde başarıya ulaşabileceği fikri kabul görmüştür (Uzun, 2003:3).

Barselona sürecinin temel amacı, “Akdeniz’de barış, istikrar ve güvenliğin sağlanması, ülkeler arasındaki iyi komşuluk ilişkilerinin geliştirilmesi, demokrasi ve insan haklarına saygının derinleştirilmesi, AB ile Akdeniz’e kıyıdaş ülkeler arasındaki ekonomik, ticari, sınai, kültürel ve bilimsel alanlar ile çevre konusundaki işbirliğinin artırılması ve Konferansa katılan ülkeler arasında 2010 yılına kadar aşamalı olarak bir Akdeniz Serbest Ticaret Bölgesi’nin kurulması” şeklinde ifade edilmiştir (Akdeniz İçin Birlik: Tarihi ve Kapsamı, 2021). Barselona sürecinin önemi ise, o dönemde yaşanan Arap-İsrail sorununa Birleşmiş Milletler dışında tarafları bir araya getiren çok taraflı tek forum olmasından kaynaklanmaktadır (Derisbourg, 1997:10-11).

Barselona süreci kapsamında bir dizi toplantılar yapılması planlanmıştır. Bu toplantılardan ilki, Nisan 1996’da kültür bakanlarının bulunduğu bir toplantı olarak düzenlenmiş, ikincisi ise Mayıs 1996’da sanayi bakanlarının katılımıyla, sınai alanda iş birliğine ilişkin düzenlemenin kabul edildiği bir toplantı olmuştur. Aynı yıl, güvenliğ ve siyasi diyalogdan sorumlu olan üst düzey yetkililer, Avrupa-Akdeniz Paktı kurulması adına çalışmalar yapmaya başlamış, böylece Akdeniz’de barış ve istikrar alanının oluşturulması amaçlanmıştır (Kurtbağ, 2003:83).

Barselona sürecinde ortaya çıkan Avrupa-Akdeniz Ortaklığının üç temel hedef çerçevesinde şekillendiği görülmektedir. Bu hedefleri şu şekilde ele almak mümkün olmaktadır:

- “Siyasal ve güvenliğ konularında ortaklık ile insan haklarının ve demokrasinin temel ilkelerine dayanan bir barış ve istikrar alanı yaratılması,
- Ekonomik anlamda tarafların kendi aralarındaki serbest ticaretin kademeli olarak sağlanmasıyla bir refah alanı yaratılması ve karşılaşılabilecek toplumsal ve ekonomik sorunların çözülmesi aşamasında AB’den mali destek sağlanması,
- Toplumsal, kültürel ve beşerî konularda ortaklık ile bölgedeki toplumlar arasında karşılıklı anlayışın sağlanması, böylece özgür ve verimli bir sivil toplumun kurulması” (Uzun, 2003:12-17).

Barselona süreci ve Barselona Bildirisiyle eşdeğer yeni bir şartın yürürlüğe konması hedeflenmiş; ancak Orta Doğu Barış Süreci’nde kriz yaşanması, bu gelişmelerin sekteye uğramasıyla sonuçlanmıştır. Nisan 1997 tarihinde Malta’da ikinci kez toplanan Avrupa-Akdeniz Konferansı sonucunda da herhangi bir karar alınamamıştır. Konferansın ardından açıklanan sonuç bildirisi ise, Birliğin, Barselona Süreci ile Orta Doğu Barış Süreci arasındaki kurulan bağlantıyı kabul ettiğini göstermektedir (Kurtbağ, 2003:83-84).

Nisan 1999 tarihinde üçüncü Avrupa-Akdeniz Konferansı düzenlenmiştir. Konferansa katılan bakanlar, Avrupa-Akdeniz ortaklığının sağlanması adına bölgede barış, istikrar ve kalkınmayı amaçlayan faaliyetlerin yürütülmesinin, Orta Doğu Barış Süreci’nin yerini almayı hedeflemediğini; aksine bu iki sürecin eşzamanlı olarak yürütülüp daha etkin sonuçlar alınması hedefine yönelik olduğunu vurgulamışlardır. AB’nin Orta Doğu Barış Süreci’nde rolünün artması ve bunun devamının gerekliliği de Konferans sonucunda altı çizilen konulardan birini teşkil etmektedir (Brauch, 2000:326-327).

Orta Doğu’da yaşanan krizler esnasında dâhi Barselona sürecinin devam etmesi, her ne kadar çok etkin sonuçlar vermese de sürecin tamamen başarısız kabul edilmemesi gerektiğini göstermektedir. Sürecin devamında 2000 yılına gelindiğinde, Avrupa Konseyi, Akdeniz Bölgesi’ne ilişkin bir Ortak Strateji benimseyerek Komisyon’un Avrupa-Akdeniz Ortaklığını yeniden canlandırılmasına ilişkin yaptığı önerileri kabul etmiştir. Avrupa Komisyonu

tarafından yayınlanan tebliğde, Akdenizli ortakların kendi aralarında bir serbest ticaret alanı oluşturmaları gerektiği, bunun da 2010'a kadar kurulması öngörülen Serbest Ticaret Bölgesi'nin oluşumunu kolaylaştırıcı etkisi olacağı konusu üzerinde uzlaşma sağlanmıştır. Kasım 2000 tarihinde Marsilya'da düzenlenen Dördüncü Avrupa-Akdeniz Konferansı'nda, Lübnan ve Suriye'nin konferansa katılmaması dikkat çeken husus olarak karşımıza çıkmaktadır. Orta Doğu'da gerginleşen durumlar, artık Avrupa-Akdeniz Ortaklığı gerçekleşse bile, sadece göç ve sığınma gibi ikincil güvenlik sorunlarının ele alınabileceğinin; silahsızlanma ve silahların kontrolü gibi birincil güvenlik konularının kapsam dâhilinde değerlendirilmesinin zorlaştığının bir göstergesi olmaktadır (Kurtbağ, 2003:86-87).

Barselona sürecinin işlerliği ve etkinliğine yönelik eleştiriler yapılmıştır. Bu eleştirilerden en önemlisi, faaliyete geçirilmesi beklenen serbest ticaret bölgesi uygulamasının Akdeniz ülkeleri lehine değil, diğer AB üyesi ülkelerin lehine sonuçlanmasından kaynaklanmaktadır. Bunun yanı sıra Birliğin bir Avrupa-Akdeniz iş birliğini sağlamanın ötesinde, Akdeniz'de var olan istikrarsızlığı nasıl önleyebileceği konusuna odaklanması da eleştirilere konu olmuştur (Derisbourg, 1997:10-11).

11 Eylül sonrasında yaşanan terörist eylemlerin demokrasinin teşvik edilmesi konusunda Güney Akdeniz'e odaklanılmasını gerekli kılmaması sebebiyle Avrupa-Akdeniz Ortaklığının AB için daha da önemli hale geldiği görülmektedir (Pace, 2005:3). 11 Eylül saldırılarının ardından global terörizm olgusu gündeme gelmiş, dolayısıyla ülkeler adalet ve iç işlerinde iş birliğine daha fazla önem verilmesi gerektiğine karar vermiştir. Nisan 2002 tarihinde Valencia'da yapılan beşinci Avrupa-Akdeniz Konferansı'nın gündem konuları da böylece kendiliğinden belirlenmiştir. Filistin'de AB fonlarıyla yapılan altyapı yatırımlarına zarar gelmesi ve Birlik temsilcilerinin Arafat ile görüşmelerine izin vermemesi sebebiyle İsrail'e sadece Araplardan değil, AB üye ülkelerinden de tepkiler gelmiştir. Ancak beşinci konferansın, diğerleri arasında en yapıcı ve verimli olanı şeklinde karşımıza çıktığı da belirtilmelidir (Kurtbağ, 2003:87-88).

4. Avrupa Komşuluk Politikası

AB'nin, ABD'nin Irak'ı işgal etmesinin öncesinde sınırları, sorumlulukları ve aktörleri belirlenmiş, net bir Orta Doğu politikası geliştirdiğini iddia etmek mümkün değildir. Barselona süreci ile her ne kadar ilişkiler geliştirilmeye çalışılmış olsa da etkin bir politikanın varlığından yine de söz etmek mümkün değildir. Bu tarihten önce yayınlanan bildirimler incelendiğinde, AB'nin 2003 yılı öncesinde Orta Doğu bölgesine yönelik yaklaşımının genelde İsrail-Filistin sorununa odaklandığı anlaşılmaktadır. 2003 Irak işgali sonrası bölgeye sürekli bir Amerikan müdahalesi söz konusu olmuştur. Bölgeye yönelik ilgi petrolden yeşil enerjiye dönüşmeye başladıktan sonra Orta Doğu'nun, ABD için cazibesini kaybetmesi söz konusu olacak, ayrıca coğrafi yakınlık ve sorumluluklar gereği, bu sorunlu yapıyla Avrupa'nın ilgilenmesi gerekecektir (Kaya, 2009:40-41). Dolayısıyla AB'nin bölgeye yönelik istikrar ve barışın sağlanmasına yönelik politikalarının uygulanması gerekli görülmektedir.

Avrupa Komşuluk Politikası (European Neighbourhood Policy, ENP), Birliğin, beşinci genişleme dalgasından sonra sahip olduğu komşularıyla ilişkilerini güçlendirmesini hedeflemektedir. Politika 15 Nisan 2002 tarihinde alınan Bakanlar Konseyi Kararı ile ilk defa gündeme getirilmiştir. Bu tarihte İspanya Dışişleri Bakanı Josep Piqueicamps'ın başkanlık ettiği, Dış İşleri Bakanları arasında Lüksemburg'da gerçekleşen 2421. Konsey Toplantısı'nın (2421. Konsey Toplantısı²⁰²¹), ana gündem maddelerinden biri "Daha Geniş bir Avrupa: Genişlemiş Avrupa Birliği ve Onun Doğu Komşuları ile İlişkileri" olmuştur. 2002 yılında yapılan Bakanlar Konseyi sonrası alınan karar doğrultusunda hazırlanan "Daha Geniş Avrupa-Wider Europe" isimli metinde; politikanın kapsadığı coğrafi alan, şimdiki ve gelecekteki komşu

ülkelerle ilişkilerin nasıl geliştirilebileceği, yeni yapısal anlaşmalara ihtiyaç duyulup duyulmadığı gibi konulara ağırlık verilmiştir (Joint letter on Wider Europe, 2021).

30 Eylül 2002 tarihinde yapılan 2450. Konsey Toplantısı'nda (2450. Konsey Toplantısı, 2021) Birlik sınırlarının genişlemesi sonucu, yeni komşularla Birlik üyesi ülkelerin farklılıklarını azaltmak için iyi bir fırsat ortaya çıktığı ifade edilmiştir. Ancak yine de “daha geniş Avrupa” kavramının kapsamı ve çerçevesi bu toplantıda net bir şekilde belirlenememiştir. Ancak, Moldovya, Ukrayna ve Beyaz Rusya ile Birlik arasındaki özel nitelikli ilişkiler değerlendirildiğinde, bu ülkelerin farklı konumlanması ve ilişkilerin farklı bir kapsamda yürütülmesi kararlaştırılmıştır. 18 Kasım 2002'de gerçekleştirilen 2463. Konsey Toplantısı'nda (2463. Konsey Toplantısı, 2021) yeni komşuların katılımı tartışılmaya başlanmıştır. Bu kadar geniş çaplı bir genişlemede yaşanacak sorunların engellenebilmesi adına komşularla geliştirilecek politikaların incelenmesi önerilmiştir (Ulan, 2011:410).

24 Şubat 2003'de gerçekleştirilen 2488. Konsey toplantısında “Daha Geniş Avrupa” (Wider Europe-New Neighbour) gündemdeki yerini almıştır (2488. Konsey Toplantısı, 2021). Avrupa Komşuluk Politikası yeniden yapılandırılarak, 11 Mart 2003'te “Komşuluk: Doğu ve Güney Komşularımızla İlişkilerimizde Yeni Bir Çatı” (Wider Europe²⁰²¹) adlı bir rapor ortaya konmuştur. Bu rapor kapsamında, Akdeniz'in güneyinde bulunan; Fas, Cezayir, Filistin, Lübnan, Mısır, Tunus, Libya, Suriye, Ürdün, İsrail; ayrıca yeni bağımsız olan Ukrayna, Beyaz Rusya ve Moldova Birliğin komşuları olarak sayılmış, 2004 yılında gerçekleşecek yeni genişleme de göz önünde bulundurulmuş ve aday ülkelerin komşuları da süreç içerisinde değerlendirilmiştir. Akdeniz'e kıyısı olmayan Ürdün ve Filistin yine Akdeniz aracılığıyla politika kapsamında ele alınmıştır. Aday ülke statüsünde bulunan Türkiye'nin komşuları İran, Irak ve Norveç ile Rusya Avrupa Komşuluk Politikası çerçevesinde ele alınmamıştır (European Neighbourhood Policy Strategy Paper, 2021). Dolayısıyla Avrupa Komşuluk Politikası, AB üyeliğine aday statüsüne haiz olmayan 16 ülkeyi kapsamaktadır. Bu 16 ülke içerisinde Orta Doğu bölgesinden 10 ülke yer almaktadır: İsrail, Filistin, Ürdün, Mısır, Lübnan, Fas, Tunus, Cezayir, Suriye ve Libya. Bunun dışında politikada yer alan diğer devletler ise Ermenistan, Azerbaycan, Gürcistan, Moldova, Ukrayna ve Beyaz Rusya olarak belirlenmiştir (European Neighbourhood Policy, 2021).

Avrupa Komşuluk Politikası küresel anlamda Birliğin komşularını tek bir çatı altında toplayarak çevresel güvenliğin sağlanmasını amaçlamaktadır. Akdeniz ülkelerinin Komşuluk Politikası kapsamına alınması aslında Barselona sürecinin bir devamı niteliğindedir. Bu politika da Barselona sürecinde olduğu gibi, politikaya dâhil olan bölge ülkelerini gerekli reformların yapılması hususunda teşvik etmeye çalışmaktadır (Escribano, 2005:1). Ancak politikanın esas amaçlarından biri de Birlik üyesi ülkeler ve onlara komşu olan ülkeler arasındaki sınırın soyut anlamda kaldırılarak, üye olma baskısı yaratmadan ve üyelik koşullarını yerine getirme zorunluluğu hissettirmeden, AB'nin çevre ülkelerde yaşanan gelişmelerde söz hakkı olabileceği bir yapı oluşmasına imkân tanımak şeklinde belirtilebilmektedir (Balkır, 2007:39). AB'nin Komşuluk Politikasına önem vermesinin altında yatan en büyük sebep bölgedeki stratejik enerji ortaklıklarını geliştirme hedefinden kaynaklanmaktadır. Enerji yollarının güvenliğinin korunması da bu bağlamda ele alınmakta ve komşu ülkelerle kurulan yakın ilişkiler ile sağlanabileceği düşünülmektedir. Bu politika çerçevesinde, yeni Orta Doğu coğrafyasında yer alan ülkelere, demokratikleşme süreçlerinde yardımda bulunulması hedeflenmektedir. Birliğin komşularında sağlanan güvenlik ortamının Birliğe de olumlu yansıtacağı düşüncesi hâkimdir. Bu doğrultuda Orta Doğu ülkeleriyle Barselona süreci ile başlayan süreç, Avrupa-Akdeniz Ortaklık Anlaşmaları imzalayarak devam etmiş ve 2004 yılından itibaren Avrupa Komşuluk Politikası adı altında varlığını sürdürmüştür. İmzalanan bu anlaşmalar yoluyla yeni Komşuluk Politikasının hedefleri hayata geçirilmeye çalışılmaktadır. Komşuluk Politikasının en önemli önceliği, Orta Doğu coğrafyasına, barış, istikrar, demokrasi ve güvenliğin getirilmesi ve

bunların sürdürülebilirliğinin sağlanması olarak belirlenmiştir. Bu hedefin gerçekleştirilebilmesi için AB ülkeleri; “Orta Doğu bölgesinde fakirliğin ortadan kaldırılması, sürdürülebilir bir ekonomik kalkınmanın sağlanması, bölge devletlerinin dünya ekonomisiyle bütünleştirilmesi ve toplumsal eşitsizliklerin ortadan kaldırılması” gibi konuları gündeme taşımaya başlamıştır (Santiso, 2002:4). Böylece AB merkezli bir ekonomik alan yaratmak, bölgenin güvenliğini sağlamak, göçmen politikalarını yönetmek ve enerji kaynakları ile bağlantıları geliştirmek gibi hedeflere ulaşmayı planlamaktadır. Böylece, daha derin ve etkili bir politik ilişki, dolayısıyla gerçekleşecek ekonomik bütünleşmeyle bölge ülkeleri ile var olan ilişkiden daha öteye gitmeyi öngörmektedir (European Neighbourhood Policy, 2021).

Avrupa Komşuluk Politikası benzer bölgesel girişimlerden farklılaşarak, komşu ülkelerin iç ve dış politikalarını etkileyebilmek amacıyla ikili ilişkiler geliştirilmesini hedeflemektedir. Bu amaçla eylem planları oluşturmak, daha derin entegrasyon sağlayabilmek için düzenli izleme sistemi kurmak, sınırların idare ve yönetiminde iş birliğini geliştirmek, bölgesel ve sınırlar ötesi sorunlarda ortak bir yönetim oluşturmak da önemli görülmektedir (Oktay, 2015:80). Komşuluk Politikasına dâhil olan ülkelerle Ortaklık Anlaşmaları imzalanmakta ve bu anlaşmalar çerçevesinde Eylem Planları geliştirilmektedir. Avrupa Komşuluk Politikası ‘Eylem Planları’ aracılığıyla yürütülmekte; dış politika ve güvenlik politikalarına yönelik alanlarda bağlılığın desteklenmesi hedeflenmektedir (Ballı ve Güreşçi Pehlivan, 2013:518). Komşu ülkeler ile AB üye ülkeleri arasında karşılaştırmalar yapılarak bir kontrol süreci yürütülmesi şeklinde de ifade edilebilen eylem planları; adalet ve içişleri, enerji, ulaşım, bilgi teknolojileri, çevre ve araştırma konuları, yeni buluşlar ve sosyal politika gibi alanları kapsamaktadır (Baracani, 2005:7). Avrupa Komşuluk Politikası çerçevesinde 2005’te İsrail, Ürdün ve Filistin Yönetimi; 2007’de Mısır ve Lübnan ile eylem planları hazırlanmış ve uygulanmaya başlamıştır (Cicioğlu ve Bayram, 2019:333).

Avrupa Akdeniz Ortaklığı bağlamında 1995 yılında başlayan Barselona süreci, 13 Temmuz 2008’de, Fransa Cumhurbaşkanı Nicolas Sarkozy’nin uğraşısıyla yapılan Paris Zirvesi’nde ‘Akdeniz İçin Birlik’ adını almıştır. Programa üye ülkeler, AB üyesi tüm ülkeler ile Türkiye, Bosna-Hersek, Karadağ, Monako, Arnavutluk, Lübnan, Suriye, Filistin, İsrail, Cezayir, Mısır, Ürdün, Moritanya, Fas ve Tunus’tan oluşmaktadır (Akdeniz için Birlik, 2021). Bu politikanın amacı da Barselona süreciyle benzerlik göstermekte; Avrupa ve Akdeniz ülkeleri arasındaki ortaklığı yeniden canlandırmak ve ülkeler arasındaki stratejik ilişkilerin siyasi altyapısını güçlendirmek şeklinde ifade edilmektedir. Akdeniz İçin Birlik politikasının getirdiği yeniliklerden bazıları; bir AB başkanı ve Akdenizli ortakları temsil eden bir başkandan meydana gelen rotasyona tabi bir başkanlığın oluşturulması ile Barselona’da bir sekreteryanın kurulması olarak belirtilebilmektedir (Cicioğlu ve Bayram, 2019:333).

5. Arap Baharı Sonrası Avrupa Birliği-Orta Doğu İlişkileri

AB ve Orta Doğu ülkeleri arasında Barselona süreciyle başlayan ilişkilerin iyileştirilmesi çalışmalarına Avrupa-Akdeniz Ortaklığı ile devam edilmiş, Avrupa Komşuluk Politikası ile de daha etkin ve verimli hâle getirilmesi hedeflenmiştir. Avrupa Komşuluk Politikası kapsamında; AB’nin Orta Doğu Barış Süreci’ndeki rolü ve etkisi zamanla artmıştır (Ercolani, 2008:78). Suriye’de yaşanan iç savaş, Libya’daki istikrarsızlıklar, Arap-İsrail çatışması, Doğu Akdeniz’de yaşanan münhasır ekonomik bölgeyle kıta sahanlığı sorunları ve Arap Baharı nedeniyle ortaya çıkan dönüşümler sonucunda bölgedeki dengelerin değişmeye başladığı görülmektedir. Bölgedeki istikrar ve ekonomik gelişmenin sağlanması sadece bölge ülkelerinin değil AB ülkelerinin de çıkarına olmaktadır. Dolayısıyla Arap Baharı ile başlayan süreç esnasında AB, Orta Doğu’ya yönelik politikalarını yenilemek zorunda kalmıştır (Bekar, 2014:21). 2011 yılına kadar bu alanda en önemli görülen konu; enerji arz güvenliğinin sağlanması şeklinde karşımıza çıkmaktadır. AB’nin bu doğrultuda iş birliği, diyalog,

demokratik dönüşüm süreçlerini de içeren, daha çok yumuşak güce dayanan bir politikaya yöneldiği görülmektedir (Akdağ ve Ekici, 2017:59). Ancak Orta Doğu bölgesinde 2011 yılında başlayan Arap Baharı¹ süreci, ilişkilerin seyrini değiştirmiştir. AB'nin bölgeye ilişkin yaklaşımlarının istenen sonuçları vermediği, bölgedeki liberal-demokratik değişimleri güçlendirmek için planlanan AB projelerinin Arap Baharı karşısında etkisiz kaldığı görülmektedir. Aralık 2010 tarihinden itibaren dünya siyasetinin gündemine oturan Arap Baharı süreci, Orta Doğu'nun birçok ülkesine yayılmış, bazı ülkelerde dar kapsamlı protesto gösterileri şeklinde ortaya çıkmış, bazılarında ise çatışma ve iktidar değişiklikleriyle sonuçlanmıştır. Özellikle Tunus, Mısır, Yemen, Libya ve Suriye, Arap Baharından en çok etkilenen ülkeler olarak karşımıza çıkmaktadır (Ayaz, 2013:66).

AB, Komşuluk Politikası sürecinde bölgeye ilişkin politikalarını karşılıklı refah sağlanması ve ortak bir kültürel, ekonomik ve siyasi istikrar alanı oluşturmak şeklinde nitelendirse de aslında beklentisi, kendi önceliklerini ve değerlerini bu politikalar yoluyla bölge ülkelerine dayatmaya çalışması şeklinde ifade edilebilmektedir. Ancak AB'nin bölge ülkelerine yaptığı ekonomik yardımların ve uyguladığı diğer politikaların, bölgedeki otoriter ve baskıcı rejimlerin daha da güçlenmesine yol açtığı görülmektedir. AB bu süreçte sivil toplum örgütleri ve hükümet dışı aktörlerle muhatap olmamış ayrıca kendi pazarını Orta Doğu ülkelerinin tarımsal ürünlerine ve halkına açmayı reddetmiştir (Oğuzlu, 2012:23-24).

Başlangıçta Arap Baharı sürecine neden olan olaylar, demokratik ve çoğulcu Arap toplumlarının ortaya çıkabileceği şeklinde bir algının oluşmasına sebep olmuştur. Dolayısıyla, yoksullukla mücadele, toplumun eğitilmesi, kadın-erkek eşitliğinin, ifade özgürlüğünün sağlanması gibi konularda yaşanacak gelişmeler aslında AB'nin bölgeye yönelik politikalarıyla örtüşmektedir. Ancak zamanla ayaklanmaların yaşandığı kimi ülkelerde radikal grupların, toplumun demokratikleşmesine yönelik talepleri olmadığı da anlaşılmıştır (Akdemir, 2012:34). Arap Baharının yol açtığı etki, AB ülkelerini bölgeye daha da yakınlaştırırsa da Birlik sürecin ilk başında tepkisiz kalmayı tercih etmiştir. 2010 yılında yürürlüğe giren Lizbon Antlaşması ile ihdas edilen AB Dışişleri ve Güvenlik Politikası Yüksek Temsilciği, Arap Baharı sürecine kurumsal açıdan henüz tam uygulamaya geçmeden yakalanması dolayısıyla, olayla ilgili etkin ve verimli faaliyetler yürütememiştir. Kendini bölgede başlatılan protesto hareketlerinin içerisinde bulan AB, ortak bir politika üretememiş, üyeler arasındaki görüş ayrılıkları ve ulusal politikaları bu krizde de ön plana çıkmıştır. Bölgenin güvenliğini sağlamak konusunu kendine misyon edinen AB, olaylar karşısındaki suskunluğunu korumuş, hatta bölgeden gelen değişim talepleri karşısındaki isteksizliğini de açıkça ortaya koymuştur. Arap Baharı karşısında tek bir ortak dış politika uygulayamayan Birliğin tersine Birlik ülkeleri, çıkarları doğrultusunda rejimlere verdikleri destekleri sürdürerek değişim sürecinin sekteye uğramasına da bir anlamda katkıda bulunmuşlardır. AB ülkelerinin statükoyu korumaya yönelik davranışları başlangıçta sürmüş ancak bölgedeki değişim sürecinin engellenemez olduğunun anlaşılması ile AB politikalarının yön değiştirmesi söz konusu olmuştur. Örneğin, AB'nin Tunus devrimini desteklemesi, Bin Ali'nin ülkeyi terk etmesinin ardından başlamış; Mısır'da demokrasiye Mübarek liderliğinde geçiş olabileceği düşüncesi, Mübarek'in istifasına kadar devam etmiştir. Birliğin politikalarını yeniden gözden geçirip, oluşan yeni bölgesel dinamikleri anlaması ve bölgedeki ekonomik ve siyasal çıkarlarını koruyacak düzenlemeler yapması gerekmiştir (Küçükkeleş, 2013:10). Bu doğrultuda, ilk olarak Komşuluk Politikasını gözden geçirme kararı almış ve 8 Mart 2011'de Komisyon tarafından "Güney Akdeniz ile Demokrasi ve Ortak

---

¹ Arap Baharı, terim olarak sürecin başından beri kullanılmakla birlikte, yaşanan olayların olumlu sonuçlanacağı düşüncesinden hareketle ortaya çıkmıştır. Ancak 2010 Aralık ayından itibaren süregelen istikrarsızlıklar, iç savaşlar ve mezhep savaşları sürecin bahar terimiyle nitelenmesiyle çelişmektedir. Ancak sürecin başından beri kullanılması dolayısıyla bu çalışmada da Arap Baharı şeklinde ele alınacaktır.

Zenginlik için İşbirliği Belgesi” yayınlanmıştır. Bu belgenin ortaya çıktığı toplantı, Birliğin Arap Baharına ilişkin ilk tepkisi olması açısından da önem teşkil etmektedir. Bu belge kapsamında Birlik, Orta Doğu bölgesine yönelik politikalarını demokrasi, sivil toplum ortaklığı ve ekonomik kalkınma başlıkları altında toplamıştır. Birlik bu bağlamda daha fazla demokratik reform gerçekleştiren ülkelere daha fazla teşvik imkânı sunmayı planlamaktadır. Daha önce uygulanan politikalardan farklı olarak, ekonomik teşvik konusuyla, yargı reformu, siyasi haklar ve yolsuzlukla mücadele gibi konular da şartlılık ilkesine dâhil edilmiştir (A Partnership for Democracy and Shared Prosperity with the Southern Mediterranean, 2011).

24 Mayıs 2011 tarihinde AB Komisyonu “Değişen Bölgeye Yeni Yanıt” isimli bir belge daha yayınlamış, bu belgede ise AB’nin uzun dönemli Orta Doğu politikasının içeriğini ortaya koymuştur. Uzun dönemde ön planda olacak konular; mali yardım, piyasa erişimi ve daha çok nüfus hareketliliği şeklinde ele alınmaktadır (A New Response to a Changing Neighbourhood, 2011). Yapılan mali yardımlar doğrudan demokratik süreçleri etkileyecek yolsuzluk, insan hakları, siyasi katılım, seçimler gibi alanlara yapılmaya çalışılmaktaydı. Bu bağlamda AB, başlangıçtan daha aktif bir Orta Doğu politikası izlemeye; ticari ilişki kurmaktan (Bıdırdı, 2020:82), diplomatik yaptırım uygulamaya, askeri müdahaleden insani yardıma, hatta mali yardımdan ekonomik yaptırıma kadar çeşitlenebilecek yeni politika girişimlerinde bulunmaya başlamıştır. Ancak kullanılan siyasi aygıtların çeşitliliği, AB’nin Orta Doğu politikasının temelden değiştiği yönünde bir algı oluşturmamalıdır. Arap Baharı sonrası AB politikaları bölge ülkelerinin toplumsal, siyasi ve ekonomik yapılarının değişimine uygun politikalar geliştirilmesi varsayımından hareketle yürütülmektedir. Bu yaklaşım bazı ülkelerde statükonun korunması üzerine kurgulanırken, bazılarında da değişimin desteklenmesiyle sonuçlanmıştır. Arap Baharının her ülkeyi eşit derecede etkilemediği, dolayısıyla Birliğin her ülkeye farklı politika uygulaması gerektiği düşüncesi de uzmanlar tarafından savunulmaktadır. Ancak Tunus ve Mısır gibi değişim yaşanan ülkelerde statükonun korunmasındansa demokrasi destekçiliğine yönelik AB ülkelerinin; Libya’da Kaddafi rejimini deviren NATO müdahalesine öncülük ederken, Körfez ülkelerinde monarşinin meşruiyetini itiraz etmeden kabul etmeleri, bu ülkeleri hangi toplumsal, siyasi ve ekonomik unsurlara dayanarak sınıflandırdığının da sorgulanmasını gerekli kılmaktadır (Küçükkeleş, 2013:13-15). Bölge ülkelerinin stratejik sebeplerle farklılaştırılması ve Birliğin Orta Doğu politikasını bu doğrultuda şekillendirmesi, Birliğin yine kendi çıkarları bağlamında bir politika izleme süreci yaşadığını da kanıtlar niteliktedir.

2015 yılına gelindiğinde, Lübnan, Mısır ve Türkiye’de meydana gelen terör olaylarını da göz önünde bulunduran AB, Komşuluk Politikasını yenileme ihtiyacı duymuştur. Bu doğrultuda, AB istikrar ve güvenliğin sağlanmasını yine öncelikleri arasında değerlendirmiş; güvenliğin sağlanmasını da sosyo-ekonomik kalkınmanın sağlanmasıyla birlikte ele almayı uygun görmüştür. Temelde altı amaç çerçevesinde şekillenen bir Komşuluk Politikası söz konusu olmuştur. Bu amaçları;

- İnsan hakları, temel hak ve özgürlükler, hukukun üstünlüğü ve eşitlik ilkesinin geliştirilmesi, demokrasinin sağlanması,
- Komşu ülkelerin AB iç pazarı ile bütünleşmesi,
- Komşu ülkelere yapılan yasal göçlerin yönetiminin iyileştirilmesi,
- Sürdürülebilir kalkınmanın desteklenmesi,
- Güvenliğin her boyutunun geliştirilmesi,
- Bölgesel iş birliğinin ve sınır ötesi iş birliğinin geliştirilmesi şeklinde sıralamak mümkün olmaktadır (Review of the European Neighbourhood Policy, 2015).

Komşuluk Politikasının yeni versiyonunda Birliğin komşularına sağlayacağı desteğin özellikle mali teşvik temelli olduğu ve farklı ülkelere farklı miktar ve şekillerde yapılabileceği belirtilmiştir. Yapılan düzenleme ile ilk defa ortak devletlerin insan hakları ve demokrasiyi ihlal

etmeleri hâlinde Birliğin sağladığı desteğin nasıl kesileceğini açıklayıcı prosedür ve kuralların da ortaya konduğu görülmektedir (Kızılkın, 2018:97-98).

AB ülkelerinin Avrupa Komşuluk Politikasına bakışı, sınırların ötesinde güvenliğin sağlanmasının yanı sıra, komşu ülkelerle ekonomik uyumun ve göçmen kontrolünün sağlanması şeklinde de ele alınabilmektedir (Cortes, Cobarrubias ve Pickles, 2012:40). AB, Komşuluk Politikası kapsamında anlaşma yaptığı ülkelere aslında Avrupa Kalesini koruma davranışı sergilemektedir. Buradaki amaç Birliği, yasa dışı göç, insan kaçakçılığı ve uluslararası suçlarla mücadele kapsamında da korumaya çalışmaktır (Ballı ve Güreşçi Pehlivan, 2013:519). 2015 yılında yenilenen Komşuluk Politikasında da insanların yasal dolaşımı, yasa dışı göç ve insan kaçakçılığı ile mücadelenin yine AB'nin öncelik vereceği alanlar arasında olduğunun vurgulanması (Review of the European Neighbourhood Policy, 2015) konunun Birlik açısından önemini altını çizmektedir.

Özellikle Arap Baharı sonrası AB göçmen sorunuyla karşı karşıya kalmıştır. Arap Baharının etkilerinin en fazla hissedildiği ve sürecin halen devam ettiği Suriye'den kaçarak Avrupa ülkelerine gitmeye çalışan Suriyeli mülteciler, Avrupa kıtası için önemli bir sorun haline gelmiştir (Aras ve Sağıroğlu, 2018: 106). Arap Baharı sonrası yaşanan gelişmeler hem toprakların güvenliğinin sağlanması hem de göçe karşı önlemler alınması için AB'yi güvenlik odaklı bir gündem belirlemeye zorlamıştır (Taşar ve Tamçelik, 2020:1377). Göç konusu, yasa dışı göçmenlerin Avrupa'ya girişi, insan kaçakçılığı, mülteciler ve yasal sığınmacılar Arap Baharı sonrasında Avrupa'da en çok tartışılan konuların başında gelmiştir. Yasal göç yollarının denetimini sıkılaştıran ve zorlaştıran AB, gün geçtikçe Orta Doğu'daki süreçten kaçıp, hayatlarını kurtarmak adına topraklarına sığınan göçmenlerin akınına uğramıştır. Bu durumu kontrol altına almak adına Birlik başta geri kabul anlaşmaları olmak üzere (Özer, 2020:1606) birçok politika uygulamaya koymuştur, ancak tüm bu tedbirler bölgede yaşanan insani felaketin boyutları karşısında etkisiz kalmıştır (De Bel-Air, 2016:21-22).

AB Arap Baharı sonrası bölgeden topraklarına gelecek yasa dışı göçmen ve mülteci akımını engellemeye çalışmıştır. Bu doğrultuda Türkiye'nin özellikle Suriye'den gelen göçmenlere yönelik politikalarını desteklemiş, birçok toplantı ve zirve düzenleyerek Suriyeli göçmenlerin Türkiye'de kalması için yardımlar yapmayı planlamıştır. Aralık 2021 tarihi itibarıyla Mülteci Derneği'nin verilerine göre 3,7 milyonu aşmıştır (Türkiye'deki Suriyeli Sayısı, 2021). AB, 2015 yılında Türkiye'deki Mülteciler İçin Mali Yardım Programı (FRIT) oluşturmuş, Türkiye'deki Suriyeli mültecilerin desteklenmesi amacıyla kaynak sağlayacağını ifade etmiştir. FRIT, Birlik içi ve dışındaki mülteci krizinin yönetiminde AB'nin izlediği kapsamlı bir destek programı olarak yürütülmeye başlanmıştır. 2016-2107 ve 2018-2019 dönemleri için 3'er milyar Avro yardım öngörülmüş, toplamda 6 milyar Avroluk ödeme yapılması gerekirken yaklaşık 2 milyar Avroluk bir kısmın aktarılması da tartışma konusu olmuştur (Türkiye'deki Mülteciler için AB Mali Yardım Programı, 2018). Ayrıca bölgedeki savaştan kaçıp hayatta kalmaya çalışan mülteci ve sığınmacıları topraklarına alma konusunda isteksiz davranan AB, iş adamı ve araştırmacılar için vize kolaylığı öngörmüş (Saygın, 2011:34), bölge ve Birlik ülkeleri arasında öğrenci ve akademisyen değişimini desteklemek için oluşturulan "Erasmus Mundus" programına 80 milyon Avroluk bütçe ayırmıştır (Küçükkeleş, 2013:12).

Göç konusuna güvenlik merkezli bir bakış açısıyla bakan AB için Orta Doğu ülkelerinden gelen göçmenler hem dini anlamda hem de ekonomik anlamda Birliğin güvenliğini tehdit etmektedir. Yeni göç dalgalarıyla Avrupa'da yaşayan 20 milyondan fazla Müslüman nüfusun daha da artması söz konusu olacak, bu durum da Birlik üyelerinin gün geçtikçe daha çok yabancı düşmanlığı ve İslam karşıtlığı söylemleriyle mücadele etmesine yol açacaktır. Avrupa'da aşırı sağın yükselmesinin sebeplerinden biri de bu çerçevede

değerlendirilebilmektedir. Dolayısıyla Birlik, dış politika bağlamında bölgedeki çatışma ve huzursuzlukların doğrudan AB'nin güvenliğini etkilememesi adına bölge ülkelerinin güvenliğini sağlamayı hedeflerken; şu an AB ülkelerinde yaşayan ve bu ülkelere gelen göçmenlerin de ülkelere geri dönmelerini amaçlamaktadır (Hollis, 2012:84).

6. Sonuç

AB-Orta Doğu ilişkileri AB dış politikası çerçevesinde hep parçalı bir görüntü sergilemiştir. Arap Baharı öncesinde uygulanan ikili ilişkileri geliştirmeye ve bölgede güvenlik ve istikrar sağlamaya yönelik politikaların başarısızlıkla sonuçlanması da ortak bir Orta Doğu politikası oluşturulmasına yeterli olamamıştır. AB'nin Orta Doğu politikası genel anlamda iki önemli zorlukla karşı karşıya kalınarak yürütülmeye çalışılmıştır. Bunlardan ilki AB'nin hemen her alanda olduğu gibi bu alanda da kronik sorunu olan üye ülkeler arasında ortak bir yaklaşım geliştirme zorluğu; ikincisi ise bölgede hem Birlik ülkelerinin hem de AB'nin kendisinin çıkarları ile değerleri arasında sürekli seçim yapmak zorunda kalmasıdır.

Orta Doğu bölgesinin AB açısından önemi; coğrafi olarak Avrupa'ya yakınlığından, enerji güvenliği konusunda hayati çıkarların söz konusu olması ve İngiltere, Fransa gibi Avrupa ülkelerinin bu bölgedeki sömürgeci geçmişinden kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla bölgede meydana gelebilecek bir istikrarsızlık ve güvensizlik ortamı, bölgenin coğrafi konumundan ötürü Avrupa'nın güvenliğini de tehdit edebilecek durumdadır. Bölgede yükselmesi muhtemel radikal dini hareketlerin varlığı, terör suçları ve yasa dışı göç gibi sorunlar, AB tarafından kendilerine güvenlik tehdidi olarak nitelendirilebilmektedir. Enerji konusu da en az güvenliğin sağlanması kadar önemli görülmekte, hatta bazı durumlarda daha da ön plana çıkmaktadır. AB, Orta Doğu'da bulunan doğal enerji kaynaklarına bağımlı konumdadır, dolayısıyla bu enerji ulaşımını engelleyecek ya da sekteye uğratacak her türlü istikrarsızlığın engellenmesi gerektiğini düşünmektedir. Son olarak, Orta Doğu ülkeleri, I. Dünya Savaşı'ndan sonra İngiltere, Fransa gibi güçlerin sömürgeleri olarak görülmüştür. Ancak Orta Doğu bölgesinde sömürgecilik hareketleri son bulsa da güvenlik açısından hala sorunlu bir süreç yaşanmaktadır. Birlik ülkelerinin Orta Doğu ülkeleri ile ilişkileri geliştirme süreci de bu amaçlarla başlamış, özellikle 1970'lerden itibaren ortaya çıkan Arap-İsrail Uyuşmazlığı ve Orta Doğu Barış Süreci, Birliğin dış politikasının gündem maddelerinden biri olmuştur. AB'nin, Soğuk Savaş dönemi boyunca ve 11 Eylül sonrasında da bölgeye yönelik ilgisi bulunmaktadır. Bu ilginin en önemli sebebi de Birliğin kendi çıkarlarından kaynaklanmaktadır.

17 Aralık 2010 tarihinde Tunus'ta başlayan ve daha sonra Suriye, Yemen ve Libya gibi diğer Orta Doğu ülkelerine de yayılan Arap Baharı sadece Orta Doğu ülkelerini etkilemekle kalmamış, Avrupa ülkelerinin gündeminde de en ön sırada yer almıştır. Orta Doğu ülkeleri çatışmalarla, isyan dalgalarıyla mücadele içerisindeyken, AB de bu isyanların bir sonucu olan göç, iltica, radikalleşme ve terörizm gibi sorunlarla mücadele etmek durumunda kalmıştır. Özellikle Komşuluk Politikası çerçevesinde komşu bölgelerinde güvenliğin sağlanması ve dolayısıyla kendi güvenliğinin korunmasını isteyen AB için Arap Baharı, istikrarsızlık ve güvenlik açığı korkusuyla yüzleşmek için bir sınav niteliğindedir. Ancak Arap Baharının AB dış politikasının Avro krizinin de etkisiyle gittikçe gündemden düştüğü bir dönemde yaşanması, her ne kadar AB dış politikasını yeniden gündeme taşısa da Birliğin bölgeye yönelik politikalarında köklü bir değişim yaşanmasına yol açamamıştır.

AB'nin Orta Doğu politikasının ana eksenlerini; enerji bağımlılığı dolayısıyla enerji ulaşımının güvenliği, bölgede yaşanan savaş ve çatışmaların AB ülkelerine yansıtacağı korkusuyla bölgede barış ve istikrarın tesisi, bölgedeki çatışmaların yol açtığı göç dalgalarının engellenmesi ve Orta Doğu ülkelerinde demokrasi ve insan haklarının gelişiminin sağlanmaya çalışılması şeklinde ele almak mümkündür. Ancak hem konuyla ilgili uzmanların araştırmaları

değerlendirildiğinde hem de Birliğin Orta Doğu ülkelerine yönelik politikaları detaylı analiz edildiğinde, tüm bu faaliyetlerin aslında Birliğin bir anlamda çevre ülkelerin iç işlerinde söz sahibi olmak istemesinden kaynaklandığı; kendi normlarını bu ülkelere de yansıtarak hem barış ve güvenliği sağlamak hem de ortaya çıkacak sorunların kendi topraklarına yansımalarını engellemek için yürütüldüğü söylenebilmektedir. Tek sesli bir AB dış politikasından ziyade yine üye ülkelerin kendi çıkarları doğrultusunda atılan adımlar, Birliğin bölgedeki itibarını da zedeler niteliktedir. AB üyesi bir ülke ABD yanlısı hareket edebilirken, diğer bir ülkenin kendi çıkarlarını gözetmesi, Birliğin ortak bir Orta Doğu politikası geliştirmesinin önünde yatan en büyük engellerden biridir. Ayrıca Barselona süreci kapsamında kültürel stratejilerin öneminden bahseden, farklı kültürlerin farklı dinlerin hoşgörüsüyle karşılanması ve kaynaştırılması gerektiğini vurgulayan bir Birliğin, özellikle göçmen akışı konusunda sergilediği tavır, sözler ve davranışların örtüşmediğini göstermektedir. Birlik üyesi ülkelerin uygulayacaklarını söyledikleri politikaların gerçekte kendi çıkarlarıyla örtüşmemeleri dolayısıyla üye ülkelerin kendi ulusal çıkar süzgecinden geçemediği, bu durumun da ortak bir AB dış politikası oluşumunu engellediği açıktır.

Kaynakça

Akdağ, Z. & Ekici, S. (2017), Avrupa Birliği'nin Uluslararası Politikada Etkili Olma Aracı: Yumuşak Güç, *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi*, 7, 2, 33-64 .

Akdemir, E. (2012), Arap Dünyasındaki Dönüşüm Süreci ve Türkiye-AB İlişkileri, *Ortadoğu Analiz*, 4, 48, 30-38.

Akdeniz İçin Birlik: Tarihi ve Kapsamı,
https://www.tbmm.gov.tr/ul_kom/aapa/docs/akdenizicin_tarihi_ve_kapsami.pdf, (Erişim: 02.08.2021).

Aras, İ. & Sağıroğlu, A. (2018), Almanya ve Suriyeli Mülteci Krizi, *Uluslararası İlişkiler ve Diplomasi Dergisi*, 1, 1, 105-116.

Arman, M. N. (2011). Avrupa Komşuluk Politikasında Sorunlu Alanlar: İnsan Güvenliği ve Komşuluk İlişkisi, *Uluslararası İlişkiler*, 8, 31, 45-68.

Avrupa Konseyi, “2421. Konsey Toplantısı”, http://ue.eu.int/ueDocs/cms_Data/docs/pressData/en/gena/70160.pdf, (Erişim: 23.12.2021).

Avrupa Konseyi, “2450. Konsey Toplantısı”,
http://ue.eu.int/ueDocs/cms_Data/docs/pressData/en/gena/72321.pdf, (Erişim: 25.08.2021).

Avrupa Konseyi, “2463. Konsey Toplantısı”,
http://ue.eu.int/ueDocs/cms_Data/docs/pressData/en/gena/73248.pdf, (Erişim: 25.08.2021).

Avrupa Konseyi, “2488. Konsey Toplantısı”,
http://ue.eu.int/ueDocs/cms_Data/docs/pressData/en/gena/74669.pdf, (Erişim: 24.07.2021).

Ayaz, E. (2013), Arap Baharı Sonrası Dönemde Avrupa Birliği'nin Ortadoğu ve Akdeniz Politikalarının Geleceği ve Türkiye'nin Rolü, *Yakın Doğu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6, 1, 60-87.

Balkır, C. (2007), Avrupa Akdeniz Ortaklığı: Mare Nostrum'dan Bir arada Yaşamaya, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınları*, 1, 299-336.

Ballı, E. & Güreşçi Pehlivan G. (2013), Avrupa Komşuluk Politikası'nın Ülkeler Üzerindeki Ekonomik Etkileri, *International Conference on Eurasian Economies*, 518-523.

Baracani, E., (2005), From the EMP to the ENP: A New European Pressure for Democratization, *Journal of Contemporary European Research*, 1, 2.

Bekar, N. (2014), AB'nin Akdeniz Politikasının ve Ortadoğu'daki Son Gelişmelere Yönelik Yaklaşımların Değerlendirilmesi, *Avrupa Birliği Komşuluk Politikası ve Ortadoğu Uluslararası Konferans*, Ankara: Ankara Üniversitesi ATAUM, 28 Kasım 2014.

Bıdırdı, H. (2020), “European Union Common Trade Policy and Its Future”, in Günar, A. ve B. Darıcı, eds. *Future of The European Union Integration A Failure or A Success? Future Expectations*, Berlin: Peter Lang, 77-94.

Brauch, H. G. (2000), Beyond Stuttgart: Prospects for Confidence and Partnership Building Measures, *Euro-Mediterranean Partnership for the 21st Century*, New York: St. Martin's Press.

Budak, S. & Bardakçı Tosun, S. (2020), “The Refugee and Asylum Seeker Policy of European Union”, in Uğur, Ö. ed. *Rethinking European Union in A Changing World*, Berlin: Peter Lang, 113-132.

Cicioğlu, F. & Bayram, Y. (2019), Avrupa Birliği'nin Değerleri Çerçevesinde Ortadoğu Politikasını Anlamlandırmak: Mısır, Suriye ve Irak Örneği, *Uluslararası Siyaset Bilimi ve Kentsel Araştırmalar Dergisi*, 7, 2, 327-360.

Cortes M. C.; Cobarrubias, S. & Pickles J. (2012), Rebordering the Neighbourhood: Europe's Emerging Geographies of Non Accession Integration, *European Urban and Regional Studies*, 20, 1, 37-58.

Davutoğlu A. (2009), *Stratejik Derinlik*, İstanbul: Küre Yayınları.

De Bel-Air F. (2016), Gulf and EU Migration Policies after the Arab Uprisings: Arab and Turkish Youth as a Security Issue, Power2Youth WP2 Conference (Paris, 25 November 2015) Working Paper 7.

Derisbourg, J. P. (1997), The Euro-Mediterranean Partnership since Barcelona, *The EuroMediterranean Partnership: Political and Economic Perspectives*, ed. Richard Gillespie, London and Portland: Frank Cass.

Dinan, D. (2005), *Avrupa Birliği Ansiklopedisi*, Çev: Hale Akay, İstanbul: Kitap Yayınevi.

Ercolani, G (2008), AB'nin Ortadoğu Politikasını Şekillendiren Unsurlar, *Orta Doğu: Belirsizlikler İçindeki Geleceği ve Güvenlik Sorunları Sempozyumu*, Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları.

Escribano, G. (2005), Europeanisation without Europe? A Critical Reflection on the Neighbourhood Policy for the Mediterranean, *Real Instituto Elcano*, 23.

European Neighbourhood Policy Strategy Paper, http://ec.europa.eu/world/enp/pdf/strategy_paper_en.pdf, (Erişim: 20.07.2021).

Hollis R. (2012), Europe's Role in the Genesis of the 'Arab Spring', *International Affairs*, 88, 1, 81-94.

Joint letter on Wider Europe by Commissioner Chris Patten and High Representative Solana, http://ec.europa.eu/comm/world/enp/pdf/_0130163334_001_en.pdf, (Erişim: 25.08.2021).

Kaya, S. (2009), Avrupa Birliği'nin Genel Ortadoğu Politikası Bağlamında İsrail'in Gazze Operasyonuna Yaklaşımı, *Ortadoğu Analiz*, 1, 2.

Kıldış, H. P. (2018), The Security Policies of the European Union Towards the Middle East, *ANKASAM Bölgesel Araştırmalar Dergisi*, 2, 1, 152-177.

Kızıllan, Z. B. (2018), Arap Baharı Sonrası Avrupa Birliği'nin 'Yeni' Komşuluk Politikası, *Mukaddime*, 9, 2, 79-101.

Kurtbağ, Ö. (2003), Avrupa-Akdeniz Ortaklığı: Barselona Süreci, *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, 3, 1.

Küçükkeleş, M (2013), AB'nin Ortadoğu Politikası ve Arap Baharına Bakışı, *Seta Analiz*, 63, 1-28.

Laçiner, S.; Özcan, M. & Bal, İ. (2004), *Türkiyeli Avrupa*, İstanbul: Hayat Yayınları.

Meyer-Resende, M. (2006), Exporting Legitimacy: The Record of EU Election Observation in the Context of EU Democracy Support, *Centre for European Policy Studies, CEPS Working Document* 241.

Mülteci Derneği, (2021), “Türkiye’deki Suriyeli Sayısı 2021”, <https://multeciler.org.tr/turkiyedeki-suriyeli-sayisi/>, (Erişim:16.01.2022).

Oğuzlu, T. (2012), Türkiye ve Avrupa Birliği İlişkilerinde Arap Baharı’nın Etkisi, *Ortadoğu Analiz*, 4, 48, 20-29.

Oktay, E. G. (2015), Avrupa Komşuluk Politikası ve Azerbaycan: Eleştirel Bir Değerlendirme, *Bilig*, 75, 75-100.

Özer, F. (2020), “Geri Kabul Anlaşmaları Bağlamında Türk-Yunan İlişkileri”, içinde Çomak, H., B. Ş. Şeker ve D. Ioannidis, *Ege Jeopolitiği 2. Cilt*, Ankara: Nobel Yayıncılık, 1605-1614.

Pace, M. (2005), The European Neighbourhood Policy: A Statement about the EU’s Identity?, *Policy Brief Report on the European Neighbourhood Policy*, Berlin: Friedrich Ebert Stiftung.

Santiso, C. (2002), The Reform of EU Development Policy: Improving Strategies for Conflict Prevention, Democracy Promotion and Governance Conditionality, *Centre for European Policy Studies, CEPS Working Document* 182.

Saygın, D. (2011), Avrupa Birliği-Türkiye İlişkilerinde Vize Sorunu, *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 9, 2, 31-35.

Sönmez, A. S. (2010), Avrupa Birliği’nin Komşu Bölgelere Yönelik Siyasal Açılımı: Avrupa Komşuluk Politikası, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7, 14.

T.C. Dışişleri Bakanlığı, “Akdeniz için Birlik”, <http://www.mfa.gov.tr/akdeniz-icin-birlik.tr.mfa>, (Erişim: 28.07.2021).

Tassinari, F. (2007), Whole, Free and Integrated? A Transatlantic Perspective on the European Neighbourhood, *Centre fore European Policy Studies, CEPS Working Paper* 271.

Taşar, N. ve Tamçelik, (2020), “Orta Doğu’da Arap Baharı Sonrası Gelişmelerin Ege Deniz Güvenliğine Etkileri”, içinde Çomak, H., B. Ş. Şeker ve D. Ioannidis, *Ege Jeopolitiği 2. Cilt*, Ankara: Nobel Yayıncılık, 1375-1395.

The European Commission, “A New Response to a Changing Neighbourhood: Joint Communication to the European Council, the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and The Committee of the Regions”, COM (2011) 303 Final, Brussel, 25 May 2011.

The European Commission, “A Partnership for Democracy and Shared Prosperity with the Southern Mediterranean: Joint Communication to the European Council, the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and The Committee of the Regions”, COM 200 Final, Brussel, 8 March 2011.

The European Commission, “European Neighbourhood Policy”, https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/neighbourhood/overview_en, (Erişim: 01.10.2021).

The European Commission, “Review of the European Neighbourhood Policy (ENP): Stronger Partnerships For A Stronger Neighbourhood”, 18.11.2015, http://europa.eu/rapid/press-release_IP-15-6121_en.htm, (Erişim: 07.09.2021).

The European Commission, “The Barcelona Declaration”, November 1995, https://ec.europa.eu/research/iscp/pdf/policy/barcelona_declaration.pdf, (Erişim: 01.08.2021).

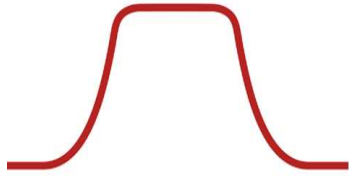
Türkiye'deki Mülteciler için AB Mali Yardım Programı, 28.07.2018, <https://www.avrupa.info.tr/tr/pr/turkiyedeki-multeciler-icin-ab-mali-yardim-programi-suriyeli-multecilerin-egitimine-destek>, (Erişim: 07.08.2021).

Ulan, M. Ö. (2011), Avrupa Birliği'nin Komşuluk Politikasında Ortadoğu, Kocaeli: *Uluslararası Orta Doğu Kongresi Bildiriler Kitabı*, Cilt. 2.

Uzun, E. (2003), Avrupa Birliği'nin Akdeniz Politikası ve Barselona Süreci, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3, 1.

Wider Europe-Neighbourhood A New Framework for Relations with our Eastern and Southern Neighbours, http://ec.europa.eu/world/enp/pdf/com03_104_en.pdf, (Erişim: 20.07.2021).

Youngs, R. (2006), Europe's Flawed Approach to Arab Democracy, *Centre for European Reform*.

ICCSOR

Journal of Applied and Theoretical Social Sciences

ISSN:2687-5861

JATSS, 2022; 4(1), 19-38

First Submission:09.02.2022

Revised Submission After Review:03.03.2022

Accepted For Publication:16.03.2022

Available Online Since:31.03.2022

Research Article

The Economic Effects and Policy Recommendations For The Future of Cryptocurrencies

Deniz Macit¹

Abstract

Cryptocurrencies are a specific type of virtual currency based on the principles of cryptography and electronic communication. However, today it has ceased to be a virtual value and has become one of the hottest agenda topics in financial markets. The importance of cryptocurrencies is increasing day by day with their unique technological innovation and potential. The increasing importance of cryptocurrencies also makes them an interesting research area. The main focus of the study is to provide a conceptual perspective on cryptocurrencies, to determine their economic effects and to present a perspective on the future of the system. In this context, it is aimed to make policy recommendations to address the concerns of policy makers regarding the future of cryptocurrencies. The main view in the policy proposals developed by examining the advantages and disadvantages of cryptocurrencies; It is stated that the crypto money system, which is an extremely important technological innovation, should be brought into operation and positive opinions should increase in the acceptance of these currencies as a means of payment by governments.

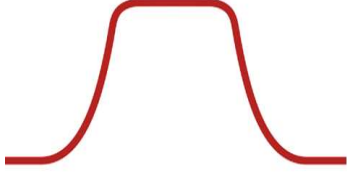
Keywords: Cryptocurrency, Digital Cash, Bitcoin, Monetary Policy.

JEL Codes: E42, E51, E52.

---

¹ Assist. Prof. Dr., Alanya Alaaddin Keykubat University, Faculty of Aviation and Aeronautical Sciences, Department of Aviation Management, Antalya, Turkey, deniz.macit@alanya.edu.tr,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7439-7202>.

ICCSOR

Journal of Applied and Theoretical Social Sciences

ISSN:2687-5861

JATSS, 2022; 4(1), 19-38

İlk Başyuru:09.02.2022

Düzeltilmiş Makalenin Alınışı:03.03.2022

Yayın İçin Kabul Tarihi:16.03.2022

Online Yayın Tarihi:31.03.2022

Araştırma Makalesi

Kripto Paraların Ekonomik Etkileri ve Geleceğine Yönelik Politika Önerileri

Deniz Macit ¹

Öz

Kripto paralar, kriptografi ve elektronik iletişim ilkelerine dayanan belirli bir sanal para birimi türüdür. Ancak günümüzde sanal bir değer olmaktan çıkıp finans piyasalarının en sıcak gündem konularından biri haline gelmiştir. Kripto paraların eşsiz bir teknolojik yenilik yaratması ve sahip oldukları potansiyelleri ile her geçen gün önemi artmaktadır. Kripto paraların artan önemi de bu paraları ilginç bir araştırma alanı haline getirmektedir. Çalışmanın temel odak noktası kripto paralara kavramsal bir bakış açısı sunarak, ekonomik etkilerinin belirlenmesi ve sistemin geleceğine ilişkin bir perspektif sunulmasıdır. Bu bağlamda kripto paraların geleceğine ilişkin politika yapıcılarının endişelerine yönelik politika önerileri getirilmesi amaçlanmaktadır. Kripto para birimlerinin avantaj ve dezavantajları incelenerek geliştirilen politika önerilerindeki temel görüş; son derece önemli bir teknolojik inovasyon olan kripto para sistemine işlerlik kazandırılması gerektiği ve bu para birimlerinin ödeme aracı olarak hükümetlerce kabul edilmesinde olumlu görüşlerin artması gerektiği yönündedir.

Anahtar Kelimeler: Kripto Para, Dijital Para, Bitcoin, Para Politikası.

JEL Kodlar: E42, E51, E52.

¹ Dr.Öğretim Üyesi,Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi, Gazipaşa Havacılık ve Uzay Bilimleri Fakültesi, Havacılık Yönetimi Bölümü, Antalya/Türkiye, deniz.macit@alanya.edu.tr,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7439-7202>.

1. Giriş

Günümüzde e-ticaret neredeyse tamamen elektronik ödemeleri işleyerek güvenilir üçüncü bir taraf olarak hizmet veren finansal kurumlara bağımlı hale gelmiştir. İyi işleyen bir sistem olmasına karşın finansal kurumların anlaşmazlık durumlarında arabuluculuktan kaçınamamaları nedeniyle geri dönülemez işlemler mümkün olmamaktadır. Bu kurumların gerçekleştirdikleri arabuluculuk faaliyetleri işlem maliyetlerini arttırmaktadır. Sistemdeki maliyetler ve ödemedeki belirsizlikler yüz yüze alışverişte fiziki paranın kullanımıyla ortadan kaldırılabilsede güvenilir bir taraf olmadan ödeme yapabilen bir mekanizma alternatifi de zamanla gündeme gelmiştir (Nakamoto, 2008: 1). Toplumun değişen ve gelişen ihtiyaçları ve finansal sistemdeki değişiklikler neticesinde zamanla sanal olarak yeni para formları ortaya çıkmıştır. Son yıllarda kripto para birimleri de sanal bir değer olmaktan çıkıp finans piyasalarının en sıcak gündem konularından biri haline gelmiştir.

Kripto paralar, kriptografi ve elektronik iletişim ilkelerine dayanan belirli bir sanal para birimi türüdür. Son yıllarda düzinelerce kripto para birimi ortaya çıkarken, en popülerleri şimdiye kadar tanıtılan ilk kripto para birimi olan Bitcoin'dir. Tarihsel olarak ilk ve en önde gelen kripto para birimi olarak 2008 yılında Satoshi Nakamoto tarafından tanıtılmıştır. Bitcoin, ülkeler arasında ortak para birimi olarak kabul edilmesi mümkün olabilecek bir sanal paradır.

Kripto paraların potansiyeli, paranın hesap birimi ya da değişim aracı olarak fayda yaratmasının ötesindedir. Birçok kripto para ortak olan eşsiz bir teknolojik yenilik, mülkiyet ve değer transferlerini kaydetmek için merkezi olmayan bir sistemde işlev gören bir defter yer almaktadır. Bu defterlerin işleyişi teknik anlamda oldukça karmaşık olsa da işleyişi aslında basittir. Kripto para birimleri temel olarak bankalar gibi güvenilir üçüncü bir tarafa ihtiyaç duymadan işlemlerin doğrulanmasına izin veren protokolleri içermektedir. Bu açıdan kripto paraların son derece önemli bir yenilikçi potansiyeli bulunmaktadır (Marian, 2015: 54). Son on yılda kripto paralara artan bir ilgi söz konusudur. Bugün, 300 milyon insanın bir tür kripto para birimine sahip olduğu tahmin edilmektedir (Chohan, 2022: 3). Günümüz dünyasında sanal paralar olarak kripto paralara olan ilgi artsa da bu para birimlerinin kullanımı ve yasallaşması tartışmalı konular arasındadır. Bir paranın değişim aracı olarak kabul edilebilmesi için temel fonksiyonlarını yerine getirebilmesi ve makul bir seviyede istikrarlı bir değer saklama aracı olması gerekmektedir (Krugman, 2013). Kripto paralarla ilgili kavramsal tartışmaların başında bu para birimlerinin, paranın tüm fonksiyonlarını yerine getirmeyişi bulunmaktadır. Nitekim yaklaşık on bine yakın kripto para türü mevcutken bunlardan yalnızca Bitcoin değişim aracı olma fonksiyonuyla kısıtlı olsa da paranın fonksiyonlarını sağlamaya en yakın olan kripto paradır.

Çalışmanın temel amacı; kripto paralara ilişkin kavramsal bir bakış açısı sunarak, muhtemel ekonomik etkilerinin ortaya konmasıdır. Olumlu ve olumsuz etkiler ortaya konarak kripto paraların geleceğine ilişkin politika yapımcıların endişelerine yönelik politika önerileri getirilmesi amaçlanmaktadır.

Araştırma temel olarak dört kısımdan oluşmaktadır. İlk kısımda dijital para, kripto para ve blockchain (blok zinciri) teknolojisi gibi temel metodoloji açıklandıktan sonra yaygın olarak kullanılan kripto paralar kısaca tanıtılmaktadır. Kripto paralar, piyasalar açısından önemli bir gelişim ve yenilik göstergesidir. Piyasalarda önemli avantajlar sunmasının yanı sıra özellikle vergiden kaçınma, kara para aklama gibi illegal davranışları da beraberinde getirmektedir. Bu bağlamda araştırma kapsamında kripto paraların avantaj ve dezavantajları da incelenmektedir. Kripto paraların kullanıcılar, politika yapımcılar için endişe konusu oluşturan dezavantajları vurgulanırken, özellikleri de açıklanmaktadır. İkinci temel kısımda kripto paraların gelişimi incelendikten sonra kripto paralara ilişkin politika yapımcıların temel görüşleri hem Türkiye hem

de öne çıkan çeşitli ülkeler açısından ele alınmaktadır. Ekonomik etkilerine yer verilen kısımda ise ayrıca kripto piyasalarının gelişiminin para politikaları üzerindeki etkileri de ortaya konmaktadır. Son olarak ise kripto paraların kullanımına ilişkin gelecek projeksiyonlara değinilmekte ve endişe yaratan konulara karşı politika önerileri geliştirilmektedir.

2. Paranın Evrimsel Sürecinde Kullanım Şekillerine Kısa Bir Bakış

Mal ve hizmetlerin değişiminde tuz, deniz kabukları, çivi gibi nesnelere kullanıldığı takas ekonomisi sisteminden günümüzde paranın evrildiği biçimi düşünüldüğünde, aradan geçen zamanda paranın kullanım şeklinin değiştiği ancak temel fonksiyonu olan değişim aracı olma işlevinin aynı kaldığı görülmektedir. Bilindiği gibi paranın değişim aracı olma, değer saklama aracı olma, hesap birimi olma gibi temel fonksiyonları bulunmaktadır. Paranın tarihsel evrimi incelendiğinde bilişim ve teknolojiye gelişmelerle günümüzdeki dijital/sanal paralar açısından değişim fonksiyonunun hala geçerliliğini koruduğu söylenebilir.

Paranın evrim süreci somuttan soyuta doğru bir gelişim izlemiştir. Malların malla mübadele edildiği takas sisteminden, bu sistemin eksik yönleri olmasından dolayı, zamanla uzaklaşarak madeni paraların kullanıldığı bir sisteme geçilmiştir. Bu sistem zamanla temsili para, itibari para, kaydi para şeklinde dönüşümler yaşamıştır. Günümüzde ise paranın mal para kullanımına göre oldukça soyut bir şekli olan elektronik ve sanal paralar sistemdeki yerini almıştır. Kripto paraların ortaya çıkmasıyla birlikte sanal paralar bu soyutluğa farklı bir kullanım getirmiştir. Paranın evrimsel sürecindeki kullanımları şu şekilde özetlenebilir;

- **Mal Para.** Bu sistemde, bir toplumda para olarak kabul edilerek kullanılan bir nesne/mal aynı zamanda farklı amaçlar için de kullanılabilir. Takas ekonomisinde değişim amaçlı kullanılan mallar ya da altın ve gümüş gibi değerli metallerin para olarak kullanılması bu sisteme örnek verilebilir.
- **Temsili Para.** Para olarak kullanılan nesnenin üzerinde yazan tutarı ödemek için altın ve gümüş gibi değerli metaller karşılık gösteriliyorsa temsili para sistemi söz konusudur.
- **İtibari Para.** Bu sistemde kullanılan paranın değeri onu çıkaran hükümete olan güvene dayanmaktadır. Bu paraların temsili parada olduğu gibi altın, gümüş ya da bakır gibi metallere dayanan bir değeri bulunmamaktadır.
- **Kaydi Para.** İktisadi birimlerin bankalara yatırdıkları vadesiz mevduatları, parasal sisteme dönerek ödeme aracı olarak kullanıldığı için banka parası ya da kaydi para olarak adlandırılmaktadır.

Paranın bu geleneksel kullanım biçimlerinin ardından dijital dünyadaki gelişmeler ışığında alternatif kullanım biçimleri ortaya çıkmıştır. Bu kullanım şekilleri kripto paraları da gündeme getiren, elektronik ve sanal paralardır. Elektronik para borç kartları (debit card), değeri depolanmış kartlar, e-nakit (e-cash) gibi çeşitli şekillerde kullanılmaktadır (Mishkin, 2003: 51-52). Sanal para birimi, genellikle geliştiricileri tarafından verilir ve kontrol edilen ve belirli bir sanal topluluğun üyeleri arasında kullanımı kabul edilen, düzenlenmemiş, dijital bir para olarak tanımlanmaktadır (ECB, 2012: 13).

3. Kripto Para Kavramsal Çerçeve

3.1. Temel Kavramlar

Belirli bir para birimi cinsinden ifade edilen geleneksel anlamdaki para, fiziksel formattaki parayı ve merkez bankası parasını ya da ticari banka parası gibi farklı para türlerini içermektedir. Dijital para, dijital olarak bir değeri temsil eden varlıkları ifade etmektedir ve elektronik para ve sanal para olarak iki gruba ayrılmaktadır. Sanal para, dijital paraların itibari

paralar üzerinden tanımlı olmayanları için kullanılan bir kavramdır (Güven ve Şahinöz, 2020). Elektronik para (e-para) ise “kişisel bir bilgisayardaki çipli kart veya sabit disk gibi bir cihazda elektronik olarak saklanan değer” olarak tanımlanmaktadır. Elektronik para dijital bir imza zinciri olarak tanımlanmaktadır. Elektronik para bakiyeleri (dar anlamda e-para) genellikle merkez bankası veya ticari banka parası ile aynı para biriminde ifade edilir ve nominal değerinde kolayca değiştirilebilir veya itfa edilebilir (CPMI, 2015: 4; Nakamoto, 2008: 1).

Sanal para birimleri, muazzam hesaplama gücü gerektiren matematiksel problemlerin çözümüne dayanmaktadır (Vejačka, 2014: 76). Kripto para birimleri, sanal para birimleri grubuna aittir. Kripto para birimi; güvenli, merkezi olmayan ve dağıtılmış ekonomik işlemlerin gerçekleştirilmesine izin veren kriptografi ilkelerine dayanan dijital bir değişim aracı olarak tanımlanmaktadır (Greenberg, 2011). Basit bir tanımlamayla, kripto para, “işlem akışını güvence altına almak ve aynı zamanda ek birimlerin oluşturulmasını kontrol etmek için kriptografi teknolojisine dayanan bir değişim aracı olarak işlev görmek üzere inşa edilmiş bir dijital varlık” olarak ifade edilebilir. Bu tanımın üç ana odak noktası bulunmaktadır: ekonomi, teknoloji, kriptografi (Chohan, 2022: 6). Burada bahsi geçen kriptoloji, şifreleme bilimidir. Tarihsel olarak askeri, gizli servisler ve istihbarat teşkilatları tarafından gizli bilgilerin sızmasına karşı bir koruma olarak kullanılan bir tür şifreleme tekniğidir. Bu alandaki akademisyenlerin çoğu, herhangi bir hükümete veya banka gibi diğer araçlara bağlı olmayan özerk bir dijital para biriminin, sağladığı anonimlik ve özgürlük nedeniyle çekici olduğuna inanmaktadır. Kriptografi sayesinde hem ulusal hem de uluslararası coğrafi bölgeler arasında para transferi, hükümet düzenlemeleri hakkında endişelenmeden kolay ve hızlı bir şekilde gerçekleştirilebilir (Bunjaku vd., 2017: 35).

Kripto paralar ile ilgili temel kavramlardan bir diğeri ise blok zinciridir (blockchain). Bu kavram, küresel işlem defterini ifade eden dijital kayıt sistemini ifade etmektedir. Yaratılan sanal paralar bu deftere yazılmaktadır ve bu şekilde sanal para üretilmektedir (Alpago, 2018: 414). Orijinal kripto para birimleri blok zincirler üzerine kurulmuş olsa da verimlilik ve şeffaflığın önerilen faydaları ile öne sürülen daha yeni matematiksel yaklaşımlar da bulunmaktadır (Chohan, 2022: 7). Kripto paraların oluşturulduğu sistemler karmaşık yapıları içermektedir ve araştırma kapsamı dışında kaldığı için burada işleyişine değinilmemektedir. Kripto paralar ile ilgili en temel metodolojik çerçeve verildikten sonra aşağıda kripto para birimleri kısaca açıklanmıştır.

3.2 Kripto Para Birimleri

Yapılan araştırmalar çok sayıda kripto para türünün olduğunu ve her geçen gün kripto para sayısının arttığını göstermiştir. Ancak bu para türlerinin sadece bir kısmı kullanıcılar tarafından tercih edilmektedir (Ceylan, 2019). Günümüzde sayıları dokuz bini aşkın olan kripto para birimlerinin tek tek ele alınması mümkün değildir bu nedenle bir seçim yapabilmek amacıyla araştırmanın bu kısmında günümüzde kullanılan kripto paralardan piyasa değeri en yüksek olan üç tanesi (Bitcoin, Ethereum, Tether) kısaca tanıtılmaktadır. Tablo 1’de görüldüğü gibi Bitcoin’in toplam piyasa değeri şu anda yaklaşık 850 milyar dolardır, kripto para birimi olarak kabul edilen sanal varlık ailesi arasında en büyük piyasa payına sahip olan kripto paradır.

Tablo 1. Piyasa Değeri En Yüksek İlk Üç Kripto Para Birimi (07.02.2022)

Para Birimi	Kodu	Toplam Piyasa Değeri*	İşlem Hacmi**	Dolaşımdaki Arz Miktarı
Bitcoin	BTC	840,577,450,192	27,997,159,313	18,951,337 BTC
Ethereum	ETH	379,334,627,764	15,059,945,733	119,485,039 ETH
Tether	USDT	77,959,131,944	63,083,767,341	77,908,751,039 USDT

(Kaynak: <https://coinmarketcap.com/>) (Erişim:07.02.2022)

* ABD doları, ** Son 24 saatlik Hacmi

İlk olarak 2008 yılında dijital ortamda yaratılarak ortaya çıkarılan ve hala en önde gelen kripto para birimi Bitcoin'dir. Blok zinciri ilkeleri üzerine kurulmuş ve hatta isimleri değiştirilmiş (Bitcoin Cash ve Bitcoin Unlimited gibi) alternatif zincirlere dönüşen bir kripto paradır (Chohan, 2022: 9). Bitcoin, açık kaynaklı, eşler arası bir dijital para birimidir. Bitcoin'i eşsiz kılan özelliği dünyanın ilk tamamen merkezi olmayan dijital ödeme sistemi olmasıdır. On yıldan kısa bir süre içinde, Bitcoin belirsiz bir kavramdan sıkça kullanılan bir kavrama dönüşmüştür (Bech ve Garratt, 2017: 55; Castillo ve Brito, 2013: 3). Sadece dijital ortamda işlem görebilen bu para ismini bit (veri boyutu) ve coin (madeni para) kelimelerinden almıştır. Bitcoin matematiksel problemlerin bir sistem üzerinden çözülmesi ile ortaya çıkarılmaktadır. Bitcoin sistemi kısıtları olan bir sistem olması sebebi ile merkez bankası gibi bir otorite ihtiyacı duymadan arz-talep dengesini oluşturabilmektedir (Alpago, 2018:414). Bitcoin, dijital para sağlayan bir işbirliği ağıdır. Kullanıcılar açısından düşünüldüğünde internet için nakit paraya çok benzemektedir (bitcoin.org). Bitcoin, reel dünyada iz bırakmadan eşler arası ağlar üzerinden reel unsurlar satın almak için kullanılabilen kriptografik olarak geliştirilmiş sanal bir para birimidir. Bu kripto para biriminin temel mantığında merkez bankalarının değerini düşüremeyeceği ve hükümetin vergilendirmeyeceği bir para olma mantığı yatmaktadır (O'Brien, 2013).

Bitcoin ortaya çıkışından sonra öncelikli olarak dijital para birimlerine ilgi gösteren gönüllüler tarafından kullanılmıştır. 2010 yılında Bitcoin borsalarının faaliyete geçmesi, Bitcoin'in bir yatırım aracı olarak kullanımında kabul görmesini sağlamıştır. Bitcoin'in, alım-satım, ödeme ve yatırım amaçlı tercih edilebilen bir sanal para birimi olarak kabul görmesi, günümüzde birçok işletmenin Bitcoin kullanması sonucunu doğurmuştur. İş dünyası tarafından kabul görmeye başlayan Bitcoinin değerinde de bu duruma paralel olarak önemli artışlar olmuştur (Cengiz, 2018: 96).

Kripto para olarak Bitcoin'in ortaya çıkmasından sonra yüzlerce yeni dijital para birimi piyasada yer almıştır. Çoğu, ilk tam olarak uygulanan kripto para birimi protokolünü temsil eden Bitcoin ile benzer özelliklere dayanmaktadır. Bu alternatif paralar "altcoin" olarak adlandırılmaktadır (Alpago, 2018: 414; Vejačka, 2014: 76).

Altcoinler arasında piyasa değeri açısından en büyük hacme sahip ikinci sanal para birimi Ethereum'dur. 2013 yılında ortaya çıkarılan para birimi, bir altcoin olarak görülmesine rağmen, diğer coinlerden farklı özellikleri olan bir sistem olarak değerlendirilmektedir. Ethereum'un en önemli özelliği, kullanıcıların kendi komut dosyalarını yazmasına izin vermesi ve kendi programlama dilinin olması sayesinde ortaya çıkan akıllı sözleşmelerdir. Ethereum, İsviçre merkezli Ethereum vakfı tarafından programlanan, herhangi bir otorite tarafından müdahale edilmeyen bir kripto paradır (Deniz, 2020: 29-30).

Piyasa değeri açısından önemli bir hacme sahip bir başka altcoin ise Tether sanal para birimidir. İlk sabit kripto para birimi olarak bilinen Tether, kripto paralar ile geleneksel paraların birlikte kullanıldığı bir sistemdir. Bu altcoin, dolar, euro gibi para birimlerine endeksli dijital paralar oluşturmaktadır. 1 Tether'in sabit bir şekilde 1 dolar'a eşit olması, Tether'in doların sanal hali olarak nitelendirilmesine sebep olmaktadır (Deniz, 2020: 40). Bu durum ödemeler, transferler ve denetimsiz para işlemleri yapmak isteyenler açısından güven veren bir durumdur.

3.3. Kripto Paraların Temel Özellikleri

Bitcoinlerin fiziksel özelliklere ya da merkezi otoritelere güvenmekten ziyade matematiğin özelliklerine (dayanıklı, taşınabilir, değiştirilebilir, bölünebilir vb.) dayalı bir para olma özelliği bulunmaktadır. Bitcoin'lerin temel özelliği matematik tarafından

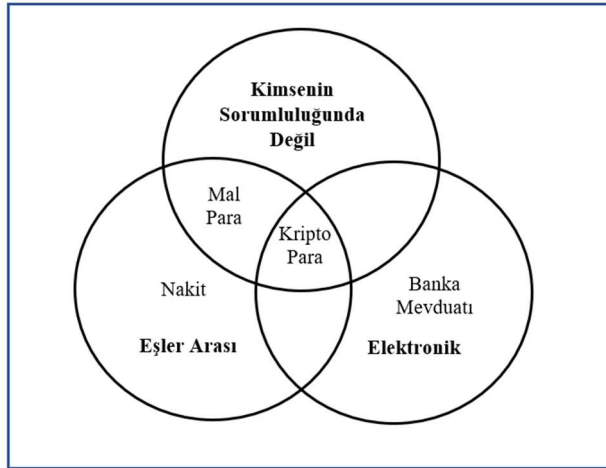
desteklenmesidir (Bitcoin.org). Kripto paraların temel özellikleri kısaca şu şekilde açıklanmaktadır (Vejačka, 2014).

- Farkındalık (Awareness). Kripto paralardaki farkındalık, kullanıcı sayısını ve kullanıcı sayısını etkilemektedir. Kripto para biriminin daha yüksek farkındalığı, daha fazla potansiyel kullanıcısı anlamına gelmektedir.
- Kullanılabilirlik (Availability). Kullanılabilirlik, kripto paraların satın alma kolaylığından ve resmi standart para birimleriyle değiştirilebilirliğinden etkilenen bir özelliğidir.
- Anonimlik (Anonymity). Kripto para biriminin anonimliği, kripto para birimlerinin kullanımını hem olumlu hem de olumsuz olarak etkileyen bir özelliktir.

Kripto paralar birimleri, geleneksel para birimlerinin sahip olduğu fonksiyonlardan (değişim aracı, değer saklama aracı, hesap birimi) değişim aracı olma rolünü yerine getirmektedir. Kripto paralar, çevrimiçi borsalarda işlem yapmaları, çevrimiçi olarak kolayca transfer edilebilmeleri ve günlük olarak binlerce işlem yapabilmeleri gibi özellikleri sayesinde bu rolü yerine getirebilirler. Genel olarak kripto paraların dijital doğaları paranın fonksiyonlarından değişim aracı olma rolünü yerine getirmede uygun olsa da bu paralar diğer iki işlevi yerine getirme özelliğine sahip bulunmamaktadır (Ammous, 2018: 38).

Ödemeler ve Piyasa Altyapıları Komitesi (CPMI, 2015) tarafından yayınlanan dijital paralar hakkında yayınlanan rapor, Bitcoin ve altcoinler (alternatifler) tarafından temsil edilen yeni para birimi sınıfının bir tanımını sağlamayı amaçlamıştır. Rapora göre, kripto para birimlerinin üç temel özelliğini bulunmaktadır; elektronik olmaları, kimsenin sorumluluğunda olmamaları ve eşler arası değişim özelliği bulunması. Aşağıdaki grafikte bu özellikler gösterilmektedir.

Grafik 1. Kripto Para Özellikleri

(Kaynak: CPMI, 2015'ten düzenleyen; Bech ve Garratt, 2017: 59)

Kripto para biriminin temel ilkesi, hiçbir bireyin (veya kuruluşun) belirli bir para biriminin üretimini hızlandırmaması veya önemli ölçüde kötüye kullanmasına dayanmaktadır. Kripto para birimleri, bilgisayar eşler arası ağ aracılığıyla istemci uygulamaları arasında kripto para birimlerinin (madeni para olarak adlandırılır) neredeyse maliyetsiz transferine izin veren bir dijital para uygulamasıdır (Chaum, 1983). Kripto paralar, sözleşme tarafları arasında güven olmadığında elektronik değerın uzaktan eşler arası transferine izin vermek için dağıtılmış defter teknolojisini kullanmaktadır. Genellikle, banka mevduatları gibi

paranın elektronik temsilleri, güvenilir bir aracının işlemleri takas ettiği ve çözdüğü merkezi altyapılar aracılığıyla değiştirilmektedir.

3.4. Kripto Paraların Avantaj ve Dezavantajları

Kripto paralar önemli bir teknolojik yenilik olarak görülmektedir ve birçok avantajı bulunmaktadır. Örneğin kripto paralar, değer transferlerinde işlem maliyetlerini önemli ölçüde azaltmaktadır çünkü bu sistemin işleyişinde bankalar gibi üçüncü bir güvenilir tarafa ihtiyaç bulunmamaktadır. Kripto piyasalarda finansal kurumlara, muhasebecilere ya da avukatlara dayalı olmayan akıllı sözleşmeler bulunmaktadır (Marian, 2015: 56). Kullanıcılara ödeme özgürlüğü sağlama, işlemler üzerinde kullanıcıların tam kontrolü, kripto paraların şeffaf olması kripto paraların kullanıcılara sağladığı avantajlar arasındadır. Aşağıda bu avantajlar açıklanmaktadır (Yunus, 2007; Brito ve Castillo, 2013; Vejačka, 2014: 77; Yermack, 2017; Bitcoin.org).

- **Ödeme Özgürlüğü.** Kripto para birimleri, kullanıcılarına ödeme özgürlüğü sağlamaktadır. Dünyanın herhangi bir yerinde, herhangi bir zamanda, herhangi bir miktarda parayı hızlı bir şekilde gönderme ve alma imkânı sağlamaktadır. Bürokrasi ve resmî tatil olmadığı için ve ödeme yaparken mekân veya zaman sınırı bulunmadığı için kullanıcılar paralarını tam olarak kontrol edebilirler.
- **Yüksek Likidite.** Kripto paraların fiziki olarak herhangi bir kısıtlaması ve hacmi olmadığı için 7 gün 24 saat yüksek miktarda aktarım sağlanabilmektedir.
- **Finansal İnovasyon İçin Teşvik.** Kripto para birimleri finansal inovasyon için önemli bir platformdur.
- **Düşük İşlem Maliyetleri.** Kripto para ödemelerinde ya çok küçük ücretler vardır ya da hiç bulunmamaktadır. Ödemelerde aracı olarak bankalar gibi üçüncü taraflar kullanılmadığı için kripto para birimi ile yapılan işlemler, geleneksel ödeme araçlarına göre önemli ölçüde daha düşük işlem maliyetlerine sahiptir.
- **Düşük Risk.** Kripto paralar daha az riskli ve kriptografik olarak güvenli bir ödeme aracı olarak görülmektedir. Kripto paralar şeffaftır. Kripto para ödemeleri, işleme bağlı kişisel bilgiler olmadan yapılabilir. Bu, kimlik hırsızlığına ve neredeyse tam anonimliğe karşı güçlü koruma sağlar. Kripto para kullanıcıları, cüzdanlarını şifreleyerek ve yedekleyerek paralarını da koruyabilirler.
- **Yoksulluk ve Baskıyla Mücadele Potansiyeli.** Yoksullukla mücadele yöntemlerinden biri de temel finansal hizmetlere erişimin iyileştirilmesidir. Yoksul kırsal kesimlere geleneksel finansal hizmetlerin sunulması daha maliyetlidir. Kripto para birimlerinin ödeme aracı olarak kullanılması gelişmekte olan ülkelerdeki yoksul kesim için küresel ölçekte finansal hizmetlere ucuz erişim imkânı sunma potansiyeline sahiptir.

Sağladığı tüm bu avantajlı yönlerine karşın, kripto para birimlerinin potansiyel kullanıcılarının dikkate alması gereken bazı dezavantajları da bulunmaktadır. Kripto para birimi olarak Bitcoin'in olumsuz yanları şu şekilde belirtilebilir (Storss, 2013; Bitcoin.org; Milnes, 2013; O'Brien, 2013; Brito ve Castillo, 2013; Vejačka, 2014);

- **Deflasyonist Yapı.** Bitcoin doğası gereği büyük bir deflasyonist ön yargıya sahiptir. Bu durum Bitcoin'lerin spekülatif bir balon yaratmasına neden olmaktadır. Oluşturulabilecek Bitcoin sayısının bir üst sınırı bulunmaktadır. Giderek daha fazla insan sınırlı sayıda Bitcoin'e erişmek istediğinde bu durum yeni Bitcoin üretme

maliyetlerinin zamanla artmasına neden olacaktır. Değeri artacak olan Bitcoin'lerin sahipleri için işler daha ucuz hale gelecektir.

- **Güvenlik Açıkları.** Kripto para kullanıcıları kişisel cüzdanlarını şifreleme ile koruyabilseler de kötü amaçlı yazılımlarla para birimlerinin çalınmasının olasılığı bulunmaktadır.
- **Düşük Kullanıcı Sayısı.** Kullanıcılar tarafından kabul derecesi düşüktür. Dolaşımdaki Bitcoin'lerin toplam değeri ve bunları kullanan işletme sayısı potansiyelin çok altındadır.
- **Yasa Dışı Faaliyetlere Aracılık Etme.** Bitcoin hemen hemen izlenemez bir yapıda olduğu için de bunun getirdiği kara para aklama, kayıt dışı ekonomi yaratma gibi bir takım güçlükleri de bulunmaktadır. Ayrıca kripto paralar vergi kaçırmanın yolunu açmaktadır.
- **Karbon Ayak İzi.** Bitcoin üretmenin karbon ayak izi açısından da dezavantajı bulunmaktadır çünkü yeni Bitcoin üretme hesaplama açısından pahalılaştıkça elektrik üretimi artmaktadır.¹
- **Volatilité.** Bir paranın para birimi olarak kullanılabilir kılan unsurlardan biri fiyat istikrarıdır. Bitcoin'in temel para birimi olarak kabul edilmesinde bu durum önemli bir sorun yaratmaktadır. Kripto paraların oynaklığı (volatilité), işletmelerin etkin bir biçimde plan ve bütçe yapabilmelerinin önünde engel oluşturmaktadır. Kripto para biriminin değerindeki büyük düşüşler, sahiplerini kripto para birimlerini satmaya ve daha istikrarlı geleneksel para birimleri veya emtialar satın almaya teşvik etmektedir.

Kripto para piyasasında, yukarıda açıklandığı gibi Bitcoin ve birçok altcoin bulunmaktadır. Ancak bunlardan yalnızca Bitcoin ve Litecoin mal para olarak piyasalarda doğrudan değişim aracı olarak kullanılabilir. Ayrıca kripto paralar finansal kurumlar tarafından genellikle kabul edilmemektedir (Morris, 2014).

Bitcoin ilk dijital para birimi olması sebebi ile en fazla talep gören sanal para birimidir. Aynı zamanda en fazla siber saldırılara da maruz kalan para birimidir. Yine de bu durum tercih edilmesini engellememektedir. Ancak önemli bir güvenlik endişesi yaratmaktadır (Alpago, 2018: 417). Uçtan uca hiçbir denetim ve kontrol olmadan para transferine izin veren Bitcoin sisteminde, yapılan işlemlerden işlemin kimin tarafından ve kimle yapıldığı belirsiz olması sebebi ile yasadışı finansal transferlerin yapılabilmesine uygun bir platform olarak da nitelendirilmektedir (Eğilmez, 2013).

4. Kripto Paraların Gelişimi ve Parasal Otoritelerin Kripto Para Kullanımına Yaklaşımları

4.1. Kripto Para Kullanımının Dünyadaki Gelişimi

Elektronik sanal parayı kriptografi ilkeleriyle bütünleştiren kripto para birimlerinin teorik temelleri, ilk kez Chaum (1983) tarafından atılmıştır. DigiCash, ilk dijital para birimi olarak 1990 yılında kriptografik protokoller aracılığıyla piyasaya sürülmüştür. Günümüzde büyüyen bir kripto para piyasası bulunmaktadır. Nakamoto (2008), Bitcoin'in yaratılmasını

¹ Bugün, Bitcoin madenciliği her yıl yaklaşık 91 terawatt-saat elektrik tüketmektedir. Bu ise küresel elektrik tüketiminin yaklaşık %0,5'ine tekabül etmektedir ve son beş yılda on kat artış göstermiştir. (Bkz. Chohan, 2022: 14).

önererek, kripto para olgusunu daha da geliştirmiştir. En popüler kripto para ve piyasa değerine göre en büyüğü Bitcoin'dir. (Phillip vd., 2018: 6).

2008 küresel finansal krizinde, birçok ülkenin merkez bankalarının para arzını artırması, para birimlerinin değer kaybına uğramasına neden olmuştur. Küresel finans krizi sonucunda borsa, finans kuruluşları ve şirketlerde güven kayıpları sonucunda iflaslar ortaya çıkmıştır. Bu krizden sonra bankacılık sistemine duyulan güvenin azalması ile alternatif para birimlerinin kullanımını gündeme gelmiştir. Bu bağlamda yeni ortaya çıkan, herhangi bir otorite kontrolünde olmayan ve denetlenmeyen hükümet ve banka politikaları ile krizlerinden etkilenmeyen sanal bir para birimi olan Bitcoin dikkat çekmiştir (Çarkacıoğlu, 2016: 15).

2009 yılında Bitcoin'in ortaya çıkışı, bu sistemin avantajlı özelliklerinin ön plana çıkmasını sağlayarak, geniş ölçekte ilgi görmesine sebep olmuştur. Akabinde 2011 yılında Litecoin, 2012 yılında da Ripple üçüncü kripto para olarak yerini almıştır (Ekiz, 2019: 32-33). Bitcoin'in ardından çıkan kripto paralar, işlem hızının artırılması, akıllı anlaşmalar, fiziki paralara endeksleme gibi farklı özelliklerle çeşitlenmiştir.

10 yılı aşkın süredir gelişmesini gösteren kripto paralar, birçok soru işaretini zaman için gidererek kullanıcı nezdinde konumunu güçlendirmiştir. Ancak birçok havada kalan sorunun olması, Dünya genelinde kabul görmediği fazla sayıda ülke olması, birçok iktisatçı ve kamu kuruluşu tarafından patlaması neticesinde önemli olumsuz etkiler yaratacak bir balona benzetilmesi Bitcoin'in küresel anlamda kabul görmesini engellemektedir (Şenbayram, 2019: 84). Devletler tarafından çeşitli yasal düzenlemeler ile güvence oluşturulması, kullanıcıların güven duymasına ve Bitcoin'in küresel ekonomik sistemin başrolü olmasına sebep olabilir.

4.2. Kripto Para Kullanımının Türkiye'deki Gelişimi

2019 yılında itibaren Dünyadaki duruma paralel olarak ülkemizde de Bitcoin ve altcoinlerin kullanımı artmaktadır. Birçok sektörde de kullanımı yaygınlaşmaktadır. Türkiye'de Bitcoin, futbolcuların transfer ücretlerinin ödenmesinden, tatil rezervasyonlarına, danışmanlık ücretlerinin ödenmesinden, havaalanı kiosklarında kullanılmasına kadar günlük ekonomik yaşama adapte olmuş durumdadır. Ayrıca, Bitcoin'in Türk Lirası ile değiştirilmesine imkân sağlayan borsalar ülkemizde faaliyet göstermektedir. Ülkemizde yasak olmaması ve birçok alanda kullanımına rağmen resmi olarak tanınmaması, Bitcoin'in yasal statüsü olmadığı anlamına gelmektedir. Bu sebeple Bitcoin ile ilgili işlemlerin vergilendirilmesi ve muhasebeleştirilmesinin mümkün olmaması durumu ortaya çıkmaktadır (Dizkırıcı ve Gökgez, 2018: 98).

Türkiye'de Bitcoin'in önünde bulunan yasal engeller incelendiğinde, temel problemin kripto paraların, mevcut yapısı ve işleyişinden ötürü elektronik para olarak değerlendirilmemesi olduğu anlaşılmaktadır. Kanun ile belirlenen çerçevede elektronik paraların, merkez bankası kontrolünde olması gerekliliği ve ödenmiş sermayesi en az 5 milyon TL olan anonim şirket kurulmasının zorunluluğu gibi şartları sağlamaması sebebi ile Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu (BDDK) ve Sermaye Piyasası Kurulu (SPK) tarafından bu kategoride değerlendirilmediği bilinmektedir. Ancak özellikle Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası (TCMB), Bitcoin ile ilgili gelişmeleri yakından takip ederek, dijital para birimlerinin dünyadaki diğer ülkelerdeki yasal düzenleme ve uygulamalarını incelediğini duyurmuştur (Cengiz, 2018: 97).

Türkiye'de kripto paraların yasal olarak tanınmaması ve hukuki çerçeveden değerlendirilmemesi, kamu kurumları tarafından Bitcoin ve altcoinlere karşı kullanıcıları uyarma sorumluluğu doğurmuştur. BDDK 2013 yılında yayınladığı bildiriyle, kullanıcıların

mağdur olmasını engellemek amaçlı Bitcoin'in elektronik bir para birimi olmadığını duyurmuştur (Selçuk, 2019: 33).

4.3. Ülkelerin Kripto Para Kullanımına Yaklaşımları

Ülkelerin kripto paralara yasallık kazandırması konusu çeşitli şekillerde ele alınmıştır. Farklı ülkeler kripto para birimi düzenlemesi ihtiyacına farklı tepkiler vermektedir ve kripto para birimlerinin kullanımının yasallığı ülkeden ülkeye farklılık göstermektedir. Ülkelerin uygulamalarındaki bu farklılıklardaki belirsizlikler şu şekilde kategorize edilmektedir (Chohan, 2022: 23);

- Devletin hafif bir müdahale ile yönettiği bir serbest yaklaşım benimsemek,
- Konuyu kasıtlı düzenleyici belirsizliğe bırakmak,
- Kamusal değer çatışmasını dengeleyen dikkatli çerçeveler tasarlamak,
- Sıkı önlemleri sürdürmek ancak doğrudan kripto para kullanımını yasaklamamak,
- Kesin yasaklar.

Ülkelere göre kripto paraları kabul etme görüşü farklılaşmaktadır. Bitcoin bazı ülke yetkililerince kripto paraların yaygın bir temsilcisi olarak görülürken birçok ülkede para birimi olarak kullanımı, yasal olarak kabul edilmemektedir. Birçok ülkede kripto paraların yasal anlamda ödeme aracı olarak kabul edilmesi konusunda problemler yaşanmaktadır. Örneğin Norveç, Bitcoin gibi sanal paraları, paranın fonksiyonlarını yerine getirmediği için yasal olarak para birimi olarak kabul etmemektedir. Çin Merkez Bankası, kripto para birimlerini uzun vadede çok tehlikeli gördüğü için ülkedeki finansal aracı kurumların Bitcoin ile bağlantılı hizmetler vermelerini yasaklarken, bu kısıtlayıcı yaklaşımın yanı sıra merkez bankası dijital para birimleri gibi alternatifler önermektedir. ABD federal vergiler için sanal para birimlerini bir para biriminden daha ziyade mülk olarak ele almak için kılavuz yayınlamıştır. ABD, kripto paralara yaklaşımı konusunda yenilikçilik ve hesap verebilirlik arasındaki proaktif ve bilgili dengeye örneği sergilemektedir. Finlandiya'da da kripto paralar mal para olarak değerlendirilmektedir (Castillo ve Brito, 2013; Vejačka, 2014: 77; Chohan, 2022: 22).

Kripto paraların kullanımında erken dönemde bazı ülkeler potansiyel kullanıcıları caydırmak için özel düzenleyici önlemler almıştır. Özellikle ödenen paraların geri alınabilmesi konusunda yasal yollar bulunmadığı için tüketicilerin korunması yönünde ülkelere göre değişen politikalar bulunmaktadır.

Bir tür gelir olan Bitcoin'nin vergilendirilmesine bazı hükümetler karşı değildir. Brezilya, Kanada, Finlandiya, Bulgaristan ve Danimarka gibi örnek verilebilecek çeşitli ülkeler Bitcoin kullanımının vergilendirilmesi konusunda düzenlemeler yapmışlardır. Singapur, Bitcoin'i bir varlık veya ürün olarak görüp vergilendirmekte ve Bitcoin ile yapılan yerel alışverişlerden katma değer vergisi de almaktadır (Cengiz, 2018: 97).

Bitcoin'e yönelik ülkelerin tutumlarını paylaşan çalışmalar incelendiğinde; ABD, Kanada, Birleşik Krallık, Hollanda, Avustralya, Estonya, Danimarka, İsveç, Güney Kore gibi ülkelerin kripto para piyasasındaki gelişmelere uyum sağlamaya çalıştığı vurgulanmıştır. Bangladeş, Bolivya, Tayland, Ekvador ve İzlanda'nın ise Bitcoin ve kripto paralara karşı yasaklayıcı bir tutum sergilediği belirtilmektedir. Bazı ülkeler Bitcoin'i yatırım aracı olarak tanımlarken, bazıları ise servis veya ödeme aracı olarak tanımlamaktadır. Ülkelerin bu değişik yaklaşımları Bitcoin'den alınacak KDV konusunda da değişiklik göstermektedir (Çarkacıoğlu, 2016: 56-57). Uyum sağlayan ya da yasaklayıcı önlemler uygulayan ülkelerin yanı sıra kripto

paralar ile ilgili bir yasaklama getirmeyen ya da hukuki düzenlemeyi hiç yapmayan ülkeler de (Belçika, Hırvatistan, Hollanda) bulunmaktadır (Yanar vd., 2022: 38).

Türkiye’de TCMB tarafından 16 Nisan 2021 tarihinde Resmî Gazete’de yayımlanan, “Ödemelerde Kripto Varlıkların Kullanılmamasına Dair Yönetmelik” Madde 3(2)’de, “*Kripto varlıklar, ödemelerde doğrudan veya dolaylı şekilde kullanılamaz*” ibaresi yer almaktadır. Aynı maddenin 3. bendinde ise “*Kripto varlıkların ödemelerde doğrudan veya dolaylı şekilde kullanılmasına yönelik hizmet sunulamaz*” denmektedir. İlgili yönetmeliğin madde 4(2)’sinde “*Ödeme ve elektronik para kuruluşları, kripto varlıklara ilişkin alım satım, saklama, transfer veya ihraç hizmeti sunan platformlara veya bu platformlardan yapılacak fon aktarımlarına aracılık edemez*”denmektedir (Resmî Gazete, 2021:16 Nisan). Bu yönetmelikle, Türkiye Bitcoin’e yönelik kısıtlama ve düzenleme getiren ülkeler arasına girmiştir. Bitcoin’in ödeme aracı olma fonksiyonuna yönelik kısıt oluşturma yönünde uygulanan politikalar, ülkemizde kripto paraların en azından kısa vadedeki geleceğinin parlak olmadığını göstermektedir.

5. Kripto Paraların Muhtemel Etkileri

Dijital paralar, finansal piyasalarda ve ekonomi üzerinde çeşitli etkileri olabilecek bir yenilik olarak görülmektedir. Bu etkiler, iş modellerinde ve sistemlerinde muhtemel kesintilerin yanı sıra yeni ekonomik etkileşimleri ve kolaylaştırıcı uygulamaları içermektedir. Dijital paraların kullanımı ve bu sistemdeki dağıtılmış defterlerin ödeme hizmetleri üstündeki potansiyel etkileri, perakende ödeme işlemlerini kolaylaştırıcı bir role sahiptir (CPMI, 2015: 3). Bu olumlu etkilerin yanı sıra Bitcoin’i bir ödeme sistemi olarak çekici kılan nitelikler, kullanıcıların vergilerden kaçınmasına, kara para aklamasına ve yasadışı mal ticareti yapmasına da izin verebilecek yapıdadır (Castillo ve Brito, 2013: 2). Politika yapıcılarının, suçluların kripto para birimlerini kara para aklamak ve yasa dışı mal ve hizmetlerde ödeme kabul etmek için kullanıp kullanamayacakları konusunda endişeleri bulunmaktadır (Castillo ve Brito, 2013: 20)

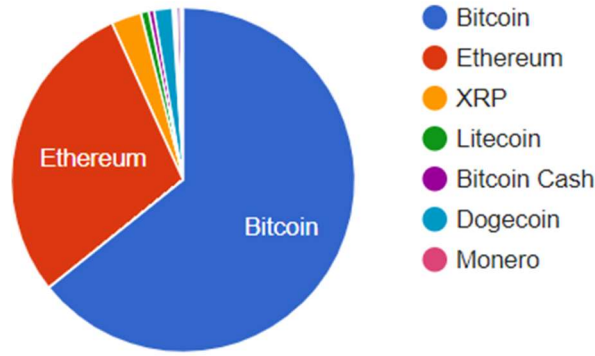
5.1. Ekonomideki Etkileri

Kripto paraların ekonomik olarak değerli madenlerden veya devlet itibarından elde ettiği bir değeri yoktur. Sabit endeksli olmayan kripto paraların değeri değiş-tokuş aracı olarak kabul edilmelerinden veya kullanıcıların sanal parayı bir emtia olarak görmesinden kaynaklanmaktadır (Dizkırıcı ve Gökgöz, 2018: 95). Kripto para birimlerinin ekonomik hayata entegre olması ile para ve ekonomik sistemler gelecekte buna göre şekillenecektir.

Kripto paraların işletme ve bireylerin döviz ve diğer yatırım araçlarında yaşadıkları alım-satım, gecikme ve değer kaybı problemini ortadan kaldırması sebebi ile önemli bir yatırım aracı olarak görülmeye başlanmıştır. Bitcoin ve diğer altcoinlerin bir yatırım aracı olarak görülmesi, bankacılık sistemine duyulan güven yetersizliği sebebi ile kayıt dışı olan ekonominin kripto paralar ile ekonomik sisteme geri kazandırılması sağlanmaya başlamıştır.

Kripto ekonomisinde pazardan en büyük payı alan (Şubat 2022 itibariyle) iki kripto para Bitcoin (%64,3) ve Ethereum (%28,9)’dur. Bu iki kripto paranın toplam piyasa değeri yaklaşık olarak 1.2 trilyon dolar değerindedir.

Grafik 2. Kripto Paraların Piyasa Değeri (ABD doları), (07.02.2022)

(Kaynak: <https://bitinfocharts.com/cryptocurrency-charts.html>) (Erişim:07.02.2022)

Grafikten de görüldüğü gibi kripto para ekonomisi iki temel para birimi üzerine kuruludur. Kripto piyasasında işlem hacmi en yüksek olan bu iki para biriminin işlem hacimleri çeşitli faktörlere göre değişse de ilk ortaya çıktıkları andan günümüze daima artan bir ilgiye sahip olmuşlardır.

Bitcoin'in yatırım aracı olarak kullanılması, kullanıcıların gelir elde etmesi veya kayıp yaşamaları durumunu ortaya çıkarmaktadır. Bitcoin, ortaya çıktığı günden itibaren değişik dönemlerde dalgalanmalar yaşamış, değerinde iniş ve çıkışlar görülmüştür. Bitcoin'in döviz ve altın gibi fiziki paralar gibi değer kazanması veya kaybetmesini sağlayan unsurlar bulunmaktadır. Bitcoinin değerlendirilmesinde veya düşüşünde, diğer para birimlerindeki değer değişiklikleri, politik ve siyasi durumlar, kripto paralara yönelik kısıtlamalar ve olumsuz düzenlemeler, Bitcoin ile ilgili spekülasyonlar ve kullanıcıların gelir-gider dönemleri etkili olmaktadır (Çarkacıoğlu, 2016: 17-18).

5.1.1. Vergilendirmeye Etkileri

Kripto paralara yöneltilen eleştirilerin temelinde vergilendirme konusu yer almaktadır. Paranın vergilendirilmesi konusunda alınan kararların sonuçlarına göre finansal sistem değerlendirilebilir. Mevcut finansal sistem içerisinde Bitcoin'in paranın vergilendirilmesi önünde bir engel olduğu düşünülmektedir (Stross, 2013). Kripto paraların vergi kaçakçılığına zemin hazırladığı ve kripto para birimlerinin türlerinin artması, kullanımlarının yaygınlaşmasıyla birlikte vergi kaçakçılığı boyutlarının da artacağı öngörülmektedir.

Kripto para birimleri kullanılarak vergi kaçırılabilir, rüşvet ve yolsuzluk durumları gizli bir şekilde halledilebilir. Vergilendirme konusunda girişimde bulunan ülkelerde, vergilendirmenin varsayımsal olarak, niteliği net olmadan yapıldığı görülmektedir. Bitcoin'in kullanımının artması ve ekonomik sistem içinde güven eksikliği yaratan unsurların giderilebilmesi için, en kısa sürede kripto paralara yönelik muhasebe işlemlerinin, kripto para vergilendirme usul ve esaslarının, kripto para borsalarına yönelik yasal düzenlemelerin yürürlüğe girmesi gerekmektedir (Yumuşaker, 2019:1021).

Hükümetlerin kripto paralara karşı olmasında en temel sebep vergi durumundaki belirsizliklerdir. Bu durumu aşmak isteyen bazı ülkeler kripto paraların vergilendirilmesine yönelik girişimlerde bulunmaktadır. Bazı ülkeler kripto paraları varlık veya ürün olarak nitelendirerek, kripto para ile yapılan işlemlerden KDV alabilmektedir (Çarkacıoğlu, 2016, s. 56).

Bitcoin'in vergilendirilmesi konusu tüm dünyada olduğu gibi, Türkiye'de de tartışılan finansal ve mali konular arasındadır. Bu tartışmalarda bir tarafta Bitcoin'in merkezi

olmamasından dolayı yalnızca Türkiye'yi kapsayacak bir vergilendirme sisteminin mümkün olmayacağı görüşü bulunurken diğer tarafta yasal statüsünün belirlendikten sonra vergilendirmenin düşünülebileceği görüşü yer almaktadır (Çarkacıoğlu, 2016: 56-59; Cengiz, 2018: 97). Vergilendirme sistemi kurulurken, Bitcoin ve altcoinlerin emtia, hazine bonusu veya para olarak değerlendirilmesi önem arz edecektir.

5.1.2. Yasa Dışı Faaliyetlere Etkileri

Kripto paraların eleştiri aldığı en temel olumsuzluklarından biri illegal faaliyetleri (insan kaçakçılığı, uyuşturucu kaçakçılığı, kölelik, terörizm vb.) kolaylaştırmak için uygun bir suç aracı olarak görülmesidir (Larkin vd., 2021). Mülkiyetin ve transferlerin belgelenmesinde kullanılan defterlerde kripto para sahipleri kripto para birimini temsil eden bir dizi sayı ve harf ile tanımlanmaktadır. Herhangi bir tanımlayıcı bilgi sağlamadan isteyen istediği kadar cüzdan oluşturabilmektedir. Bu yüksek anonimlik seviyesi yasa dışı değer transferlerini gerçekleştiren kişilerin kanun koyucular tarafından belirlenmesini güçleştirmektedir (Marian, 2015: 56). Kripto para sahiplerinin isimlerini gizleyen bu anonimlik karaborsa için kripto para birimlerini çekici kılmaktadır. Yasa dışı faaliyetlerde kripto paralar, banka tarafından verilmediği ve herhangi bir çevrimiçi kayıt gerektirmediğinden belirli bir anonimlik sağladığı için kullanıcılar tarafından tercih edilmektedir (Greenberg, 2013). Bu konuda önemli bir olay İpek Yolu vakasıdır. İpek Yolu web sitesinin karaborsa ve uyuşturucu ticareti için e-pazar yeri olarak kullanıldığı ve kripto para birimlerinde ödemeleri kabul ettiği FBI tarafından tespit edilmiştir (Hill, 2013). Takip edilemez, anonim ve güvenli bir değer aktarım biçimi olmasından dolayı kripto paranın kaçak mallar için kullanılmasında İpek Yolu web sitesi tarafından benimsenmesine neden olmuş ve bu anlamda bu olay kripto paralar için kötü bir şöhret yaratmıştır (TradersDNA, 2013).

Kripto para birimlerinin suç faaliyeti için uygun olmasının diğer bir nedeni de finansal düzenleme sisteminde, suistimali bozmak için eşsiz biçimde konumlandırılmış araçları düzenlemeye dayanmasından kaynaklanmaktadır. Örneğin, kara para aklamayı önlemek için finans kurumları "müşterinizi tanıyın kurallarına" tabi tutulur, vergi kaçakçılığını önlemek için bankalar vergi stopaj aracı olarak kullanılır ve yatırımcıları korumak için menkul kıymet borsaları düzenlenir (Marian, 2015: 57). Kripto para piyasalarında araçlar büyük ölçüde ortadan kalktığı için ve anonimlik arttığı için hükümetlerin bu noktada düzenleyici adımlar atması kaçınılmaz olmaktadır.

Kripto paraların bankalar gibi finansal aracı kurumlara ihtiyaç duyulmadan transfer edilebilmeleri sayesinde işlem gerçekleştiren taraflar ve işlemin nedeni gizli tutulmaktadır. Kripto para birimleri ile yapılan transferler dışarıdan müdahaleye açık değildir. Bu özelliklerinden dolayı da kripto paralar kayıt dışı ekonomi yaratma konusunda bir araç olarak kullanıma açıktır.

5.1.3. Döviz Kurlarına Etkileri

Kripto paralarda toplam arz önceden belirlenmekte ve zamanla kademeli bir şekilde artmaktadır. Toplam kripto para talebi ise önemli ölçüde değişkenlik gösterebilmektedir. Sanal piyasalardaki kripto para arzı toplam arza eşit olmamaktadır. Kripto para arzı, piyasada belirli bir anda elektronik piyasalar aracılığıyla belirli bir fiyatla satmaya istekli olunan kripto para birimi miktarını yansıtmaktadır. Resmi para birimlerindeki fiyatlar, yalnızca en popüler iki kripto para birimi olan Bitcoin ve Litecoin için elektronik pazardaki talep ve arz tarafından doğrudan belirlenmektedir. Diğer kripto para birimleri, sırasıyla yalnızca Bitcoin ya da Litecoin

için elektronik pazarlarda doğrudan değiştirilmektedir. Bu nedenle döviz kurları, Bitcoin ya da Litecoin döviz kurlarındaki değişikliklerden güçlü bir şekilde etkilenmektedir (Vejačka, 2014: 77). Nitekim literatürde yer alan çalışmaların sonuçları da bu görüşü destekler niteliktedir. Bitcoin ile diğer kurlar arasında ilişki olduğunu ortaya koyan çeşitli çalışmalar mevcuttur (Gonzales vd., 2013; Atik vd., 2015; Çütçü ve Kılıç, 2018; Çalışkan ve Çevik, 2019; Kuzucu, 2019; Corbert vd., 2017). Kripto paralar ile çeşitli kurlar arasında ilişkiyi ortaya koyan bu çalışmaların yanı sıra döviz kurları ile ilişkiye rastlanmayan araştırmalar da (Topallıoğlu, 2019; İçellioğlu ve Öztürk, 2018) bulunmaktadır.

5.2. Kripto Paraların Para Politikaları Üzerindeki Etkileri

Kripto para birimleri ve para politikaları arasındaki ilişki, resmi para birimi ile kripto paralar arasındaki ekonomik bağ ile ve banka rezervlerine olan talepteki değişimlerle ilişkili bulunmaktadır. Kripto paralar ulus devletlerin önemli güçlerinden biri olarak görülen para basma tekeline karşı olduğu noktada para politikaları ile ilişkilendirilmektedir. Günümüz kripto dünyasında çeşitli tartışmaların yanında merkez bankalarının kendi kripto paralarını üretmeleri konusu da bu noktada gündeme gelmektedir (Çalışır ve Şanver, 2018: 160).

Kripto para birimlerinin kullanılması merkez bankaları ve diğer yetkililer için düzenleyici ve denetleyici bir dizi politika uygulanması zorunluluğunu beraberinde getirmektedir. Kısa vadede, merkez bankalarının politika konularının içinde kripto para birimlerinin ödeme sistemi etkilerine odaklanması muhtemel görülmektedir. Ayrıca dijital para birimleri ve dağıtılmış defterlerin yaygınlaşması ile bunların ödeme sistemlerinde kullanımının gözetimi, düzenlenmesi, finansal istikrarın sağlanması gibi konular da merkez bankalarının sorumluluk alanları üzerindeki etkileri ve para politikaları daha belirgin hale gelebilecektir (CPMI, 2015: 3). Günümüzde kripto paraların kullanımlarındaki artışa karşın hala potansiyellerinin altında işlem hacimlerine sahip oldukları için para politikaları üzerindeki etkileri henüz yok denecek kadar azdır. Kripto para piyasalarında merkez bankalarının para politikası uygulamalarının rolünün nasıl şekilleneceği konusu kesin olarak henüz netleşmemiştir.

6. Kripto Paraların Geleceği ve Geleceğine Yönelik Politika Önerileri

6.1. Kripto Paraların Geleceği

Buraya kadar açıklanan temel bilgiler ışığında anlaşılmaktadır ki kripto paralar dijital bir teknolojik yenilik olarak ortaya çıkması açısından son derece önemli varlıklardır ve genel olarak bu para birimlerinin ve özel olarak Bitcoin'lerin geleceği hakkında farklı ve karşıt görüşler bulunmaktadır. Bir kesim kripto para sistemini benimserken diğer bir kesim ödemeler ve finansal işlemler sisteminde kripto para kullanımı konusuna iyimser yaklaşmamaktadır. Ayrıca birçok ülke Bitcoin'i geçerli bir para birimi olarak kabul etmeye başlamıştır. Özellikle nakitten kurtulmayı hedefleyen ülkeler kripto paralara karşı çok olumlu bir yaklaşıma sahiptir (Bunjaku vd., 2017: 36). Bu ülkelerin zamanla sayıca artması kripto paraların yasal bir zemine oturtulması ve geleneksel paranın sahip olduğu fonksiyonlara erişebilmesi açısından geleceğinin parlak olduğu yönündeki görüşleri desteklemektedir.

Kripto paralar dijital-finansal kurtuluş araçları olarak görülmelerinin yanı sıra bir takım sorunları da beraberinde getirmiştir. Sunduğu fırsatlar ve yarattığı tehditler açısından güncel literatürde tartışmalı konulardan biri olarak yer almaktadır (Chohan, 2022: 28). Para politikası uygulayıcıları, ekonomistler, araştırmacılar kripto para birimlerine karşı eleştirilerde bulunmaktadır. Örneğin Krugman, kripto para olarak Bitcoin'i iyi bir değişim aracı olarak kabul etse de istikrarlı bir biçimde saklanamadığı konusunda eleştirmektedir (Krugman, 2013). Kripto paraların değişim aracı olarak hizmet etmesine karşın paranın sahip olması gereken diğer

fonksiyonlarını yerine getirmedikçe yaygın ve likit bir değişim aracı haline gelmeleri çok olası görülmemektedir. Dijital paraların esnek olmayan arz yapıları ve taleplerindeki yüksek dalgalanmaları, bu paraları gelecekte öngörülebilir bir hesap birimi olarak kullanılamayacak kadar istikrarsız hale getirmektedir. Kripto para birimleri içinde daha popüler olan ve ön plana çıkan Bitcoin'in gelecekte diğer kripto paralar karşısında değer saklama aracı olarak kullanılma potansiyeli daha yüksektir (Ammous, 2018: 38).

Kripto paraların neredeyse sıfır maliyetle bir değişim aracı olma özelliği bulunsa da denetimsizlik ve yasallık kazanmaması gibi birçok konuda eleştirilmektedir. Özellikle hükümetlerin vergi toplama ve vatandaşların finansal işlemlerini izleme yetkilerine zarar verdiği yönünde sert eleştiriler almaktadır (Stross, 2013). Kripto para olarak Bitcoin'ler "para 2.0" olarak görülmektedir ve itibari paranın dijitalleştiği günümüzde piyasalarında zaten para birimleri finans kurumlarının bilgisayara sistemlerinde saklanmaktadır. Kripto paraların dezavantajları ve riskleri karşısında zaten halihazırda daha iyi çalışan dijital ödeme sistemleri de mevcuttur.

Kripto paralar konusundaki olumsuz eleştirilerin, zamanla gelişme potansiyeli bulunan bu sistemdeki para birimlerine karşı güvenin de oluşturulmasıyla azalması beklenmektedir. Kripto paralara karşı güvenin sağlanabilmesi ile kullanıcı sayısında artışla birlikte kullanım alışkanlığının da artabileceği düşünülmektedir. Kripto paraların geleceğine yönelik bu olumlu perspektifte; bu sistemdeki işlemlerin hızla yapıldığı, ülkelerin merkez bankalarının kendi kripto para birimlerini çıkardığı, parasal otoritelerin bu para birimlerini yasal bir ödeme aracı olarak kabul ettiği bir gelecek öngörülmektedir.

6.2. Politika Önerileri

Kripto paralar deneysel bir dijital ödeme aracı olarak görülmektedir ve bu sistemin başarısız olma ihtimali de mevcuttur. Ancak sistemin başarısız olmasının nedeni politika yapıcılarının, bu sistemin potansiyelini anlamamış olmalarından kaynaklanmamalıdır. Kripto paraların en popülerleri olan Bitcoin'lerin kullanımının hükümetlerce desteklenmesinin istenmesinin temelinde aslında inovasyonun savunulması yatmaktadır (Brito ve Castillo, 2013: 37). Mevcut haliyle kripto para birimleri merkez bankalarınca kabul görmemektedir. Kripto piyasaların hukuki bir dayanağı bulunmamaktadır. Bu piyasalarda oluşabilecek problemlerin öngörülerek küresel anlamda ortak politikalar belirlenerek uygulamaya konması son derece önem taşımaktadır.

Kripto paralar dijital çağda birçok avantaj sağlayan para birimleridir. Her teknolojik yenilikte olduğu gibi bu para birimlerinde de kötüye kullanmanın yolu açıktır. Dezavantaj ve risklerine karşın politika yapııcılardan beklenen, kripto paraların yararlı kullanımlarının önünü açmalarıdır. Yasa dışı faaliyetlerde bir ödeme aracı olarak kullanılmasının mümkün olmasına karşın politika yapıcılarının bunun genel kullanıma kıyasla düşük bir ihtimal olduğunu göz önünde bulundurarak, yararlarına odaklanmaları ve kripto para ekonomisinin büyümesiyle bu kötü amaçlı kullanımların oldukça sınırlı kalabileceğinin bilincinde olarak politikalar geliştirmeleri beklenmektedir.

Ülkemizde de geleceğe yönelik politikaların şimdiden belirlenmesi önem taşımaktadır. Kripto paraların geleceğine yönelik projeksiyonlarda görülmektedir ki hükümetlerin merkez bankalarının kendi kripto paralarını çıkarmaları (mevcutta Venezuela, Dubai, Estonya, İsviçre ve Rusya bunu gerçekleştiren ülkelerdir) ve bunun sistemde yaygınlaşması muhtemeldir. Bu çerçevede Türkiye'nin de diğer ülkeler gibi merkez bankası kripto paralarının olacağı öngörülerine göre pozisyon alarak uygun politikaları belirlemesi gerekmektedir.

Kripto paraların ve temelde blockchain teknolojisinin küresel ekonomiyi etkilediği ve ekonomide hızlı bir inovasyon yarattığı görülmektedir. Kullanım ölçeği arttıkça kripto para piyasalarındaki düzenlemelerin hükümetlerce ele alınması kaçınılmazdır. Kripto para piyasalarının daha kontrol edilebilir olması büyük önem taşımaktadır. Politika yapımcıları, kripto para ekonomisindeki araçların kayıt tutmasını ve şüpheli faaliyetlerin bildirilmesini zorunlu kılarak, geleneksel piyasalarda olduğu gibi denetim faaliyetleriyle bu piyasaları da kontrol altına almaları gerekmektedir.

7. Sonuç ve Değerlendirme

Kripto para birimleri yoksul kesimlere düşük maliyetli finansal hizmet sunma, kullanıcılara ödeme özgürlüğü sağlama, yüksek likiditeye sahip olma gibi çeşitli avantajlara sahip bulunan önemli bir potansiyele sahip finansal bir yeniliktir. 2009 yılından önce herhangi bir ulusal mevzuat kripto para terimini içermemekteydi. O tarihten günümüze kripto para birimine aktarılan artan para miktarı, birçok ülkede politika yapımcıları, ulusal ekonomide kripto para biriminin kullanımına ilişkin bir öneri yayınlamaya veya yasalar oluşturmaya zorlamıştır. Kripto para birimlerinin daha geniş bir şekilde kullanılması, bu paralara daha fazla güven katmaktadır. Ancak bu artan kullanıma karşın birçok ülke kripto para kullanımına izin vermemekte, yasal olarak para birimi statüsünde kabul etmemektedir.

Kripto para birimlerinin kullanımı finansal piyasaların oldukça tartışılan konularından biridir. Kripto paraların ekonomide kullanımlarının birçok yönü bulunmaktadır. Kripto paralar her geçen gün çeşitlense de hükümetler tarafından resmi para birimi olarak henüz yaygın olarak kabul edilmemekte ve gelecekteki büyümelerini engelleyecek bir takım riskleri ve güçlükleri bulunmaktadır. Kripto para birimlerinin kullanılmasının ekonomi üzerinde bir takım etkileri bulursa da bunlar genel olarak değerlendirildiğinde günümüzde henüz önemli bir boyutta olmadığı görülmektedir. Uzun vadeli değerlendirildiğinde ana akım finansal hizmetler içinde sınırlı bir kullanıcı tabanı için bir ürün olarak kalmaları olası görünmektedir (CPMI, 2015: 3). Kripto paralar hala birçok kullanıcı tarafından kabul edilmeyen, dalgalı bir para birimidir. Ancak kullanımının önündeki riskler ve dezavantajların giderilmesi ile piyasalarda sıklıkla kullanılan bir ödeme aracı olarak kabul edilebilecektir.

Kripto para birimlerinin ödeme aracı olarak kullanımı bazı ülkelerde yasaklansa da bu teknolojideki yeniliğin faydalarını kabul ederek kripto paraların kullanımının yasa dışı olmadığı yönünde görüş bildiren ülkeler de bulunmaktadır. Bu ülkelerde politika yapımcıların olumlu açıklamaları, işletmelerin kripto paraları ödeme aracı olarak kullanmaya başlamalarını teşvik etmektedir. Yeni nesil bir ödeme yöntemi olarak kripto paraların kullanımına yönelik gerekli düzenlemelerin gerçekleştirilerek teşvik edilmesi ile ülkelerin küresel arenada rekabet avantajı elde etme imkânı bulunmaktadır. Kripto paraların kullanımı konusunda fırsat ve tehditlerin iyi bir şekilde belirlenerek, dengeli politikalar oluşturulması ve uzun vadede daha geniş düzenlemelerin yapılarak avantajlarının ön plana çıkarılarak yatırım ve ödeme aracı olarak kullanımının yaygınlaştırılması konusu dikkate alınmalıdır.

Kaynaklar

- Alpago, H. (2018). Bitcoin'den Selfcoin'e Kripto Para. *Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Dergisi (IBAD)*, 3(2), 411-428.
- Ammous, S. (2018). Can Cryptocurrencies Fulfil the Functions of Money?. *The Quarterly Review of Economics and Finance*, 70, 38-51.
- Atik, M., Köse, Y., Yılmaz, B. & Sağlam, F. (2015). Kripto Para: Bitcoin ve Döviz Kurları Üzerine Etkileri, *Bartın Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, 6, 11, 247-261. Doi: 10.18026/cbayarsos.585306
- Bitcoin.org, "Frequently Asked Questions", <https://bitcoin.org/en/faq> (Erişim: 02.02.2022).
- Bunjaku, F., Gjorgieva-Trajkovska, O., & Miteva-Kacarski, E. (2017). Cryptocurrencies–Advantages and Disadvantages. *Journal of Economics*, 2(1), 31-39.
- Castillo, A. and Brito, J. (2013). "BITCOIN A Primer for Policymakers", Mercatus Center, George Mason University, http://mercatus.org/sites/default/files/Brito_BitcoinPrimer.pdf (Erişim: 02.02.2022).
- Cengiz, K. (2018). En Popüler Kripto Para Birimi: Bitcoin. *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi (BANÜSAD)*, 1(2), 87-100.
- Ceylan, M. E. (2019). Bitcoin Ekonomisi: Kripto Para Bitcoin'in Finans Sektörü İçindeki Yeri, Batman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Chaum, D. (1983). "Blind Signatures for Untraceable Payments". *Advances in Cryptology Proceedings of Crypto*, 82 (3): 199–203.
- Chohan, U. W. (2022). Cryptocurrencies: A Brief Thematic Review. Critical Blockchain Research Initiative, Discussion Paper Series: Notes on the 21st Century. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3024330 (Erişim: 01.02.2022).
- Committee on Payments and Market Infrastructures (November, 2015). Digital Currencies, Bank for International Settlements. <https://www.bis.org/cpmi/publ/d137.pdf> (Erişim: 01.02.2022).
- Corbet S., Meegan, A., Larkin, C., Lucey, B., ve Yarovaya, L. (2017). Exploring The Dynamic Relationships Between Cryptocurrencies And Other Financial Assets. <https://ssrn.com/abstract=3070288> (Erişim: 06.02.2022)
- Çalışır, M., Şanver, C. (2018). Kripto Paralar ve Para & Maliye Politikalarına Muhtemel Yansımaları. IBANESS Konferans Serisi, 24-25 Mart 2018, Tekirdağ, 150-163.
- Çalışkan, H., Çevik, E. İ. (2019). Bitcoin ile Döviz Kurları Arasında Ortalama ve Varyansta Nedensellik Analizi, International Congress of Management, Economy and Policy, Spring, İstanbul, Türkiye, 20-21 Nisan, 127-141. Doi: 10.11611/yead.474993
- Çarkacıoğlu, A. (2016) "Kripto-Para Bitcoin", Sermaye Piyasası Kurulu Araştırma Raporu, Ankara.
- Çütçü, İ., Kılıç, Y. (2018). Bitcoin Fiyatları ile Dolar Kuru Arasındaki İlişki: Yapısal Kırılmalı Zaman Serisi Analizi, Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi, 16, 4, 349-366. Doi: 10.11611/yead.474993.

Deniz, E.A. (2020). Finansal Piyasalarda Kripto Para Uygulamaları: Kripto Para Fiyatlarını Etkileyen Faktörler. Işık Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi.

Dizkırıcı, A. S., Gökgöz, A. (2018). Kripto Para Birimleri ve Türkiye’de Bitcoin Muhasebesi. *Journal of Accounting, Finance and Auditing Studies*, 4(2), 92-105.

ECB (European Central Bank) (2012). Virtual Currency Schemes, <https://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/other/virtualcurrencyschemes201210en.pdf> (Erişim: 10.02.2022).

Eğilmez, M. (2013). Bitcoin. <https://www.mahfiegilmez.com/2013/11/bitcoin.html> (Erişim: 05.01.2022).

Ekiz, Y. (2019). Bir Ödeme Aracı Olarak Para Birimlerinin Gelişimi ve Türkiye’de Vergilendirilmesi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi.

Gonzalez, T. A., Schmid, M. & Yermack, D. (2013). Smokescreen: How Managers Behave When They Have Something to Hide, National Bureau Of Economic Research (NBER) Publications, Working Paper 18886, <http://www.nber.org/papers/w18886> (Erişim: 06.02.2022)

Greenberg, A. (2011). “Crypto Currency”, Forbes, 20-4-2011, <https://www.forbes.com/forbes/2011/0509/technology-psilocybin-bitcoins-gavin-andresen-crypto-currency.html?sh=3f424072353e> (Erişim: 01.02.2022).

Greenberg, A. (2013). Founder Of Drug Site Silk Road Says Bitcoin Booms And Busts Won't Kill His Black Market, <https://www.forbes.com/sites/andygreenberg/2013/04/16/founder-of-drug-site-silk-road-says-bitcoin-booms-and-busts-wont-kill-his-black-market/?sh=619fcb8c6c42> (Erişim: 20.01.2022).

Güven, V. & Şahinöz, E. (2020). Blokzincir Kripto Paralar Bitcoin: Satoshi Dünyayı Değiştiriyor. (5. Baskı). Kronik Kitap.

Hill, K. (2013). “The FBI's Plan For The Millions Worth Of Bitcoins Seized From Silk Road,” Forbes, <http://www.forbes.com/sites/kashmirhill/2013/10/04/fbi-silk-roadbitcoin-seizure/> (Erişim: 02.02.2022).

İçellioğlu, C. S., Öztürk, M. B. (2017). Bitcoin ile Seçili Döviz Kurları Arasındaki İlişkinin Araştırılması: 2013-2017 Dönemi için Johansen Testi ve Granger Nedensellik Testi. *Maliye ve Finans Yazıları*- 2018- (109), 51-70

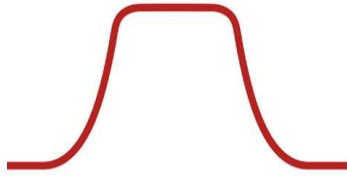
Krugman, P. (2013). “Bitcoin is Evil”, Paul Krugman’s Blog NY Times, https://krugman.blogs.nytimes.com/2013/12/28/bitcoin-is-evil/?_php=true&_type=blogs&_php=true&_type=blogs&_php=true&_t (Erişim: 20.01.2022).

Kuzucu, S. C. (2019). Investigation of The Relationship Between Bitcoin and Exchange Rates, 3rd International Conference on Economic Research, 24-25th October 2019, Alanya, Turkey, 156-160.

Larkin, C., Pearce, N., & Shannon, N. (2021). Criminality and Cryptocurrencies: Enforcement and Policy Responses–Part II. Understanding Cryptocurrency Fraud, 133.

Marian, O. (2015). A Conceptual Framework for the Regulation of Cryptocurrencies. *U. Chi. L. Rev. Dialogue*, 82, 53.

- Milnes, P. (2013). "Guide to Crypto-Currencies Part 7 – Solutions to Volatility", <https://www.tradersdna.com/guide-crypto-currencies-part-7-solutions-volatility/> (Erişim: 20.01.2022).
- Mishkin, F. S. (2003), *The Economics of Money, Banking and Financial Markets*, Seventh Edition, Columbia University Press.
- Morris, D. Z. (2014). "Beyond Bitcoin: Inside the Cryptocurrency Ecosystem," CNN Money, Fortune. <http://finance.fortune.cnn.com/tag/cryptocurrency/> (Erişim: 02.02.2022).
- Nakamoto, S. (2008). Bitcoin: A Peer-to-Peer Electronic Cash System. *Decentralized Business Review*, 21260.
- O'Brien, M. (2013). Bitcoin Is No Longer a Currency. <https://www.theatlantic.com/business/archive/2013/04/bitcoin-is-no-longer-a-currency/274859/> (Erişim: 20.01.2022).
- Phillip, A., Chan, J. S., & Peiris, S. (2018). A New Look at Cryptocurrencies. *Economics Letters*, 163, 6-9.
- Resmî Gazete (2021). Ödemelerde Kripto Varlıkların Kullanılmamasına Dair Yönetmelik.16 Nisan 2021. <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2021/04/20210416-4.htm>.(Erişim: 05.01.2022).
- Selçuk, M. (2019). "Kripto Para Birimleri ve Özellikleri; Bitcoin Örneği". *Kripto Para Birimleri* içinde. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Stross, C. (2013). Why I Want Bitcoin to Die in a Fire. <https://www.antipope.org/charlie/blog-static/2013/12/why-i-want-bitcoin-to-die-in-a.html> (Erişim: 05.01.2022).
- Şenbayram Aba, E. (2019). Paranın Geldiği Uç Nokta: Bitcoin. *Econharran Harran Üniversitesi İİBF Dergisi*, 3(4), 72-92.
- Topaloğlu, E. E. (2019). Kripto Para Bitcoin ve Döviz Kurları İlişkisi: Yapısal Kırılmalı Eşbütünleşme ve Nedensellik Analizi, *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17, 2. Doi: 10.18026/cbayarsos.585306.
- TradersDNA (2013). Guide to Crypto-Currencies Part 1 – Introduction, <https://www.tradersdna.com/guide-crypto-currencies-part-1/> (Erişim: 05.01.2022).
- Vejačka, M. (2014). Basic Aspects of Cryptocurrencies. *Journal of Economy, Business and Financing*, 2(2), 75-83.
- Yermack, David; (2017), Corporate Governance and Blockchains, *Review of Finance*, Volume: 21, Issue: 1.
- Yumuşaker, M. C. (2019). Kripto para ve tipleri, bitcoin olgusu ve muhasebesi. *OPUS–Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 12(18. UİK Özel Sayısı), 1007-1029.
- Yunus, M. (2007). *Banker to the Poor: Micro-lending and the Battle Against World Poverty* New York: Public Affairs.

ICCSOR

Journal of Applied and Theoretical Social Sciences

ISSN:2687-5861

JATSS, 2022; 4(1), 39-56

First Submission:26.01.2022

Revised Submission After Review:26.01.2022

Accepted For Publication: 18.03.2022

Available Online Since:31.03.2022

Research Article

EU Initiatives to Prevent the Terror Threat in the Mediterranean¹

Ali Özgür² & M. İnanç Özekmekçi³

Abstract

The most deadly of the threats to maritime security is terrorism at sea. Despite the fact that the number of attacks is less than on land, the possibility of a terrorist attack taking place in maritime areas should always be considered, given the few serious attacks that have occurred. Otherwise, these attacks will produce dire consequences that cannot be compensated. Today, one of the seas with the highest probability of a terrorist attack at sea is the Mediterranean. In the recent past, especially the civil wars in Syria and Libya, the political turmoil in the Arab countries and the emergence of radical terrorist groups such as DAESH, the crisis and instability have significantly increased the possible terrorist threat in the Mediterranean Basin. In this context, the EU, as a regional security actor, has taken some measures to strengthen maritime security and prevent the possible terrorist threat in the Mediterranean. In the article, it is aimed to determine the level of the terrorist threat in the Mediterranean region and to analyze the EU's counter-terrorism measures. The analysis is bidirectional. First of all, the actual terrorist attacks reported in the Mediterranean are analyzed in detail in the article. Then, the measures taken by the EU to combat terrorism and sort out the problem are analyzed in detail.

Keywords: Maritime Terrorism, Mediterranean Sea, European Union, Maritime Security, Asymmetrical Maritime Threats

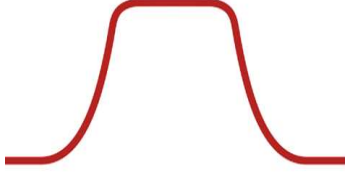
JEL Codes: F53, F55, K40, N40, R59

---

¹ This study is based on the thesis “Main Threats to Maritime Security and Mediterranean Security in the Context of European Union Maritime Security Strategy” submitted to the Erciyes University Institute of Social Sciences by the first writer under the supervision of the second writer.

² PhD Student of Erciyes University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Political Science and Public Administration, Kayseri/Turkey, ali.ozgurr@yahoo.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8662-9616>. (Corresponding Author)

³ Assoc.Prof. Dr. Erciyes University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Political Science and Public Administration, Kayseri/Turkey, ozekmekci@erciyes.edu.tr, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0996-6664>

ICCSOR

Journal of Applied and Theoretical Social Sciences

ISSN:2687-5861

JATSS, 2022; 4(1), 39-56

İlk Başvuru:26.01.2022

Düzeltilmiş Makalenin Alınışı:26.01.2022

Yayın İçin Kabul Tarihi:18.03.2022

Online Yayın Tarihi:31.03.2022

Araştırma Makalesi

Avrupa Birliği'nin Akdeniz'deki Terör Tehdidini Önlemeye Yönelik Girişimleri¹

Ali Özgür² & M. İnanç Özekmekçi³

Öz

Deniz güvenliğine yönelik tehditlerden en ölümcül olanı denizde terörizmdir. Saldırıların karaya oranla daha az sayıda olmasına rağmen, meydana gelen birkaç ciddi saldırı göz önüne alındığında, deniz alanlarında terör saldırısı gerçekleşme ihtimali her zaman göz önünde bulundurulmalıdır. Aksi halde bu saldırılar, telafisi mümkün olmayan vahim sonuçlar ortaya çıkaracaktır. Günümüzde denizde terör saldırısı gerçekleşme ihtimalinin en yüksek olduğu denizlerden biri de Akdeniz'dir. Yakın geçmişte, özellikle Suriye ve Libya'daki iç savaşlar, Arap ülkelerindeki siyasi çalkantılar ve DAESH gibi radikal terör gruplarının ortaya çıkması başta olmak üzere yaşanan kriz ve istikrarsızlıklar Akdeniz Havzası'ndaki olası terör tehdidini ciddi ölçüde arttırmıştır. Bu çerçevede bölgesel bir güvenlik aktörü olan Avrupa Birliği (AB), deniz güvenliğini güçlendirmek ve Akdeniz'deki olası terör tehdidiyle mücadele etmek için birtakım önlemler almıştır. Makalede, Akdeniz bölgesindeki terör tehdidinin hangi düzeyde olduğunun belirlenmesi ve AB'nin terörle mücadele önlemlerinin analiz edilmesi amaçlanmaktadır. Analiz çift yönlüdür. Makalede ilk olarak, Akdeniz'de rapor edilen fiili terör saldırıları kapsamlı bir şekilde incelenmektedir. Ardından da terörizmle mücadele etmek ve sorunu çözebilmek için AB tarafından alınan önlemler detaylı bir şekilde analiz edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Denizde Terörizm, Akdeniz, Avrupa Birliği, Deniz Güvenliği, Asimetrik Deniz Tehditleri

JEL Kodlar: F53, F55, K40, N40, R59

¹ Bu çalışma ilk yazarın, ikinci yazar danışmanlığında Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'ne sunduğu "Deniz Güvenliğine Yönelik Başlıca Tehditler ve AB Deniz Güvenliği Stratejisi Bağlamında Akdeniz Güvenliği" başlıklı Yüksek Lisans tezinden faydalanılarak hazırlanmıştır

² Doktora Programı Öğrencisi, Erciyes Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Kayseri/Türkiye, ali.ozgurr@yahoo.com, (Sorumlu Yazar)

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8662-9616>.

³ Doç.Dr. , Erciyes Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Kayseri/Türkiye, ozekmekci@erciyes.edu.tr,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0996-6664>

1. Giriş

Uluslararası toplumu ilgilendiren ve küresel bir olgu olan deniz güvenliği kavramı, Soğuk Savaş'ın sona ermesinden sonra ortaya çıkan karmaşık ve çok boyutlu tehditler tarafından yeniden şekillenmiş ve aynı zamanda devletleri bu yeni tehditlere karşı önlem almaya sevk etmiştir. Coğrafi olarak geniş ve yönetilmesi zor alanlar olan denizler, ortaya çıkan bu yeni tehditlere karşı oldukça savunmasız durumdadır (Germond ve Grove, 2010: 10). Deniz haydutluğu, denizde terörizm ve deniz taşımacılığına yönelik olası saldırılar, düzensiz göç, kitle imha silahlarının yayılması, insan kaçakçılığı ve uyuşturucu kaçakçılığı gibi deniz alanında hâlihazırda zorluk teşkil eden çeşitli sorunlar bulunmaktadır (Boyer, 2007: 77). Bu tehditler sadece kıyı devletleri için değil, uluslararası toplum için de son derece endişe verici niteliktedir.

Deniz güvenliğine yönelik tehditlerden en hayati nitelikte olanı denizde terörizm olarak karşımıza çıkmaktadır. Soğuk Savaş boyunca gerçekleşmesi pek mümkün görülmeyen denizde terörizm tehdidi, gerçekleşmesi halinde bile fazla bir etki yaratmayacağı düşünülen bir saldırı biçimi olarak kabul edilmiştir. Ancak 11 Eylül saldırılarından sonra denizde terörizm olgusu uluslararası kamuoyunun dikkatini çekmiş ve tehdit seviyesi ciddi ölçüde artmıştır. Saldırıların karaya oranla daha az sayıda olmasına rağmen, denizde meydana gelen birkaç ciddi saldırı göz önüne alındığında, deniz alanlarında olası terör saldırısı ihtimali her zaman göz önünde bulundurulmalı, ciddi önlemler alınmalı ve bu saldırılara karşı sürekli teyakkuzda olunmalıdır. Aksi halde bu saldırılar, telafisi mümkün olmayan vahim sonuçlara yol açabilecektir.

Jeopolitik konumu ve bulunduğu coğrafyada yaşanan siyasal istikrarsızlıklar Akdeniz Havzası'nı, denizde terör saldırısı gerçekleşme ihtimalinin en yüksek olduğu denizlerden biri haline getirmiştir. Yakın geçmişte Suriye ve Libya'da yaşanan iç savaşlar, Arap ülkelerindeki siyasi çalkantılar ve DAEŞ gibi radikal terör gruplarının ortaya çıkması başta olmak üzere yaşanan kriz ve istikrarsızlıklar Akdeniz Havzası'ndaki olası terör tehdidini daha da arttırmıştır.

Akdeniz'in güvenliğini sağlamak, bölgede yer alan ya da bölgeye yönelik çıkarları bulunan tüm aktörler için hayati bir öneme sahiptir. Bölgede hayati çıkarları bulunan en önemli aktörlerden biri de AB'dir. AB'nin dış sınırlarının %70'inden fazlasının denizlerden oluştuğu ve Akdeniz'in kıtalar arasında bir kavşak noktası olduğu düşünüldüğünde, bu bölgede deniz güvenliğinin sağlanması son derece önemlidir. Ayrıca Akdeniz'de deniz güvenliğinin sağlanması, yaklaşık 150 milyonu kıyı bölgelerinde olmak üzere 500 milyondan fazla insanı ilgilendirmekte ve Avrupa vatandaşlarının ekonomik istikrarını ve güvenliğini sağlamada önemli bir rol oynamaktadır (Evans, 2011: 11). Bu nedenle AB, yüksek risk ve tehdit içeren bu bölgeye yönelik terörle mücadelede birtakım önlemler almıştır.

İlgili literatür incelendiğinde, terörizm konusuna ilişkin olarak yapılan çalışmaların neredeyse tamamına yakınının kara merkezli terörizmle ilgili olduğu ve deniz terörizmine ilişkin çalışmaların oldukça kısıtlı olduğu görülmektedir. Akdeniz Havzası'nda meydana gelebilecek terör saldırısı ihtimalinin ciddi ölçüde artması ve uluslararası kamuoyunu endişeye sevk etmesi sonucu bu bölgedeki terör tehdidinin boyutunu deniz odaklı bir perspektiften inceleyen böyle bir çalışma yapılması gereği duyulmuştur. Bu makalede, Akdeniz bölgesindeki terör tehdidinin hangi düzeyde olduğunun belirlenmesi ve AB'nin terörle mücadele önlemlerinin analiz edilmesi amaçlanmaktadır. Çalışmada ilk olarak, Akdeniz'de rapor edilen fiili terör saldırılarına değinilmiştir. Ardından da, terörizmle mücadele etmek ve sorunu çözebilmek için AB tarafından ortaya konulan önlemler ele alınmaktadır. Makalede, veri toplama ve veri analizi için nitel araştırma yöntemi benimsenmiştir.

2. Kavramsal Çerçeve

2.1. Deniz Güvenliği ve Denizde Terörizm

Tarihsel olarak incelendiğinde, denizler, hiçbir zaman terör eylemlerinin ana merkezinde yer almamıştır. Nitekim RAND Terörizm Veri tabanına göre, deniz hedeflerine ve varlıklarına yönelik yapılan saldırılar, son 30 yılda yapılan tüm uluslararası saldırıların yalnızca yüzde ikisini teşkil etmektedir. Geçmişte bu tür saldırıların nispeten az olmasının nedenlerinden biri, pek çok terör örgütünün kıyı bölgelerinden uzakta konumlanmış olmaları ve fiziksel olarak denizlerde eylem yapabilecek kapasiteye sahip olmamalarıdır (Chalk, 2008: 38). Soğuk Savaş sonrası teknolojik gelişmelerin ve kitle iletişim araçlarının yaygınlaşması gibi etkilerle ortaya çıkan yeni güvenlik ortamı, terör örgütlerinin imkân ve kabiliyetlerini arttırmış ve eylemlerinin deniz alanlarına yayılmasına yol açmıştır. Bu bakımdan terör saldırılarının gerçekleşme olasılığı eskiye kıyasla daha da olası hale gelmiştir. Küreselleşme sonucu ticaretin ciddi oranda artması, denizlerin, deniz yollarının, dar geçitlerin, büyük limanların ve ticaret gemilerinin güvenliğinin sağlanması, küresel ve ekonomik güvenliğin tesis edilebilmesi için ciddi bir gerekliliktir. Bu bakımdan denizler, terör örgütlerinin korku ve endişe ortamı yaratması, ekonomik düzenin normal işleyişine darbe vurulması gibi amaçlarla saldırı düzenleyebileceği bir coğrafi alan olarak karşımıza çıkmaktadır (Greenberg vd., 2006: 3). Bu çerçevede saldırı taktiklerinin şaşırtıcı ve öngörülemez bir nitelikte olması nedeniyle denizde terör saldırılarının meydana gelme potansiyeli uluslararası toplum tarafından oldukça muhtemel gözükmektedir. Terör örgütleri, bölgesel ve küresel ölçekte olmak üzere denizlerde çok çeşitli eylemlerde bulunma potansiyeline sahiptir. Örneğin, bir geminin kontrolünü ele geçirerek gemiyi, yakıt taşıyan başka bir gemiyi yok etmek için savaş silahı olarak kullanabilir. Böylelikle dünyadaki petrol ticaretinin dengesini bozabilir ve ciddi çevre sorunlarına neden olabilir. Liman girişinde büyük bir ticaret gemisini batırarak limana giriş çıkışları engelleyebilir. Yüzlerce yolcu taşıyabilen bir yolcu gemisinin kontrolünü ele geçirebilir ve talepleri karşılanmadığında gemideki yolcuları öldürebilir. Dolayısıyla terör saldırıları maddi ve manevi anlamda çok ciddi sonuçlara yol açabilir.

Soğuk Savaş'ın sona ermesinden sonra kullanılmaya başlayan bir kavram olan (Bueger, 2015: 159) deniz güvenliğine ilişkin akademik ilginin artışı 2000'li yılların başında yaşanan terör saldırılarıyla olmuştur (Germond, 2015: 137). Devletlerin deniz yetki alanları üzerindeki anlaşmazlıkları ve deniz bölgelerinin kontrolü vb. ilişkin konular Soğuk Savaş boyunca geleneksel deniz güvenliği kapsamında değerlendirilmekteyken (Germond, 2015: 138), bu dönemin sona ermesiyle birlikte ortaya çıkan yeni asimetric risk ve tehditler, deniz güvenliği olgusunun algılanmasında önemli değişim ve dönüşümleri de beraberinde getirmiştir. 11 Eylül saldırılarından sonra güvenlik teorileri literatüründeki tartışmalarda başı çeken en önemli tehditlerden biri olarak kavranmaya başlansa da denizde terörizm olgusu 1960'ların başında ortaya çıkan bir tehdittir. Gemi taşımacılığına yönelik artan terör saldırılarını o döneme kadar geriye götürmek mümkün olsa da (Murphy, 2007: 49) teröre karşı mücadeleye yönelik uluslararası iş birliği ve alınması düşünülen ortaklaşa tedbirler 11 Eylül saldırılarına kadar sınırlı düzeyde kalmıştır.

Günümüzde, deniz güvenliğine yönelik tehditler arasında gemilere karşı gerçekleştirilen terör saldırıları, deniz haydutluğu ve silahlı soygun, uyuşturucu kaçakçılığı, insan kaçakçılığı, deniz kirliliği, yasadışı balıkçılık, doğal tehlikeler ve deniz yetki alanları üzerindeki anlaşmazlıklar yer almaktadır (McNerney vd., 2017: 12) ve denizde terörizm olgusu deniz güvenliğine yönelik en hayati tehdit olarak kabul edilmektedir (Bateman, 2006: 77). Denizde gerçekleşen terör eylemleri genellikle çok sayıda insan kayıplarına yol açmakta, büyük maddi zararlara neden olmakta, korku ve güvensizlik ortamı yaratmaktadır. Denizde terörizmin de içinde yer aldığı terörizm kavramı, Avrupa Birliği Güvenlik Stratejisi çerçevesinde

hazırlanan raporda ulusal hukuktaki suç tanımına uyan, belirli bir siyasi amaç ile gerçekleştirilen, doğası ve sonuçları itibariyle bir devlete veya uluslararası bir aktöre ciddi zararlar verebilecek eylemler olarak tanımlanmaktadır (Burak ve Sevinç, 2012: 92). Bu açıdan bakıldığında, şiddet içeren bütün eylemlerin terörizm olarak nitelendirilmesi mümkün gözükmemekte ve herhangi bir eylemin terörizm kategorisine girebilmesi için siyasi bir amaç taşınması gerektiği görülmektedir. Bu noktada, denizde terörizm ve deniz haydutluğu eylemleri arasında da bir ayırım olduğunun altı çizilmelidir. Gerek denizde terörizm gerekse de deniz haydutluğu eylemlerinin işleyiş biçimleri birbirine oldukça benzer olmakla birlikte, bu iki eylem arasındaki ayırım, gerçekleştirilen saldırının arkasında yatan temel motivasyonda yatmaktadır. Terör saldırıları siyasi motivasyonlarla işlenirken, deniz haydutluğu temel olarak finansal amaçlar için gerçekleştirilir. Bazı durumlarda denizde terörizm ile deniz haydutluğu iç içe geçmektedir. Terör örgütleri, terör faaliyetlerine finansman sağlamak (gelir kaynağı olarak kullanmak) ve bölgesel varlığını güçlendirmek için gemi kaçırma gibi deniz haydutluğu eylemleri gerçekleştirmektedir. Ayrıca teröristler ve diğer suç örgütleri, birbirleriyle çalışarak karşılıklı yarar sağlamaktadırlar (Cilluffo, 2000: 5).

Denizde terörizm kavramının üzerinde ittifaka varılan evrensel bir tanımı olmadığı için kavrama ilişkin çok sayıda tanımlama girişi mevcuttur. Bu tanımlardan birine göre denizde terörizm; deniz ortamında, deniz araçlarını kullanarak meydana gelen veya deniz vasıtalarına, açık deniz platformlarına ve kıyı bölgelerindeki tesislere yapılan siyasi amaçlı saldırılar olarak kavranmaktadır (Feldt vd., 2013: 24). Asya-Pasifik Güvenlik ve İşbirliği Konseyi (CSCAP) tarafından yapılan tanımda ise denizde terörizm; deniz ortamında bulunan gemilere, açık deniz veya kıyıda bulunan platformlara, limanlara, yolculara, kıyı tesislerine veya yerleşim bölgelerine ve turistik yerlere yönelik terör eylemleri ve faaliyetleri olarak ifade edilmiştir (Quentin, 2003: 8). Kısaca ifade etmek gerekirse, deniz ortamındaki yapıların (gemiler, limanlar, açık deniz ve kıyı platformları gibi) hedef alınması durumunda veya daha basitçe denizden veya denize yönelik siyasi amaçlı bir saldırı gerçekleştirilmesi durumunda bu eylemler denizde terörizm olarak nitelendirilebilir.

3. Akdeniz Güvenlik Ortamı ve Akdeniz'in AB için Önemi

Denizler ve okyanusların AB Üyesi ülkeler için hayati bir rol oynadığı, Birlik üyesi 28 ülkeden 23'ünün denize kıyısı bulunması ve bu ülke nüfuslarının yaklaşık yarısının denizcilik bölgelerinde yaşamasından anlaşılması mümkündür. AB üye devletlerinin yargı yetkisi altında bulunan deniz alanlarının kapladığı alan, Birliğin karasal topraklarından daha büyüktür. AB açısından denizcilik önemli bir sektördür. AB'nin dış ticaretinin yaklaşık %90'ı ve iç ticaretinin %40'ından fazlasının deniz yoluyla gerçekleştirilmesi deniz alanlarının Birlik için önemini ortaya koymaktadır. Avrupa deniz limanlarından yılda 350 milyon yolcu ve yaklaşık 3,5 milyar ton yük geçmekte ve Birlik limanlarında ve bununla ilişkili hizmetlerde yaklaşık 350.000 kişi istihdam edilmektedir (Raab, 2009: 37). AB, özellikle deniz taşımacılığı, gemi yapım teknolojisi, kıyı turizmi, yenilenebilir enerji kaynakları dâhil olmak üzere açık deniz enerjisi ve yardımcı hizmetler konusunda dünyanın önde gelen deniz gücüdür (Avrupa Komisyonu, 2006). Gemi yapımı ve nakliyesi, limanlar ve balıkçılık önemli denizcilik faaliyetleri olmakla birlikte, açık denizde bulunan enerji kaynakları (petrol, gaz ve yenilenebilir enerji kaynakları dâhil), kıyı ve deniz turizmi de AB Üyesi ülkelere büyük kazançlar sağlamaktadır. AB istihdamının %1'ini oluşturan denizcilik ve kıyı turizmi yaklaşık iki milyon kişiye istihdam kaynağı oluşturmaktadır. Bu bakımdan denizler, AB'nin ekonomik ve sosyal yaşamında önemli bir rol oynamaktadır (Lawrence, 2007: 260).

Birliği çevreleyen tüm denizler içinde Akdeniz Havzası AB için öncelikli coğrafi alanlardan birisi konumundadır. İspanya, İtalya, Fransa, Yunanistan, Malta, Portekiz, Hırvatistan, Güney Kıbrıs ve Slovenya olmak üzere Birliğe üye dokuz ülkenin Akdeniz'e kıyısı

bulunmaktadır. Eski ve köklü ticaret ağlarını içeren ve küresel ticaretteki en önemli üç geçiş noktasına (Süveyş Kanalı, İstanbul Boğazı ve Cebelitarık Boğazı) ev sahipliği yapan Akdeniz, Avrupa'nın en büyük yarı kapalı denizi olarak tanımlanmaktadır. Avrupa, Afrika ve Asya'nın kavşağında yer almakta ve yaklaşık 2,5 milyon kilometrekarelik bir alanı kaplamaktadır. Kıyı şeridinin uzunluğu ise yaklaşık 46.000 kilometredir. Akdeniz'e kıyısı olan bölgelerde yaklaşık 480 milyon insan yaşamaktadır (Lange, 2020: 35-40).

Güvenlik kavramı açısından bakıldığında ilk olarak, kıtalar arasında bir kavşak noktası olan Akdeniz'de seyrüsefer yapan yolcu veya kargo gemilerinin, teröristlerin kontrolü altına girme veya terör saldırılarına maruz kalabilme ihtimali bulunmaktadır. Özellikle, Avrupa'nın petrol ve doğal gaz ithalatının %65'inden fazlasının Akdeniz üzerinden sağlanması, bu Havza'nın enerji güvenliği açısından da Birlik için önemini ortaya koymaktadır. Petrol tankerlerinin yanı sıra, Akdeniz Havzası'nın güney ve kuzey kıyılarını birbirine bağlayan beş denizaltı boru hattı vasıtasıyla Cezayir ve Libya doğal gazı İspanya ve İtalya üzerinden Avrupa'ya ulaştırılmaktadır. Bölgede güvenli ve istikrarlı bir ortam, yalnızca ithalatçı ülkeler için değil, aynı zamanda bölgenin enerji üreticileri için de önem arz etmektedir (Parisis, 2015: 17). Dolayısıyla Akdeniz'de; gemilere, limanlara, boru hatlarına veya petrol terminallerine yönelik meydana gelebilecek terör saldırılarının artan petrol fiyatları, ticaretin sekteye uğraması, geçiş noktaları ve limanlarda tıkanıklık yaşanması, taşınan malların sigorta masraflarının artması, çevre kirliliği, bölge için en büyük gelir kaynaklarından biri olan turizmin sekteye uğraması gibi taşıdığı riskler nedeniyle küresel ekonomiye olumsuz etkileri son derece büyük olacaktır (Korin, 2004: 65-66). Özellikle Süveyş Kanalı, Cebelitarık Boğazı, İstanbul ve Çanakkale Boğazlarının, meydana gelebilecek hasarın boyutuna göre günlerce gemi trafiğine kapatılması ihtimali göz önüne alındığında, yaşanması muhtemel olayların küresel çapta bir felaket anlamına geleceği açıktır. Tüm bunlara Akdeniz'in, aynı zamanda en fazla düzensiz göçmenin Avrupa'ya geçiş yaptığı bölge olması ve düzensiz göç dalgalarının da AB için ciddi bir güvenlik problemi yarattığının eklenmesi gereklidir. Zira Avrupa'ya geçen düzensiz göçmenler arasında terör örgütü üyelerinin de bulunması muhtemeldir. Bu yolla Avrupa topraklarına ulaşan militanların Avrupa'da büyük saldırılar düzenleyerek güvensiz bir ortam yaratabilme ihtimalleri her zaman mümkündür.

Güvenlik çerçevesinden değerlendirildiğinde, Akdeniz'in doğusundaki ve batısındaki güvenlik ortamı arasında bariz farklılıklar görülmektedir. Doğu Akdeniz'deki güvenlik ortamı, Türkiye ve Rusya'nın yanı sıra Basra Körfezi ve Hint Okyanusu'ndaki ortamlarla ilişkili şekillenirken, Batı Akdeniz'de ise Kuzey Afrika bölgesinde yaşanan gelişmelerle bağlantılı sorunlarla karşı karşıya kalınmaktadır. Batı Akdeniz'deki esas güvenlik riski Kuzey Afrika'daki artan kriz ve istikrarsızlıklarla ve yine bölgede varlıklarında artış görülen terör örgütleri ile ilişkilidir (Milli Güvenlik Kurulu, 2012: 5). Dolayısıyla bu coğrafya güvenlik bağlamında Birlik için kırılgan bir görünüme sahiptir. Kuzey Afrika'da bulunan Cezayir, Mısır, Libya, Mali, Fas ve Tunus'ta ortaya çıkması muhtemel çatışma risklerinin Avrupa'ya yayılması ihtimali de özellikle son yıllarda AB güvenlik stratejisi açısından ciddi anlamda endişe kaynağı oluşturmaktadır (Parisis, 2015: 38). Zira denizde terör saldırısı gerçekleşme ihtimali, Akdeniz Havzası'nı çevreleyen coğrafyada yaşanan yoğun krizler nedeniyle oldukça yüksektir. Arap Baharı ve bunun sonucunda ortaya çıkan ciddi istikrarsızlık ve otorite boşluklarının, terör örgütlerinin hareket alanını genişlettiği ve bölgede meydana gelebilecek terör tehdidinin artmasına yol açtığı belirtilmektedir (Türk Deniz Kuvvetleri Stratejisi-DZKK, 2015).

4. Akdeniz'de Gerçekleştirilen Başlıca Terör Saldırıları

Denizde terör saldırıları ilk olarak 1960'ların başında ortaya çıkmış olmakla birlikte (Murphy, 2007: 49), uluslararası kamuoyunun dikkatini ilk çeken denizde terör saldırısı, Achille Lauro adlı İtalyan yolcu gemisinin 1985 yılında Filistin Kurtuluş Cephesi tarafından

kaçırılmasıdır. Akdeniz'in Mısır kıyılarında meydana gelen bu olay, denizde gerçekleşen terör saldırılarının dönüm noktası olarak kabul edilmektedir (Samarasinghe, 2008: 75). Yolcu gemisinin kaçırılması Akdeniz Bölgesi'ndeki seyahat alanında sert bir düşüş yaşanmasına neden olmuş, limanlarda ve gemilerde alınan güvenlik önlemlerinin yeterliliği konusunda ciddi endişeleri ortaya çıkartmıştır (Simon, 1986: 1).

Akdeniz'de gerçekleşen terör eylemleri özellikle 11 Eylül saldırılarından sonra ciddi bir artış göstermiştir. Cebelitarık Boğazı yakınlarında İngiliz ve ABD ticaret ve donanma gemilerine 2002 yılında El Kaide terör örgütü tarafından saldırı girişiminde bulunulmuş, ancak bu girişim Fas gizli servisi tarafından başarılı bir şekilde engellenmiştir. (Roell, 2009: 2). Kasım 2014'teyse DAESH bağlantılı teröristler, Akdeniz'deki İsrail deniz platformlarına saldırmak amacıyla Mısır Donanması'na ait füze atma yeteneğine sahip bir gemiye el koymuştur. Ancak el konulan bu geminin denizde bir başka gemi tarafından durdurularak içindeki militanların etkisiz hale getirildiği açıklanmıştır. Ayrıca Mısır Ordusu tarafından militanlara ait dört teknenin de imha edildiği belirtilmiştir (Toi, 2014: 1-2). Bu olaydan kısa bir süre sonra 16 Temmuz 2015'te Sina Yarımadası yakınlarında bulunan bir Mısır devriye botuna saldırı gerçekleştirilmiş ve bu saldırı DAESH militanları tarafından üstlenilmiştir. Saldırının ardından DAESH militanları, Akdeniz'de roket kullanarak Mısır donanmasına ait bir gemiyi yok ettiklerini belirten bir açıklama yapmıştır. Mısırlı yetkililer, militanlarla hafif düzeyde silahlı çatışma yaşandığını ardından da gemiye doğru güdümlü füze atıldığını ancak can kaybı yaşanmadığını bildirmiş, buna karşın DAESH terör örgütü tarafından saldırıya ilişkin olarak gemiye doğru atılan bir füzeyi ve gemide büyük bir patlama yaşandığını gösteren fotoğraflar yayınlanmıştır (Nightingale, 2015: 1). Yapılan bu saldırıyla, DAESH'in Akdeniz'in Sina Yarımadası kıyılarındaki savaş gemilerini hedef alma kapasitesini ciddi ölçüde arttırdığı ortaya çıkmıştır.

Diğer yandan, Libya'da yaşanan siyasi istikrarsızlık sonucunda Sicilya ve Lampedusa gibi Avrupa'ya giden önemli geçitlerden sadece birkaç yüz mil uzakta olan bu ülkenin stratejik konumu, DAESH militanlarının Akdeniz üzerinden Avrupa'ya erişme fırsatını oldukça kolaylaştırmıştır (Martino, 2015: 1). DAESH terör örgütünün Libya kıyılarında etkin olması ve hâlihazırda Kuzey Afrika'dan Umman Denizi'ne uzanan nakliye yollarını tehdit etmesi, bu terör örgütünün Akdeniz'deki varlığını daha da arttırdığına işaret etmektedir. Öte yandan, bu örgütün son zamanlarda güdümlü ve uzun menzilli füzelere sahip olma ihtimali dikkate alındığında, Akdeniz'de seyrüsefer yapan gemilere karşı uzaktan saldırı yapabilme kapasitesinin de önemli ölçüde arttığı düşünülmektedir.

11 Eylül 2001'de ABD'ye yönelik yapılan terör saldırısının ardından, terör saldırılarının gerçekleştirilmesinde ulaşım araçlarının çok etkin bir şekilde kullanılabilmesi anlaşılmıştır. Akdeniz Havzası'nda AB'ye yönelik terör tehdidi hala yüksek bir seviyededir. Saldırıların sayısı genel olarak azalmış olsa da, saldırılar oldukça yıkıcı bir etki yaratmaktadır. Donanma gemileri ve ticari gemiler dışında, terörist grubun saldırılarını başlatmak için balıkçılık yapan tekneleri hedef alabileceği endişesi de giderek artmaktadır. Son yıllarda terörün odak noktası; Pakistan, Afganistan, Arap Yarımadası ve Doğu Afrika'da aktif bir şekilde faaliyet gösteren El Kaide terör örgütünden, başta Ortadoğu olmak üzere Akdeniz bölgesinde faaliyetlerini sürdüren DEASH terör örgütüne doğru kaymıştır. Ancak karada terör eylemleri gerçekleştirme ihtimalinin daha yüksek olduğu belirtilen DAESH bağlantılı teröristlerin, donanım, personel eğitimi ve sürdürülebilirlik açısından denizde operasyon yapabilecek bir kabiliyete henüz sahip olmadığı ileri sürülmektedir. Diğer taraftan örgütün, limanlara, kıyıya yakın gemilere veya tesislere karşı saldırı gerçekleştirebilme olasılıkları daha yüksek görünmektedir (Morabito, 2018: 58). Yine DAESH terör örgütünün, gemileri silah sistemleriyle donatarak, yolcu gemilerini, petrol platformlarını veya konteyner gemilerini hedef almasının oldukça kuvvetli bir ihtimal olduğu konusunda NATO uluslararası toplumu uyarmıştır (Brown, 2016). Dolayısıyla DAESH terör örgütü, Akdeniz'in güvenliği için kesinlikle göz ardı edilmemesi gereken bir tehdittir.

Bölgede DAESH'in yanı sıra PKK ve Hizbullah gibi Akdeniz'in güvenliği için potansiyel tehdit oluşturan birçok terör örgütü bulunmaktadır. Bunlardan biri de özellikle deniz saldırılarıyla tanınan, üyeleri eğitimli kişilerden oluşan ve bölgedeki en kanlı örgütlerden biri olarak bilinen Ansar Bait al-Maqdis adlı terör örgütüdür (Morabito, 2018: 58). Genel olarak bu örgütler, sivil ve askeri gemilerin güvenliğini tehdit edebilirler. Diğer taraftan, Akdeniz bölgesinde çok sayıda saldırılara karşı savunmasız olan petrol ve doğal gaz tesisi bulunmaktadır. Aynı şekilde bu örgütler, savunmasız olan bu yapılara karşı da ciddi tehdit oluşturmaktadır (Taufel, 2015: 35).

5. AB'nin Terörle Mücadele Önlemleri

5.1. AB Terörle Mücadele Politika ve Stratejileri

11 Eylül tarihinde gerçekleşen terör saldırıları, Avrupa Birliği'ni terörle mücadele kapsamında, hem kendi güvenliğini hem de küresel güvenliği sağlamak için harekete geçmeye zorlamıştır. Bu tarihten itibaren AB, terörle mücadeledeki rolünü büyük ölçüde arttırmış ve terörle mücadele çabalarında ciddi ilerleme kaydetmiştir. Öte yandan, Akdeniz Havzası'ndan Birliğe yönelik meydana gelebilecek saldırılar AB açısından bir iç güvenlik endişesi doğurmuş ve tedbir alınması gereken önemli bir sorun olarak ortaya çıkmıştır (Wolff, 2012: 161). Bu çerçevede, 11 Eylül tarihinde gerçekleşen terör saldırılarından sonra AB, Akdeniz'de terörle mücadele etmek için sistematik olarak bir dizi politika, strateji ve eylem planı hayata geçirmiş ve çok sayıda operasyon gerçekleştirmiştir.

Bunlardan ilki, 14 Eylül 2001 tarihinde ortaya konulan “Avrupa Tutuklama Emri (EAW)” adını taşıyan terörle mücadele politikasıdır. 2002 yılının Haziran ayında yürürlüğe giren bu temel politika, AB üyesi ülkeler arasındaki cezai kovuşturmalar veya gözaltı ve tutuklama hükümlerine ilişkin yargı kararlarının üye ülkeler tarafından karşılıklı tanınmasını içermektedir. Diğer taraftan bu politika, terör eylemleri de dâhil olmak üzere yasalarla cezalandırılacak birtakım eylemleri tanımlamakta ve üye ülkeler arasındaki sınır kontrollerinin önemini belirtmektedir (Avrupa Tutuklama Emri, 2002: 2)

21 Eylül 2001'de uygulamaya konulan “AB Terörle Mücadele Eylem Planı”, terör tehdidine karşılık vermek için oluşturulan bir diğer önemli AB politikasıdır. Eylem Planı, terörle mücadelenin AB'nin öncelikli hedefi haline gelmesi gerektiğini ve AB'nin terörle mücadelede “her koşulda uyum içinde” çalışacağını vurgulamaktadır. Eylem Planı ayrıca terörle mücadele için uluslararası yasal araçlar geliştirmeyi ve bu araçları uygulamayı, AB üye devletlerinin istihbarat teşkilatları arasındaki iş birliğini ve bilgi alışverişini güçlendirmeyi ve bu konudaki tüm AB politikalarının tutarlılığını sağlamak için politikalar arasındaki koordinasyonu güçlendirmeyi amaçlamaktadır (AB Terörle Mücadele Eylem Planı, 2001: 1)

Aralık 2003'te Avrupa Güvenlik Stratejisi'nin (ESS) kabulü, AB'nin bir güvenlik aktörü olarak ortaya çıkması bakımından önemli bir adım olmuştur. Belgede, Birliğin ve Üye devletlerin karşı karşıya olduğu ortak güvenlik ortamı ele alınmıştır. Güvenlik ortamı ele alınırken, Strateji tarafından tanımlanan 5 temel tehdit vurgulanmıştır. Bunlar: terörizm, kitle imha silahlarının yayılması, bölgesel çatışmalar, devlet başarısızlığı ve organize suçtur. Stratejide bu temel tehditlere yer verilmekte, ancak AB'nin bu tehditlere nasıl yanıt vermesi gerektiğine ilişkin somut önlemler içermemektedir. Strateji, AB'nin stratejik çıkarlarını yürütmede daha aktif hale gelmesi, özellikle askeri açıdan daha yetenekli olması, çeşitli araç ve kapasiteleri bir araya getirerek daha tutarlı olması ve ortaklarıyla birlikte daha etkin bir şekilde çalışması gerektiğini belirtmektedir (Avrupa Parlamentosu, 2013: 25).

2004 yılının Mart ayında Madrid'de meydana gelen terör eylemleri sonrasında, AB Terörle Mücadele Eylem Planı revize edilerek 18 Haziran 2004 tarihinde “Terörle Mücadele

Bildirgesi” yayımlanmıştır. Bildirge, terörle mücadele için uluslararası anlaşmaların güçlendirilmesini ve uluslararası çabaların artırılmasını, AB kurumları ve üye ülkelerin yasal mevzuatlarındaki önlemlerin iyileştirilmesini, AB'nin üçüncü ülkelerle dış ilişkilerinin geliştirilmesini amaçlamaktadır. Ayrıca terörist gruplarının ekonomik kaynaklara erişiminin engellenmesi, terör örgütlerine katılımı kolaylaştıran faktörlerin belirlenmesi, uluslararası ulaşım güvenliğinin ve etkili sınır kontrol sistemlerinin güçlendirilmesi de bu Bildiride ifade edilen amaçlar arasındadır (Terörle Mücadele Bildirgesi, 2004: 9).

2005 yılında Londra’da meydana gelen terör saldırıları, AB’yi terörle mücadele kapsamında acilen yeni önlemler almaya sevk etmiştir. Bu bağlamda, 30 Kasım 2005 tarihinde AB Terörle Mücadele Stratejisi, Yargı ve İçişleri Komitesi tarafından onaylanarak kabul edilmiştir. Strateji, 2005 sonrası dönemde terörle mücadele önlemlerini kapsamlı bir şekilde tanımlamakta ve terörizmin tüm ülkeler için ortak bir tehdit olduğunu vurgulamaktadır. Ayrıca Strateji, AB'nin, vatandaşlarına daha özgür ve güvenli bir Avrupa sunmak için terörle küresel olarak mücadele etme konusundaki kararlılığını göstermektedir (AB Terörle Mücadele Stratejisi, 2005: 3-6). AB kabul edilen bu Strateji ile terör saldırılarına karşı güvenlik açığını azaltmak için ulusal ve uluslararası düzeyde iş birliği ihtiyacını ortaya koymaktadır (Prezelj, 2008: 25).

AB Terörle Mücadele Stratejisi’nin temel hedefleri şu şekilde sıralanmıştır: İnsanların terör örgütlerine katılma nedenlerini tespit etmek ve bu nedenleri engellemek, vatandaşları ve altyapı tesislerini terörist saldırılara karşı muhafaza etmek, terör faaliyetlerini izlemek ve terör örgütleri tarafından oluşturulan organize sistemlerin işleyişini bozmak, bir saldırıdan sonra ortaya çıkabilecek sorunları çözmek ve Üye ülkelerin terör saldırılarına cevap verebilmesi için uluslararası kuruluşlarla koordineli bir şekilde çalışma kapasitelerini geliştirmek (AB Terörle Mücadele Stratejisi, 2005: 16).

Kasım 2005'te Barselona Zirvesi'nde, AB ile Kuzey Afrika ve Orta Doğu'daki komşuları arasındaki iş birliğini geliştirmek amacıyla “Avrupa-Akdeniz Terörle Mücadele Davranış Kuralları” kabul edilmiştir. Çerçeve niteliğindeki bu Kurallar, BM kararları doğrultusunda terörle mücadele etmeyi taahhüt etmekte ve uluslararası iş birliğini güçlendirmeyi hedeflemektedir. Ayrıca bu Kurallar, taraf tüm ülkelerin dayanışma ruhu içinde terörle mücadele etmesi gerektiğini vurgulamaktadır (Avrupa-Akdeniz Terörle Mücadele Davranış Kuralları, 2005: 4).

5.2. AB Deniz Güvenliği Stratejisi

AB, gemilerin seyrüsefer özgürlüğünü sağlamak, gelişen ve değişen küresel güvenlik ortamına uyum sağlamak için 2014 yılının Haziran ayında Avrupa Birliği Deniz Güvenlik Stratejisi'ni (EUMSS) ilan etmiştir. EUMSS, bugüne kadarki en kapsamlı ve entegre AB güvenlik stratejisidir. Ayrıca EUMSS, 2003 Avrupa Güvenlik Stratejisi ve 2010 İç Güvenlik Stratejisi gibi mevcut stratejilerle de uyumluluk göstermektedir.

Stratejinin amacı, AB deniz güvenliğinin iç ve dış yönlerini koordineli bir yaklaşım oluşturmak için bir araya getirmek, küresel denizcilik alanında etkili ve güvenilir ortaklıkları teşvik etmek, uygun maliyetli deniz güvenliği girişimi organize etmek ve AB Üyesi ülkeler arasındaki sinerjiyi artırmaktır. Strateji, dört yol gösterici ilkeye dayanmaktadır (AB Deniz Güvenliği Stratejisi, 2014).

- 1- Sektörler Arası Yaklaşım: Hem sivil hem de askeri tüm makamların ve AB kurumlarının iş birliğini içermelidir.
- 2- İşlevsel Bütünlük: Birliğin ve üye devletlerin strateji oluşturmayı gerektiren denizcilik alanlarına yönelik müdahale yetkinliğini geliştirmelidir.

- 3- Kural ve İkelere Saygı: BMDHS gibi uluslararası sözleşmelere ve ikili anlaşmalara uyumlu olmalıdır.
- 4- Denizcilik Alanında Çok Taraflılık: Birleşmiş Milletler (BM) ve Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü (NATO) başta olmak üzere ilgili uluslararası ortaklar ve kuruluşlarla iş birliğini içeren çok taraflılığı benimsemelidir.

Strateji, geleneksel askeri sorunlar, deniz haydutluğu, kitle imha silahlarının yayılması ve terörizm gibi tehditlerle mücadele etmeyi içeren kapsamlı bir yaklaşım sunmakta ve bu tehditlere karşı önlem almayı amaçlamaktadır. Strateji, bu zorluklar karşısında, AB'ye herhangi bir ek yük getirmeden, AB'nin sahip olduğu askeri deniz kapasitesinin aktif kullanımını iyileştirmeyi desteklemektedir (AB Deniz Güvenliği Stratejisi, 2014).

18 Aralık 2014 tarihinde Avrupa Konseyi bu Stratejiyi uygulamak, Avrupa denizlerini daha güvenli bir hale getirmek ve AB'nin deniz menfaatlerini karşı karşıya olduğu risk ve tehditlere karşı korumak için Avrupa Birliği Deniz Güvenliği Stratejisi (EUMSS) Eylem Planı'nı kabul etmiştir. Haziran 2014'te kabul edilen bu Eylem Planı, AB'nin karşı karşıya olduğu deniz kaynaklı tehlikelerle yüzleşmek için sınır ötesi ve sektörler arası bir yaklaşım benimsemektedir. Plan aynı zamanda, AB'nin denizcilik ekonomisini güçlendirme taahhüdünün de merkezinde yer almaktadır. Çünkü Avrupa'nın denizcilik alanındaki yatırımları, ancak denizlerin güvenli ve emniyetli olması halinde müreffeh olabilir (AB Deniz Güvenliği Stratejisi Eylem Planı, 2014).

Avrupa Konseyi tarafından 2014 yılında Strateji'nin etkin bir şekilde uygulanabilmesi için kabul edilen Eylem Planı 2018 yılında güncellenmiştir. Bu güncelleme, hızla değişen güvenlik ortamında meydana gelen gelişmeler doğrultusunda, Strateji'nin eksikliklerinin giderilerek AB güvenliğine yönelik mevcut ve gelecekteki tehditlere karşı cevap verebilecek nitelikte kalması amacıyla gerçekleştirilmiştir. Gözden geçirilmiş bu Eylem Planı, AB deniz güvenliğinin iç ve dış yönlerini ortak bir çerçeve içine almış, gelişmelere karşı AB ve Üyesi devletlerin hemen tepki verebilme kabiliyetini önemli ölçüde arttırmıştır (AB Deniz Güvenliği Stratejisi Eylem Planı, 2014).

Güncellenen Eylem Planı, deniz güvenliğini sağlamada aktif bir şekilde rol alan paydaşlar arasında bilgi alışverişi yaparak denizde durumsal farkındalığı arttırmanın ve bu sayede de saldırı gerçekleşmeden müdahale edebilmenin son derece önemli olduğunu vurgulamaktadır. Yine bu kapsamda Eylem Planı, deniz ortamındaki risk ve tehditleri daha iyi tespit etmek için Frontex, EUROSUR ve diğer AB kurumları arasındaki iş birliğinin daha da güçlendirilmesi gerektiğine işaret etmektedir. Ayrıca Eylem Planı'nda, AB'nin Akdeniz bölgesindeki ülkelerin sahil güvenlik güçlerini geliştirmek için eğitim ve öğretim faaliyetleri düzenlenmesi gerektiği de belirtilmektedir (AB Deniz Güvenliği Stratejisi Revize Edilmiş Eylem Planı, 2018).

Denizde meydana gelen terör eylemleri, yerel, bölgesel ve küresel denizcilik yönetim sistemlerinin zayıflıklarından yararlanmaktadır (AB Konseyi, 2014). Bu kapsamda AB, denizde gerçekleşebilecek veya denizden gelebilecek terör tehdidine yönelik etkili bir şekilde karşılık vermek, terör tehdidinin temel nedenlerini ortadan kaldırmaya yönelik mücadele etmek ve AB deniz sınırlarının yönetimine olan güveni yeniden sağlamak için güçlü bir siyasi irade göstermiştir. Ayrıca AB, terör sorununu önlemek için iş birliği, koordinasyon ve bir dereceye kadar uyumlaştırma araçlarının yanı sıra ilgili kurumlara ciddi mali destek de sağlamıştır ve sağlamaya da devam etmektedir (Fantinato, 2021: 169-195).

5.3. AB Küresel Güvenlik Stratejisi (EUGS)

Avrupa Birliği, ilkinden yaklaşık 13 yıl sonra, Haziran 2016 tarihinde Avrupa Birliği Küresel Stratejisi (EUGS) adlı ikinci güvenlik stratejisini yayımlamıştır. Strateji, AB'nin ortaya çıkacak dış krizlere karşılık verebilmesi ve bu alandaki görevleri diğer kurumlarla iş birliği içerisinde koordineli bir şekilde yerine getirebilmesi için paydaşların tamamının güvenlik ve savunma yeteneklerini geliştirmeye katkıda bulunması gerektiğini ifade etmektedir. Ayrıca Strateji, deniz güvenliğini artırmak amacıyla Frontex gibi AB bünyesinde yer alan kurumlar ile daha fazla koordinasyon sağlanması gerektiğine de dikkat çekmektedir (AB Küresel Güvenlik Stratejisi, 2016).

Strateji, NATO'nun dünyadaki en güçlü askeri ittifak olduğunu belirterek, asimetrik risk ve tehditlere karşı mücadele etme ve denizleri daha güvenli bir hale getirme gibi konularda AB'nin NATO ile hâlihazırda var olan mevcut ortaklığını daha da kuvvetlendireceğini ifade etmektedir. Ayrıca Strateji, ilgili devletlerle ortak menfaatler temelinde daha fazla iş birliği yapacağını, çok yönlü ilişkiler kuracağını, organize suç, kaçakçılık ve terörle mücadele gibi zorluklar karşısında mevcut ortaklıkları daha da geliştireceğini vurgulamaktadır (AB Küresel Güvenlik Stratejisi, 2016).

5.4. AB'nin Denizde Terörizmle Mücadeleye Yönelik Girişim ve Operasyonları

5.4.1. Avrupa Deniz Kuvvetleri (EUROMARFOR)

Denizde terörle mücadele alanındaki sınırlı iş birliği alanına rağmen, AB, Avrupa Deniz Kuvvetleri (EUROMARFOR) gibi NATO dışında çok uluslu deniz kuvvetleriyle Akdeniz'deki güvenliği sağlamak için yürütülen operasyonlara katılmıştır. EUROMARFOR, 1995 yılında Fransa, İspanya, Portekiz ve İtalya tarafından kabul edilen, gerektiğinde kullanılmak üzere etkinleştirilen çok uluslu bir deniz gücüdür. Deniz kontrolü, barışı koruma operasyonları, krize müdahale operasyonları (önleyici konuşlandırma, deniz devriyesi, mayın temizleme vb.) ve barışın uygulanması gibi görevlere sahiptir. Kuruluşundan itibaren, NATO da dâhil olmak üzere bölgesel ortaklarla iş birliği içerisinde çalışan bu Kuvvet, Yunanistan ve Türkiye'nin gözlemci olarak katılmasıyla kapsamını daha da genişletmiştir. EUROMARFOR, kısa süreli operasyonlar için yalnızca birkaç kez etkinleştirilmiştir (Hallams vd., 2013: 180).

İlki, 1 Ekim 2002 tarihinde başlatılarak 30 Kasım 2002 tarihine kadar süren Doğu Akdeniz'de icra edilen “*Coherent Behaviour*” adlı operasyondur (Global Security, 2012). Operasyon, yasadışı uyuşturucu kaçakçılığı ve özellikle terörle mücadeleye odaklanan bir gözetleme görevidir. EUROMARFOR, Akdeniz'de istikrarı yeniden tesis etmek için AB'nin aktif katılım kapasitesini göstermiş, gerektiğinde terörle mücadele operasyonu gerçekleştirme kapasitesini ortaya koymuştur (Feldt, 2011: 16). 29 Şubat 2008 - 28 Şubat 2009 tarihleri arasında görev alan EUROMARFOR, Doğu Akdeniz-Lübnan kıyıları bölgesinde “*Impartial Behaviour*” adlı harekâtı gerçekleştirmiştir. Bu harekâta Birleşmiş Milletler himayesinde, denizde denetim görevi icra eden UNIFIL Deniz Görev Grubu'na da katılmıştır. Harekât, EUROMARFOR'un çeşitli organizasyonların çatısı altında faaliyet gösterme kabiliyetini ve esnekliğini bir kez daha ortaya koymuştur (Global Security, 2012).

5.4.2. AB Sınır Koruma Ajansı (FRONTEX)

AB Üye Devletleri'nin Dış Sınırlarında Operasyonel İşbirliğinin Yönetimine İlişkin Avrupa Ajansı - (Frontex), 1 Mayıs 2005'te Üye Devletlerin dış sınırlarının entegre yönetimini iyileştirmek ve iş birliği sağlamak amacıyla kurulmuştur. Kurum, Birliğin dış sınırlarının yönetiminden ve güvenliğinden sorumludur (Avrupa Komisyonu, 2010).

Terörizm bazı durumlarda düzensiz göçle bağlantılıdır. Bu nedenle düzensiz göçü önleme yönelik tedbirler, sıklıkla terörle mücadele tedbirleri ile ilişkilendirilmektedir (Skordeli

2015: 10). Bu çerçevede Frontex, esas olarak sınır kontrolü ve gözetimine odaklanmış olmasına rağmen, bu faaliyetleri yerine getirerek olası terör saldırılarını önlemeye de yardımcı olduğu için terörle mücadelede de önemli bir kurumdur.

Sınır gözetim faaliyetleri esas olarak Üye Devletlerin sorumluluğundadır. Bununla birlikte, tehditlerin sınır ötesi nitelikte olması, AB'nin bu tehditlere karşı daha fazla iş birliği ve koordinasyon önlemi almasını gerektirmektedir (Avrupa Komisyonu, 2020). AB bu kapsamda denizde ortak bazı deniz sınırı gözetim operasyonları düzenlemiştir.

Frontex Akdeniz'de Sophia, Hera, Nautilus ve Triton Operasyonları dâhil olmak üzere birçok ortak operasyon başlatmış ve bu operasyonları koordine etmiştir. Operasyonların esas amacı, düzensiz göç ve kaçakçılığı gibi yasadışı faaliyetleri önlemeye yönelik olmasına karşın, yapılan tüm operasyonlar Akdeniz'in daha güvenli bir hale gelmesine katkıda bulunmuş, terörle mücadele önlemlerine destek olmuştur. Dolayısıyla bu operasyonlar, AB'nin Akdeniz'deki terörle mücadele önlemlerinin bir tamamlayıcısı olarak kabul edilebilir.

5.4.3. Avrupa Sınır Gözetleme Sistemi (EUROSUR)

AB bünyesinde deniz sınırlarının güvenliğini sağlamak amacıyla çeşitli deniz gözetleme sistemleri bulunmaktadır. Bunlardan en önemlisi Avrupa Sınır Gözetleme Sistemi (EUROSUR)'dir. EUROSUR, AB dış sınırlarının yönetimini iyileştirmek için tasarlanmış bir bilgi alışverişi sistemidir. Ayrıca deniz güvenliği dâhil ilgili tüm taraflar için ortak bilgi ortamının entegrasyonuna odaklanan bir sınır gözetim ağıdır (Carrera ve Horteg 2015: 17).

EUROSUR, sınır gözetimini güçlendirmeyi, uyuşturucu kaçakçılığı ve insan kaçakçılığı gibi ciddi suçları önlemeyi ve bunlarla mücadele etmek için Üye Devletler içinde ve arasında koordinasyonu artırmayı, deniz yoluyla Avrupa kıyılarına ulaşmaya çalışan göçmenlerin hayatlarını kurtarmayı, denizleri daha güvenli hale getirmeyi amaçlamaktadır (Carrera ve Horteg, 2015: 17).

EUROSUR mekanizması kapsamında, Üye Devletlerin sınır gözetiminden sorumlu makamlar (sınır muhafızları, sahil güvenlik görevlileri, polis, gümrük ve deniz kuvvetleri) birbirleriyle operasyonel anlamda bilgi alışverişinde bulunabilecek, Frontex ve komşu ülkelerle sınır aşan suçlarla mücadele alanında iş birliği yapabilecektir (Avrupa Komisyonu, 2016). Özetle, EUROSUR, AB güvenliğini arttırmak için kurumlar arası iş birliğini geliştirmeyi ve mevcut bilgileri toplayarak ilgili aktörler arasında bilgi alışverişini sağlamayı amaçlayan bir iş birliği mekanizmasıdır.

5.4.4. Deniz Gözetleme Sistemi (MARSUR)

Deniz güvenliği için merkezi bir öneme sahip sistemlerden biri de Deniz Gözetleme Sistemi(MARSUR)'dir. Bilgi alışveriş sistemlerini kullanarak denizde durumsal farkındalık yaratmak amacıyla Eylül 2006 yılında başlatılan bir projedir. Genel hedefler, herhangi bir sorunla karşılaşıldığında daha fazla veri toplayarak, karar vericilerin doğru karar almasını sağlamak, askeri ve sivil kurumlar arasında düşük maliyetli bir ağ oluşturmak ve güvenliği desteklemektir (Avrupa Savunma Ajansı, 2019).

5.4.5. Avrupa Terörle Mücadele Merkezi (ECTC)

Avrupa Polis Teşkilatı, 2016 yılında terörle daha etkin bir şekilde mücadele etmek için Avrupa Terörle Mücadele Merkezi'ni (ECTC) faaliyete geçirmiştir. Merkez, terörist saldırılara karşı mücadelede üye ülkelere ortak bilgi sunma ve büyük bir terör saldırısı meydana gelmesi durumunda acil müdahaleyi koordine etme hizmeti sunmaktadır. Ayrıca üye ülkeler arasında istihbarat paylaşımı sağlamayı, kolluk kuvvetleri arasındaki bilgi alışverişini iyileştirmeyi ve üye ülkeler arasında koordinasyonu arttırmayı amaçlamaktadır (Europol Resmi Site, 2021).

6. Sonuç

Bu çalışmada, Akdeniz bölgesindeki terör tehdidinin boyutu incelenmiş ve AB'nin terörle mücadele önlemleri kapsamlı bir şekilde analiz edilmiştir. Bu çerçevede, Akdeniz güvenlik ortamı ele alınarak, Akdeniz'de meydana gelen terör saldırıları incelenmiş, AB'nin ortaya koyduğu politika, strateji ve girişimlerin günümüze kadar uzanan gelişimi analiz edilmiştir.

Son yıllarda Akdeniz Havzası'ndaki terör tehdidinin boyutu, yaşanan gelişmeler ve çevresindeki siyasi karışıklıklar nedeniyle oldukça yükselmiştir. DAESH terör örgütünün ticaret gemilerine yönelik saldırıları ve Libya kıyılarını ele geçirmesi olası terör saldırılarının gerçekleşme ihtimalini daha da arttırmıştır. Diğer taraftan, DAESH militanlarının Libya kıyılarını ele geçirmesi, militanların Avrupa'ya geçişini oldukça kolaylaştırmış, Avrupa'da ciddi bir terör saldırısı gerçekleştirme ihtimalini de önemli ölçüde kuvvetlendirmiştir.

Akdeniz güvenlik ortamı incelendiğinde, denizde gerçekleşen terör saldırılarının karaya oranla daha az olduğu anlaşılmaktadır. Ancak Achille Lauro gemisine yapılan saldırı örneğinde olduğu gibi gerçekleşen bir saldırının çok büyük zararlara yol açacağı kesinlikle göz ardı edilmemelidir. Bu bakımdan denizde meydana gelen terör saldırılarının niceliksel olarak değil, niteliksel olarak değerlendirilmesi gerekmektedir.

AB 11 Eylül terör saldırılarına kadar terörle mücadele politikası oldukça sınırlı kalmıştır. Ancak AB bu tarihten sonra terörle mücadele gerçek bir ivme kazanmıştır. AB, terörle mücadele etmek amacıyla çeşitli politika ve stratejiler oluşturmuş, bilgi paylaşım merkezi kurmuş, üye ülkeler arasında ortaklıklar geliştirmiştir. Özellikle 2005 Avrupa Birliği Terörle Mücadele Stratejisi ile terörle mücadelede önemli bir ilerleme kaydetmiştir. Ayrıca AB, çeşitli politika araçları, programların ve girişimlerin geliştirilmesi ve finansmanı yoluyla da bölgede denizlerin güvenliğini güçlendirmiştir.

Buna karşılık, Akdeniz'de deniz terörü durumunda oluşacak kriz yönetiminde AB'nin rolü, hala olması gereken seviyenin çok gerisindedir. AB'nin deniz kuvvetleri olsa bile sürekli denizlerde karakol görevi icra eden, gözetleme ve denetleme faaliyetlerine önem veren aktif bir harekât bulunmamaktadır. Bununla birlikte, AB deniz kuvvetleri, özellikle Frontex tarafından uygulanan göçle mücadele operasyonlarını yürütürken, denizde terörle mücadelede dolaylı olarak yer almıştır. Düzensiz göçün terörist faaliyetlerle güçlü bir şekilde bağlantılı olduğu öncülünden hareketle, Frontex'in dış sınırları gözetlemesi ve koruması, terörist saldırıların önlenmesine de yardımcı olduğu değerlendirilmektedir.

Küresel bir deniz aktörü olan AB, özellikle kendi çıkarları ve vatandaşlarının güvenliği söz konusu olduğunda denizde meydana gelebilecek terör olaylarına karşı kayıtsız kalmamalıdır. Bu tehditler yalnızca Akdeniz'e kıyısı bulunan AB devletlerini değil, AB üyesi tüm devletleri ilgilendirmektedir. AB'ye üye olan devletlerin bireysel olarak hareket etmeleri durumunda etkin bir şekilde bu tehdidin önlenemeyeceği açıktır. Zira tehditler artık sınır ötesi bir nitelik taşımaktadır. Bu nedenle AB'nin bir bütün olarak bu tehdide yönelik önlemler alması gerekmekte, hatta Akdeniz'e kıyısı olan devletlerle de bölgesel bir iş birliği yapması gerekmektedir.

Yapılan bu çalışma, AB'nin Akdeniz'e yönelik terörle mücadele önlemlerinin 11 Eylül saldırılarının ardından ciddi bir ilerleme kaydettiğini ortaya koymaktadır. Buna karşılık, deniz alanlarında alınması gereken önlemler bu bölgede oldukça sınırlı kalmıştır. Bu nedenle AB'yi üye devletlerin güvenliğini tehlikeye atabilecek denizde olası terör saldırılarına hazırlamak için Akdeniz'e yönelik terörle mücadele politikalarının daha da geliştirilmesi gerekmektedir. Ayrıca AB, terörle mücadele uygulamalarını daha iyi koordine etmeli ve denizde meydana gelebilecek

terör saldırılarına karşı güvenlik açıklarının giderilmesi için daha etkin bir bilgi ve istihbarat paylaşımı yapılmalıdır.

Sonuç olarak, terörle mücadele uluslararası toplum için ciddi bir önem arz etmektedir. Terör örgütlerinin uzun menzilli ve güdümlü füzelere sahip olma ihtimali göz önünde bulundurulduğunda denizde terör tehdidine yönelik sıkı önlemler alınması zorunlu bir hale gelmektedir. AB, Akdeniz’de meydana gelebilecek denizde terör saldırılarını önlemek için ciddi bir girişim ortaya koymuştur. Ancak AB’nin Akdeniz’e komşu ülkelerle iş birliği sağlama konusunda yetersiz olduğu sonucuna varılmıştır. Terör tehdidi sınır aşan bir nitelikte olduğu için ortak politikalar ve bölgesel iş birliği olmadan bu sorunu önlemek ve ortadan kaldırmak mümkün değildir. Akdeniz’de daha güçlü bir AB varlığı, mevcut bölgesel güvenlik koşullarında özellikle gereklidir. AB büyüyen bu tehdide başarılı bir şekilde karşı koymak için kendi yasal çerçevesini sürekli güncellemeli ve NATO operasyonlarına benzer operasyonlar başlatmalı, bölgesel müttefiklerle hâlihazırda var olan ittifakını güçlendirmelidir.

Kaynakça

- Bateman, S. (2006), Assessing the Threat of Maritime Terrorism: Issues for the Asia-Pacific Region. *Security Challenges*, 2 (3), 77-91
- Boyer, A. L. (2007), Naval Response to a Changed Security Environment: Maritime Security in the Mediterranean. *Naval War College Review*, 60 (3), 73-100
- Brown, L. (2016), "ISIS's Next Target Could Be Cruise Ships in the Med: Top NATO Commander Says Jihadists' Spread into Libya Casts an 'Uncomfortable Shadow'", <https://www.dailymail.co.uk/news/article-3422044/Terrorists-target-cruise-ships-Med-ranking-commander-says-ISIS-s-spread-Libya-casts-uncomfortable-shadow.html> (Erişim Tarihi: 30.09.2021).
- Bueger, C. (2015), What is Maritime Security? *Marine Policy*, 53, 159-164
- Carrera, S. & Den Hertog, L. (2015), *Whose Mare? Rule of Law Challenges in the Field of European Border Surveillance in the Mediterranean. CEPS Paper in Liberty and Security in Europe. Brussels: Centre for European Policy Studies.*
- Chalk, P. (2008), The maritime dimension of international security: terrorism, piracy, and challenges for the United States (Vol. 697). *RAND Corporation.*
- Cilluffo, F. (2000), *Congressional Testimony before the US House Committee on the Judiciary's Subcommittee on Crime about the "Threat Posed from the Convergence of Organized Crime, Drug Trafficking, and Terrorism"*.
- Deniz Kuvvetleri Komutanlığı (2015), *Türk Deniz Kuvvetleri Stratejisi*, Ankara.
- European Commission (2003), European Security Strategy 12 December 2003 <https://www.consilium.europa.eu/media/30823/qc7809568enc.pdf> (Erişim Tarihi: 26.11.2021)
- European Commission, DG Fisheries and Maritime Affairs. "An exhaustive analysis of employment trends in all sectors related to sea or using sea resources". Final report. C3135 / September 2006, https://ec.europa.eu/maritimeaffairs/sites/maritimeaffairs/files/docs/body/main_report_en.pdf (Erişim Tarihi: 11.01.2022)
- European Commission, (2010), *European Internal Security Strategy*, <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-5842-2010-REV-2/en/pdf>, (Erişim Tarihi: 26.11.2021)
- European Commission (2010), *European Agency for the Management of External Borders. Frontex.* (Erişim Tarihi: 24/10/2021). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=LEGISSUM%3A133216>
- European Commission (2016), EUROSUR. New tools to save migrants' lives at sea and fight cross-border crime. EC-MEMO/13/578 19/06/2013. (Erişim Tarihi: 24/10/2021) https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/MEMO_13_578
- European Commission (2020), *Communication from the Commission to the European Parliament, the European Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions on the EU Security Union Strategy.* Brussels, 24.7.2020 COM (2020) 605 final. <https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/communication-eu-security-union-strategy.pdf> (Erişim Tarihi: 04.12.2021).

European Defence Agency (EDA) (2019), Maritime Surveillance (MARSUR), [https://eda.europa.eu/what-we-do/all-activities/activities-search/maritime-surveillance-\(marsur\)](https://eda.europa.eu/what-we-do/all-activities/activities-search/maritime-surveillance-(marsur)), (Erişim tarihi: 15.11.2021).

European Union (2014), *European Union Maritime Security Strategy*, 11205/14, Brussels, 2014.

<https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST%2011205%202014%20INIT/EN/pdf> (Erişim Tarihi: 24.10.2021).

European Union. (2014), *Maritime Security Strategy (EUMSS)- Action Plan, Council of the European Union*, <https://www.statewatch.org/media/documents/news/2015/jan/eu-council-management-migratory-flows-med-task-force-16222-14.pdf>, (Erişim Tarihi: 24.11.2021).

European Union. (2016), *Shared vision, common action: A stronger Europe. A global strategy for the European Union's foreign and security policy*.

<https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-10715-2016-INIT/en/pdf> (Erişim Tarihi: 24.11.2021).

European Union. (2018), *Maritime Security Strategy (EUMSS)- Action Plan. Council of the European Union*, <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-10494-2018-INIT/en/pdf> (Erişim Tarihi: 22.11.2021).

Europol Resmi Site. (2016), *Europol's European Counter Terrorism Centre Strengthens the EU's Response to Terror*. <https://www.europol.europa.eu/about-europol/european-counter-terrorism-centre-ectc>, (Erişim Tarihi: 24.10.2021).

Evans, L. (2011), *Political Priorities for Maritime Security in the Mediterranean*. In: Merritt, G. (ed). *Maritime Security in the Mediterranean: Challenges and Policy Responses*.

Fantinato, M. (2021), *Governance of International Sea Borders: Regional Approaches and Sustainable Solutions for Maritime Surveillance in the Mediterranean Sea*. In *Sustainability in the Maritime Domain*, Springer, Cham.

Feldt, L. (2011), *Securing the Mediterranean- Technological and Structural Reform of European Navies*. In: Merritt, G. (ed). *Maritime Security in the Mediterranean: Challenges and Policy Responses*, ss. 16-17.

Feldt, L., Roell, P., & Thiele, R. D. (2013), *Maritime security–Perspectives for a comprehensive approach*. *ISPSW Strategy Series: Focus on Defense and International Security*, 2.

Germond, B. & Grove, E. (2010), *Maritime Security in the Mediterranean: European and Transatlantic Approaches*, Washington: The German Marshall Fund of the United States.

Germond, B. (2015), *The Geopolitical Dimension of Maritime Security*. *Marine Policy*, 54, 137-142

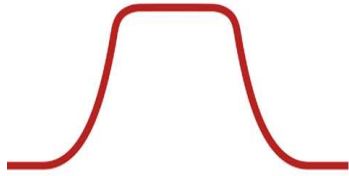
Global Security (2012), *European Maritime Force (EUROMARFOR) EMF* [Online], <http://www.globalsecurity.org/military/world/europe/euromarfor.htm> (Erişim Tarihi: 24.10.2021).

Greenberg, M. D., Chalk, P., Willis, H. H., Khilko, I., & Ortiz, D. S. (2006), *Maritime terrorism: Risk and liability*. Rand Corporation.

Hallams, E., Ratti, L., & Zyla, B. (Eds.). (2013), *NATO Beyond 9/11: The Transformation of the Atlantic Alliance*, London: Palgrave Macmillan.

- Korin, A. (2004), "Terrorism goes to sea", *Foreign Affairs*.
- Lange, M. A. (2020), *Climate Change in the Mediterranean: Environmental Impacts and Extreme Events*. IEMed: Mediterranean Yearbook
- Lawrence J. (2007), "The European Union and Ocean Use Management: the Marine Strategy and the Maritime Policy," *Ocean Development & International Law*: 259–282.
- Martino, P. (2015), *ISIS sets sights on the Mediterranean*, <https://www.gatestoneinstitute.org/5301/islamic-state-libya> (Erişim Tarihi: 31.09.2021).
- McNerney, M. et al. (2017), *Cross-cutting Challenges and Their Implications for the Mediterranean Region*. Santa Monica: RAND Corporation.
- Kurulu, M. G. (2012), Küresel Deniz Güvenliği Sorunları ve Doğurduğu Sonuçlar, (Erişim Tarihi: 23.01.2022)
- Morabito, G. (2018), Addressing Mediterranean Maritime Challenges, *Mediterranean Affairs*.
- Murphy, M. N. (2007), *Contemporary Piracy and Maritime Terrorism: The Threat to International Security*. London: Routledge.
- Nightingale, S. (2015), *Islamic State militants claim Egypt coastguard attack*, <https://seafarersrights.org/islamic-state-militants-claim-egypt-coastguard-attack>, (Erişim Tarihi: 31.08.2021).
- Parisis, I. (2015), *The Maritime Dimension of European Security: Strategies, Initiatives, Synergies*. TUFTS University, Boston, USA.
- Prezelj, I. (2008), *Role of the European Union in the Fight against International Terrorism*. In Iztok Prezelj (ed). *The Fight against Terrorism and Crisis Management in the Western Balkans*.
- Quentin, S. (2003), Shipping activities: targets of maritime terrorism. publicado en la revista electrónica *MIRMAL*, 2.
- Raab, C. (2009), Steps forward to a EU Maritime Security Strategy. *The European Security and Defence Union*, (4), 37.
- Roell, P. (2009), *Maritime Terrorism- A Threat to World Trade*. Berlin: *ISPSW*
- Samarasinghe, T. S. G. (2008), *Threat Perception in Sri Lanka*. In. Parashar, S. (ed). *Maritime Counter-Terrorism: A Pan-Asian Perspective*.
- Simon, J. D. (1986), *The Implications of the Achille Lauro Hijacking for the Maritime Community*. Santa Monica: RAND Corporation.
- Skordeli, M. (2015), *The Greek Approach to the EU's Maritime Security Strategy*. In. Chapsos, I. and Kitchen, C. (eds). *Strengthening Maritime Security through Cooperation*.
- Tangör, B. & Sayın, S. (2012), Avrupa Birliği'nin Terörizmle Mücadele Stratejisi: Yeni Bir Bütünleşme Alanı mı?, *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, 11(1), 85-118.
- Taufer, M. (2015), The Evolution of Maritime Security in the Mediterranean Sea, *Strategic Studies*, 35(4), 45-60.

Toi S. (2014), “Egypt thwarts Islamic State-linked bid to hit Israeli targets at sea”, *The Times of Israel*, <https://www.timesofisrael.com/egypt-thwarts-islamic-state-linked-bid-to-hit-israeli-targets-at-sea>, (Erişim Tarihi: 30.08.2021)

ICCSOR

Journal of Applied and Theoretical Social Sciences

ISSN:2687-5861

JATSS, 2022; 4(1), 57-75

First Submission:04.02.2022

Revised Submission After Review:06.03.2022

Accepted For Publication:20.03.2022

Available Online Since:31.03.2022

Research Article

To Buy or Not to Buy Foreign Currency: The Interplay between Fear of Missing Out, Unplanned Buying Behavior and Post-Purchase Regret

Serdar Ögel¹

Abstract

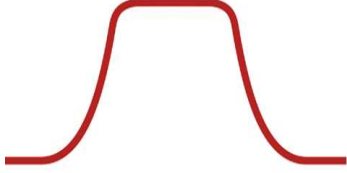
Since last six months, there has been an increase in foreign currency buying behaviors of individuals to protect the value of their assets due to dramatic increase in the value of foreign currencies against Turkish liras. However, besides the increase in the value of foreign currency against Turkish liras, the interactions among individuals stimulate them to purchase foreign currencies. In this context, the objective of the research is to explore the interplay between fear of missing out, unplanned buying behavior and post-purchase regret with respect to foreign currency buying behavior. Herein, fear of missing out is set as an independent variable; whereas unplanned buying behavior is determined as a variable that mediates the linkage between fear of missing out and post-purchase regret. The data are gained from 392 participants by employing convenience sampling. In an attempt to explore the proposed links between the variables, structural equation modelling is utilized. The findings report that fear of missing out significantly and positively influences unplanned foreign currency buying behavior of individuals and their post-purchase regret; while unplanned foreign currency buying behavior significantly and positively influences their post-purchase regret towards buying foreign currency. Besides, the findings indicate that unplanned foreign currency buying behavior partially mediates the link between fear of missing out and post-purchase regret. Overall, by shedding a light on understanding foreign currency buying behavior of individuals in last six months, the results of the study also contribute to individuals to realize their future foreign exchange buying behavior in a more planned way.

Keywords: Foreign Currency, Fear of Missing Out, Unplanned Buying Behavior, Post-Purchase Regret

JEL Codes: G40, G41, G50

---

¹ Assist. Prof. Dr., Afyon Kocatepe University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Business Administration, Afyonkarahisar/ Turkey, serdarogel@aku.edu.tr, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7151-1671>.

ICCSOR

Journal of Applied and Theoretical Social Sciences

ISSN:2687-5861

JATSS, 2022; 4(1), 57-75

İlk Başyuru:04.02.2022

Düzeltilmiş Makalenin Alınışı:06.03.2022

Yayın İçin Kabul Tarihi:20.03.2022

Online Yayın Tarihi:31.03.2022

Araştırma Makalesi

Döviz Almak ya da Almamak: Kaçırma Korkusu, Plansız Satın Alma Davranışı ve Satın Alma Sonrası Pişmanlık Arasındaki Etkileşim

Serdar Ögel¹

Öz

Son altı ay içinde Türk lirasına karşı döviz kurlarında yaşanan ani yükselişler ve bireylerin özellikle birbirlerinin döviz satın alma davranışlarından etkilenerek daha fazla döviz satın alma davranışına yönelmeleri dikkat çekmiştir. Bu kapsamda bu çalışma, kaçırma korkusu, plansız satın alma davranışı ve satın alma sonrası pişmanlık arasındaki ilişkiyi bireylerin döviz satın alma davranışları çerçevesinde incelemeyi amaçlamaktadır. Çalışmada kaçırma korkusu bağımsız değişken olarak belirlenirken, plansız satın alma davranışı, kaçırma korkusu ve satın alma sonrası pişmanlık arasındaki ilişkide aracı değişken olarak belirlenmiştir. Çalışmanın örnekleme kolayda örnekleme yolu ile ulaşılmış ve veriler 392 katılımcıdan toplanmıştır. Değişkenler arasındaki ilişkileri analiz etmek için yapısal eşitlik modelinden faydalanılmıştır. Çalışmanın bulguları, kaçırma korkusunun, plansız döviz satın alma davranışı ve satın alma sonrası pişmanlığı anlamlı ve olumlu yönde etkilediğini; plansız döviz satın alma davranışının ise satın alma sonrası pişmanlığı anlamlı ve olumlu yönde etkilediğini göstermiştir. Ayrıca elde edilen bulgular, plansız döviz satın alma davranışının, kaçırma korkusu ve satın alma sonrası pişmanlık arasındaki ilişkide kısmi aracılık etkisinin bulunduğunu göstermiştir. Bulgular, son altı ay içinde döviz satın alımı gerçekleştirmiş bireylerin satın alma davranışlarının anlaşılmasına ışık tutarken, bireylerin gelecekteki döviz satın alma davranışlarını daha planlı şekilde gerçekleştirmelerine katkı sağlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Döviz, Kaçırma Korkusu, Plansız Satın Alma Davranışı, Satın Alma Sonrası Pişmanlık

JEL Kodlar: G40, G41, G50

¹ Dr.Öğretim Üyesi, Afyon Kocatepe Üniversitesi,İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi,İşletme Bölümü, Afyonkarahisar/Türkiye, , serdarogel@aku.edu.tr , ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7151-1671>.

1. Introduction¹

Human behavior is inherently a complex action which is affected by various factors and actors. Accordingly, human behavior is not rational all the time, because humans are naturally in tendency of making bias and taking emotional decisions as they are connecting with each other (Punturaumporn, 2019). The connections and interactions among humans dramatically influence their behaviors particularly under ambiguous conditions like financial crisis, pandemics and other uncertain conditions. Since there is no more information under such situations, humans are more likely observe and follow the actions of others as a reference point, which in turn leads to more unplanned behaviors and unusual behavior patterns (Kirk and Rifkin, 2020). For instance, during increasing volatility in foreign currency value stimulated by Covid-19 pandemic particularly in last six months, several irrational behaviors of individuals have been observed. As the value of foreign currencies dramatically increases against Turkish liras, individuals prefer to buy foreign currency to protect the value of their assets. Beyond, as the more individuals were buying foreign currencies, others have followed the same behavior due to fear of missing out (FMO) without elaborately thinking over their actions. Nevertheless, various individuals, who have bought foreign currencies because of being influenced by others, have experienced post-purchase regret after foreign currencies have dramatically lost their value against Turkish liras.

In relevant literature, there are only a few numbers of recent studies which have examined buying behavior from the perspective of currency depreciation (Bakri et al., 2021), and foreign currency borrowing and risk-hedging behavior (Aiba et al., 2018). However, there is not any study which fully concentrates on understanding foreign currency buying behavior of individuals. In this study, FMO is used as an underlying reason of unplanned foreign currency buying behavior of individuals and their post-purchase regrets because FMO is mostly delineated as keeping linked with what other people do (Przybylski et al., 2013). Individuals are frequently stimulated by FMO to immediately purchase what others purchase, although they do not need to purchase. Accordingly, FMO is one of the well-known constructs to explain the consumption patterns and behaviors of individuals (Kang et al., 2019). Beyond, FMO is more likely to result in some unplanned behaviors (Kirk and Rifkin, 2020) and negative post purchase behaviors such as post-purchase regret (P-PR) (Good and Hyman, 2021). However, little has been known about FMO particularly to explain financial behaviors of individuals due to lack of empirical evidence. On the other hand, unplanned buying behavior (UnP) is a behavior which is characterized as no intention to buy but actual purchases (Kollat and Willet, 1967). This explains why UnP frequently also leads to P-PR (Saleh, 2012). Hence, UnP can trigger individuals to feel P-PR, as well as FMO does.

Based on discussion stated above, this present study concentrates on exploring the interaction between FMO, UnP and P-PR to explain foreign currency buying behavior of individuals in last six months. The results of the study ensure fruitful contributions to relevant literature and practice in several aspects. First, this study extends the previous research on FMO by providing a conceptual framework that incorporates FMO and UnP simultaneously in a financial behavior standpoint. Second, the findings of the study ensure contribution to extant literature by revealing the mediating impact of UnP on the linkage between FMO and P-PR to explain foreign currency buying behavior of individuals. Beyond, the findings of the study ensure applicable insights to individuals and practitioners by figuring out the importance of

---

¹ The Ethics Committee Permission for this study has been obtained from the Ethics Committee of the University of Afyon Kocatepe with decision no: 2022/19 on the date of 14.01.2022.

decreasing speculation and interaction among individuals which lead to FMO and UnP during financial uncertainties.

The study is organized as follows. The constructs of FMO, UnP and P-PR are initially discussed. After that, a conceptual model designed for the study is given and hypotheses on the basis of suggested relationship among constructs are established. Next, methodology of the study is presented with respect to sampling and data collection procedure, instrument design and data analysis. Afterwards, the findings are presented and debated. Then, conclusions and implications of the findings are elaborated. Finally, limitations regarding the study are indicated and suggestions for future research are identified.

2.Literature Review

2.1.Fear of Missing Out (FMO)

Individuals have a natural drive to assess themselves, frequently in comparison to others (Festinger, 1954). This drive enables individuals to mitigate their anxiety about themselves and makes them find an answer to the question like “what should they do” (Gibbons and Buunk, 1999). When there is a lack of information or objective criteria, the answer for this question is hidden in the actions of others. So, actions of others can be used as benchmark by individuals for their self-evaluation. In such context, individuals intentionally or unintentionally pursue and gather information about others’ actions and equate themselves with others to assess their own actions (Festinger, 1954). As a result, depending on social comparison, individuals experience unease when they feel anxiety of missing out about what others do (Baker et al., 2016). This is popularly known as FMO.

In extant literature, FMO is commonly delineated as an extensive fear or anxiety felt by individuals when others may be performing more rewarding things than they do (Przybylski et al., 2013). FMO can also be regarded as an innate need of individual to evaluate their own-wellbeing as regards to that of others (Festinger, 1954). Accordingly, FMO is treated as an emotional experience that comes from an irresistible fear that individuals may feel when they miss out a rewarding action (Argan & Argan, 2019). In such context, FMO can be used as a construct to explain foreign currency buying behavior of individuals in Turkey in last six months because many individuals bought foreign currencies just not to miss out the opportunity while others are making more money.

2.2. Unplanned Buying Behavior (UnP)

Under uncertain times, individuals are more likely to display unexplained and unusual behaviors, since primitive section of their brain, which has considerably deficiency in rational thinking, usually seizes the control and prompt them to take an action (Dodgson, 2020). As previous studies on UnP have presented that this behavior is very common in the marketplace (e.g., Thomas and Garland, 1996; Weun et al., 1998).

UnP is mostly delineated as buying behavior of individuals that has not been planned by them in advance (Hwang, 2011). It is also defined as a buying behavior performed without an intention for buying before actual purchase (Engel et al.,1982). Although all unplanned behaviors are not impulsive every time UnP is often deemed as the synonymous of “impulse buying” (Cobb and Hoyer, 1986). With respect to impulse buying, it can be delineated as a sudden and strong urge to purchase something in an immediate manner (Rook, 1987). So, although UnP has been mostly well-documented in consumer buying behavior context as regards to different product categories in relevant literature (e.g., Amiry et al., 2017; Cheng et al., 2021; Kwon and Trail, 2010; Saleh, 2012;), individuals can also undertake unplanned buying behaviors, while they are buying foreign currencies. In this context, UnP is used in this

study as a construct which is driven by FMO to explain foreign currency buying behavior of individuals in Turkey in last six months.

2.3. Post-Purchase Regret (P-PR)

Individuals may sometimes in doubt that whether their decisions and actions are correct. They are in tendency to compare the things that they purchased with the alternatives they have decided not to purchase (Shankar et al., 2006). The comparison often results in a psychological grief and pain which is popularly known as P-PR. Accordingly, when individuals considers that their buying decisions and actions are not correct, they frequently feel regret (Heitmann et al., 2007). Although it is not necessary that all buying behaviors result in regret, individuals may feel regret due to several reasons after actual purchases (Sweeney et al., 2000). In this context, it is crucial to comprehend the factors leading P-PR to mitigate the regret of individuals. However, in spite of the fact that P-PR has been well-documented in relevant consumer behavior literature, it has been examined by a very few studies from financial standpoint (e.g., Pun et al., 2021; Ullah and Sepasgozar, 2020). On the other hand, since individuals, who bought foreign currency at higher foreign exchange rate, have experienced regret after a noticeable decrease in foreign exchange rate, P-PR is utilized in this study as an outcome of FMO and UnP.

3. Conceptual Framework and Hypotheses Development

3.1. The Interaction between FMO and UnP

Individuals are in tendency of comparing themselves with others (Festinger, 1954). Accordingly, the more they are comparing themselves with others, the more they feel anxieties which stimulate them to act immediate and unplanned actions. When individuals consider that they miss out any rewarding experience which others are benefiting, they are more likely to figuratively leap on the bandwagon of what others do as a consequence of bandwagon effect (Kang and Ma, 2000). When they feel fear that any delayed behavior can cause a big loss for them, FMO can be strengthened. So, not to feel out of the loop, FMO may stimulate the individuals to take an immediate action (Fox & Moreland, 2015), which in turn leads to unplanned or impulsive buying behavior (Erciş et al., 2021; Li et al., 2020).

Previous research on FMO have also empirically revealed that FMO triggers individuals' irrational behaviors due to the desire to be linked with what others do (Baker et al., 2016; Elhai et al., 2016). So, not to miss out any rewarding actions that others do, individuals may take immediate decision and action, which in turn leads to unplanned actions. Punturaumporn (2019) states that individuals have fear of missing out of something great that others are making more money than them. In such context, as others are making more money by buying foreign currencies, individuals experience more FMO, which in turn leads to more UnP. Hence, it is posited that;

H₁: FMO has a significant and positive effect on UnP

3.2. The Interaction between UnP and P-PR

Individuals sometimes carry out unplanned and impulsive purchases (Rook and Fisher, 1995). Accordingly, although they have no intention to buy something else, they buy something (Engel et al., 1982). Since UnP is spontaneous and impulsive behaviors (Saleh, 2012), it leads to greater regret relative to more structured and planned buying behaviors (Shaifali et al., 2021). In extant literature, several research have also documented that there is a direct positive relationship between UnP and P-PR in different contexts (Hoch and Loewenstein, 1991; George

and Yaoyuneyong, 2010; Wood, 1998; Saleh, 2012). Drawing upon these previous studies, it can be reasonably assumed that UnP may result in P-PR with respect to foreign currency buying behavior, as well. Accordingly, it is posited that;

H₂: UnP has a significant and positive effect on P-PR.

3.3.The Interaction between FMO and P-PR

FMO paves the way for problems in cognitive health of individuals (Reer et al., 2019). Especially the more the individuals are triggered by more FMO, the more the drive to be connected with what others do results in problems in mental health (Baker et al., 2016). In this context, P-PR is one of the outcomes of FMO because when behaviors driven by FMO increase, individuals become more dissatisfied from the outcome of the behavior (Hill, 2012). So, when individuals triggered by FMO think that others are doing more rewarding things, they are more likely to feel that they are doing wrong (Jacobsen, 2021). Accordingly, they are more likely to take a quick action, which in turn leads to P-PR. In relevant literature, the research has presented that FMO leads to P-PR (e.g., Good and Hyman, 2021). In this context, it can be inferred that foreign currency buying behavior of individuals driven by FMO leads to P-PR. Hence, it is posited that;

H₃: FMO has a significant and positive effect on P-PR.

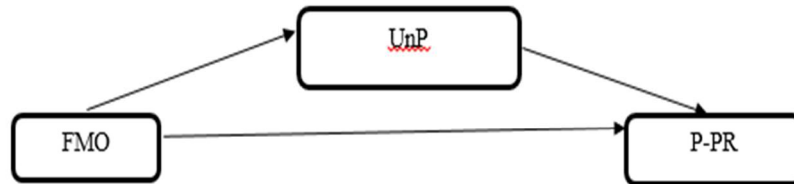
3.4.The Mediating Role of UnP on The Linkage between FMO and P-PR

FMO particularly occurs when individuals think that they fall behind the rewarding experiences of other people (Przybylski et al., 2013). Accordingly, FMO stimulates individuals to observe others' actions and follow them by taking immediate action to mitigate their fear (Baker et al., 2016). On the other hand, UnP is spontaneous and impulsive buying behavior that can be triggered by some factors like FMO (Elhai et al., 2016). In this context, both FMO and UnP may lead to negative post-purchase behavior like regret. Beyond, several studies suggested that unplanned impulsive buying behavior is regarded as a mediating variable (e.g., Lahath et al., 2021; Shaifali et al., 2021). Accordingly, it can be readily inferred that when UnP enters into the link between FMO and P-PR, the impact of FMO on P-PR can either partially be reduced or entirely finished. Drawing upon the foregoing discussion, it can be presumed that UnP has a mediating impact on the interaction between FMO and P-PR within the context of purchase of foreign currency. Hence, it is posited that;

H₄: UnP mediates the relationship between FMO and P-PR.

Drawing upon the foregoing discussion given above, the conceptual model designed for the study is depicted in Figure 1. Based on the model, FMO is determined as the antecedent of P-PR and UnP is set to mediate the link between FMO and P-PR.

Figure 1: Conceptual Model of the Research

4. Methodology

4.1. Data Collection Process and Sampling Procedure

The Ethics Committee Permission for this study has been obtained from the Ethics Committee of the University of Afyon Kocatepe with decision no: 2022/19 on the date of 14.01.2022.

In attempt to analyze the linkage between FMO, UnP and P-PR of individuals towards foreign currency purchase, this study is conducted as a cross-sectional study. Self-administered questionnaire is selected as the most appropriate method for data collection. In this context, questionnaire prepared for this study sent to each participant who has purchased foreign currency in last six months and they are asked to respond every item in the questionnaire. To give the last form of the questionnaire, it is performed a pilot study with 40 participants to check whether all items taking place in questionnaire form are clearly comprehended by participants, and provide that whether both face and content validity are established. Drawing upon the feedbacks regarding pilot study, the questionnaire is revised to take its final form.

The data collection process has been started on 17.01.2022 and it has continued to 04.02.2022. Since this study is based on survey, and the data collection is done after 2020, ethic committee approval has been obtained from the Ethics Committee of the University of Afyon Kocatepe with a decision on the date of 14.01.2022. Throughout the time of data collection, a total of 409 respondents are reached by employing convenience sampling method. On the other hand, 17 of all questionnaires are eliminated from the data analysis because participants stated that they have never bought foreign currency in their life. So, a total of 392 questionnaires are deemed as valid to be used in data analysis.

4.2. Instrument Design

To analyze the suggested relationship between the variables of the study, a structured questionnaire, which have four parts including demographics, FMO, UnP and P-PR, is developed. Since the study attempts to examine the interaction between FMO, UnP and P-PR

towards foreign currency purchase, participants are initially asked that whether they have ever purchased any foreign currency in last six months. If they give “yes” answer, then they are asked to answer the other questions in the questionnaire form.

The questionnaire distributed to participants is prepared based upon relevant literature. Accordingly, all scales employed in the study are borrowed from prevailing scales but they are adapted to the study. Hence, FMO scale including eight items is adapted from Good and Hyman (2020), while UnP scale with nine items is adapted from Lin and Lin (2005). Finally, four items from Bui et al., (2011) are employed and modified to the study to measure P-PR towards foreign currency purchase.

A five-point type Likert type scale which is anchored from “1 = strongly disagree” to “5 = strongly agree” is adopted to measure all items in the questionnaire. Since the original language of these scales is English, all of the items in the questionnaire are translated into Turkish by adopting backtranslation method.

5. Findings

5.1. Sample Demographics

Both frequencies and percentage of sample characteristics are given in Table 1. In terms of gender, 53.83 percent of the total sample is male, while 46.17 percent of them is female. With respect to age distribution, 28.06 percent, 25.26 percent and 24.74 percent of the total sample range between 36-45 years old, 46-55 years old and 26-35 years old, respectively. On the other hand, 8.67 percent, 8.42 percent and 4.85 percent of the total sample are in age between 56-65 years old, 18-25 years old and 66 years old and older, respectively. As respect to monthly household income distribution, sample characteristics present that 23.72 percent and 22.45 percent of the total sample have income varying between 5001 TL and 7500 TL and 75001 TL and 10000 TL, respectively; while 22.20 percent, 18.62 percent and 13.01 percent having monthly income between 10001 TL and over, 2501 TL-5000 TL and 2500 TL and lower, respectively. The education level profile of the sample indicates that 42.09 percent and 33.93 percent of the total sample have bachelor’s degree and postgraduate degree, respectively, while 23.98 percent of them having high school degree. With respect to occupation, 33.42 percent and 31.63 percent of the sample are working in a public and private sector, respectively; whereas 21.94 percent of them of them are self-employed, and rest of them select other. Finally, marital status profile of the total sample shows that 36.22 percent and 29.85 percent of the sample are married with children and married without children, respectively, while 23.47 percent of them are single and 10.46 percent of them select other.

Table 1: Sample Characteristics

	Frequency	Percentage		Frequency	Percentage
Gender			Education		
Female	181	46.17	High school	94	23.98
Male	211	53.83	Bachelor's degree	165	42.09
Total	392	100	Postgraduate	133	33.93
			Total	392	100
Age			Household Income		
18-25	33	8.42	2500 TL and lower	51	13.01
26-35	97	24.74	2501 TL-5000 TL	73	18.62
36-45	110	28.06	5001 TL-7500 TL	93	23.72
46-55	99	25.26	7501 TL-10000 TL	88	22.45
56-65	34	8.67	10001 TL and over	87	22.20
66 and older	19	4.85	Total	392	100
Total	392	100			
Occupation			Marital Status		
Government employee	131	33.42	Single	92	23.47
Private firm employee	124	31.63	Married without children	117	29.85
Self-employed	86	21.94	Married with children	142	36.22
Other	51	13.01	Other	41	10.46
Total	392	100	Total	392	100

5.2.Measurement Model

5.2.1.Exploratory Factor Analysis

Concerning the evaluation of suggested relationship between the constructs for 21 items, it is crucial to check construct validity. To perform construct validity, principal component analysis is utilized with varimax rotations. Next, Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) and Bartlett's tests are carried out for each scale utilized in the present research, as well to control whether the compiled data has an enough sampling adequacy to perform factor analysis (See Table 2). Beyond, to control that any item is not good enough to load on a single factor at 0.50 or less, the factor structures of the constructs are calculated (Hair et al., 2013).

Table 2: Measurement Tools Results

	FMO	UnP	P-PR
KMO Measure	0.944	0.961	0.864
Bartlett's Test	$\chi^2 = 5156.688$ df: 28 p: 0.000	$\chi^2 = 3998.902$ df: 36 p: 0.000	$\chi^2 = 1594.353$ df: 6 p: 0.000
Number of Factors	1	1	1
Total Variance Explained	7.128	7.179	3.486
% of variance explained	89.096	79.769	87.156

Table 2 indicates that KMO measure for FMO, UnP and P-PR factors are 0.944, 0.961 and 0.864, respectively. As respects to Table 2, Bartlett's Test is found significant for FMO ($\chi^2 = 5156.688$, $p < 0.05$), for UnP ($\chi^2 = 3998.902$, $p < 0.05$) and for P-PR ($\chi^2 = 1594.353$, $p < 0.05$), as well. For FMO, one factor is extracted with the eigenvalue of 7.128 which is above 1, and 89.096 percent of the variance is explained, while for UnP, one factor is also extracted with eigenvalue of 7.179 which is above 1, and 79.769 percent of the variance is explained. Finally, for P-PR, one factor is extracted with eigenvalue of 3.486 which is larger than 1, and 87.156 percent of the variance is explained. Rotation is not deemed as necessary because there is only

one factor extracted for each construct. Accordingly, for all of the constructs, a single factor is used in data analysis.

Referring to the findings of KMO measures and Bartlett's tests, exploratory factor analysis (EFA) can be conducted with whole items (See Table 3). The test value of KMO measure is found 0.972. Since the test value of KMO is above 0.90, this value ensures that the data structure regarding the study is good enough for factor analysis for sampling adequacy (Şencan, 2005). Bartlett's test value is found significant ($\chi^2 = 11858.096$, $p < 0.05$), as well. Then, factors are reduced with principal component analysis by utilizing varimax rotation. As respects to Table 3, none of the 21 items are excluded from analysis, because all of the factor loadings are over 0.50 (Costa-Font and Gil, 2009). Overall, 3 factors and 21 items, which have eigenvalue above 1, and explain 85.053 percent of the total variance, are found.

Table 3: Factor Loadings

Measure	Loading
FMO	
FMO1: I'm afraid later I will feel sorry if I didn't buy foreign currency while others are buying	0.811
FMO2: I will worry about what I'm missing while others are buying foreign currency	0.820
FMO3: I will worry others are doing more rewarding things than me while they are buying foreign currency	0.816
FMO4: I will feel concerned that others are buying more foreign currency without me.	0.801
FMO5: I will feel left out, while others are buying foreign currency	0.829
FMO6: I will feel sorry that I didn't buy foreign currency what others buy.	0.822
FMO7: I will feel anxious about not buying foreign currency what others buy	0.813
FMO8: I will feel bothered that I missed an opportunity to buy foreign currency that others buy.	0.794
UnP	
UnP1: I often buy foreign currency spontaneously.	0.781
UnP2: "Just do it" describes the way I buy foreign currency.	0.775
UnP3: I often buy foreign currency without thinking.	0.824
UnP4: "I see foreign currency and I buy foreign currency" describes me.	0.759
UnP5: "Buy foreign currency now, think about it later" describes me.	0.752
UnP6: Sometimes I feel like buying foreign currency on the spur of the moment.	0.727
UnP7: I buy foreign currency according to how I feel at the moment.	0.734
UnP8: I carefully plan most of my foreign currency purchases (reverse coded).	0.767
UnP9: Sometimes I am a bit reckless about when I buy foreign currency.	0.665
P-PR	
P-PR1: I often feel anxiety after buying foreign currency I have not planned before.	0.737
P-PR2: I often feel that my not unplanned foreign currency purchases have little benefits.	0.777
P-PR3: I often try to convince myself that the foreign currency I have bought impulsively may benefit later on.	0.666
P-PR4: My planned foreign currency purchases make me more satisfied than unplanned purchases	0.691
KMO Measure: 0.972	
Bartlett's Test: 11858.096 df: 210 p: 0.000	
Number of factors: 3	
Number of items: 21	
Total variance explained: 85.053 %	

5.2.2 Confirmatory Factor Analysis

After performing EFA, all of the items within the questionnaire are subjected to confirmatory factor analysis (CFA), as well. Accordingly, the goodness of fit indices demonstrating the fit between factor structure and data are initially controlled (Hair et al., 2013).

The model fit indices (i.e., $\chi^2(181_{df}) = 512.20$ ($p=0.000$), GFI = 0.90, AGFI = 0.86, NFI = 0.99, NNFI = 0.99, IFI = 0.99, RFI= 0.99, CFI = 0.99, RMSEA = 0.068, RMR = 0.041, SRMR = 0.024) signify that there is good fit between factor structure and data (Tabachnick and Fidell, 2013).

As regards to CFA results, standardized factor loadings between observed and latent variable range from 0.80 to 0.95 (See Table 4). In addition, since each observed item is greater than the value of 0.50, they are welcomed as statistically significant ($p \leq 0.05$) (Hair et al., 2013). Besides, all t-values vary between 20.57 and 25.10 and these values ensure that all the links between observed and latent variables are statistically significant at the 0.05 level ($t > 1.96$). Hence, it is re-proved that none of the 21 items are eliminated from the study. Beyond, convergent validity is also ensured, because entire standardized factor loadings are greater than 0.5 and all t-values are higher than 3.0 (Hair et al., 2013).

Table 4: Construct Measurement Summary

Constructs	Items	Standardized Loadings	t-value	α	CR	AVE	Mean score	Item mean score	Item SD
Fear of Missing Out (FoMO)	FMO1	0.94	*	0.982	0.94	0.66	2.6712	2.648	1.3677
	FMO2	0.92	23.85					2.656	1.3134
	FMO3	0.92	23.98					2.913	1.4025
	FMO4	0.94	24.93					2.462	1.2728
	FMO5	0.95	25.10					2.564	1.3307
	FMO6	0.94	24.71					2.778	1.3865
	FMO7	0.94	24.81					2.584	1.2746
	FMO8	0.91	23.55					2.765	1.3817
Unplanned Buying Behavior	UnP1	0.85	*	0.968	0.92	0.57	2.5762	2.648	1.2236
	UnP2	0.89	22.58					2.500	1.2490
	UnP3	0.90	23.00					2.367	1.2170
	UnP4	0.86	21.33					2.763	1.2541
	UnP5	0.89	22.69					2.541	1.3431
	UnP6	0.84	20.57					2.495	1.2387
	UnP7	0.89	22.33					2.536	1.3046
	UnP8	0.89	22.31					2.668	1.2942
	UnP9	0.88	22.20					2.668	1.3254
Post-Purchase Regret	P-PR1	0.91	*	0.951	0.81	0.52	2.8361	2.763	1.2843
	PP-R2	0.90	22.78					2.783	1.2496
	P-PR3	0.94	24.54					2.816	1.3195
	P-PR4	0.80	22.51					2.982	1.3138

*Item fixed to set the scale

Fit statistics: $\chi^2(181_{df}) = 512.20$ ($p=0.000$), GFI = 0.90, AGFI = 0.86, NFI = 0.99, NNFI = 0.99, IFI = 0.99,

RFI=0.99, CFI = 0.99, RMSEA = 0.068, RMR = 0.041, SRMR = 0.024).

CR = composite reliability, AVE = average variance extracted, SD = standard deviation

As respects to Table 4, all constructs are deemed to have acceptable reliability because all Cronbach alpha values varying between 0.951 and 0.982 are greater than threshold value of 0.70 (Nunnally, 1978). Moreover, Cronbach alpha value of the scale is found 0.986, which is greater than 0.70. So, it is confirmed that the model is reliable. Beyond, composite reliabilities (CR) varying from 0.81 to 0.94 presents a good construct reliability because CR values greater than 0.70 are welcomed as good construct reliability (Fornell and Larcker 1981). Also, convergent validity is ensured because each average variance extracted (AVE) value varying between 0.52 and 0.66 is greater than 0.50 (Bagozzi & Yi, 1988) and all CR values are more than AVE values (Anderson & Gerbing, 1988). To say that the scales are valid, it is crucial to check divergent validity. For checking divergent validity, the square root of the AVE values for latent variables are calculated and compared with correlations between latent variables (See

Table 5). The square root of AVE value for FMO, UnP and P-PR is calculated 0.81240, 0.75498, 0.72111, respectively. The correlation coefficient between FMO and UnP, UnP and P-PR, and FMO and P-PR is 0.7196, 0.5563 and 0.3649, respectively. Overall, divergent validity is also established because the square root of AVE values of each latent variable is above the correlation coefficient between the latent and other latent variables in the model (See Table 5).

Table 5: Divergent Validity Check

Latent Variables	FMO	UnP	P-PR
FMO	*0.81240		
UnP	0.7196	*0.75498	
P-PR	0.3649	0.5563	*0.72111

* The values given in the diagonal part of the table are square root values of AVE

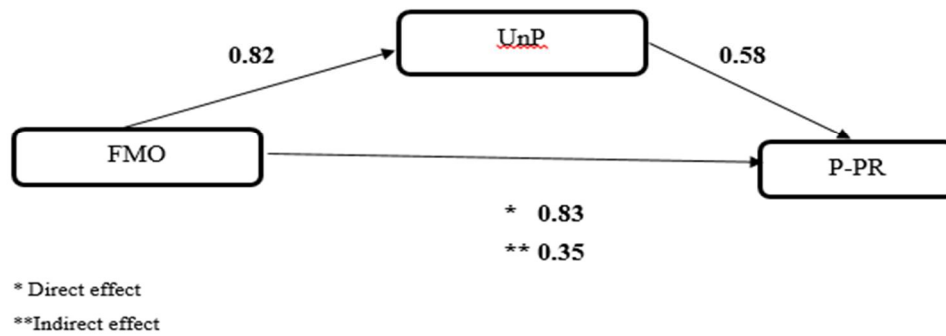
5.2.3. Common Method Variance

It is also required to evaluate common method bias by employing Harman's single-factor test (Podsakoff & Organ, 1986). To check it, all items are loaded on one factor and CFA is repeated (Podsakoff et al., 2003). The result of Harman's single factor test indicates that there is not a good fit between the data and the model ($\chi^2(189df) = 5723.04$ ($p=0.000$), GFI = 0.42, AGFI = 0.29, RMSEA = 0.27, RMR = 0.12). Beyond, the total variance extracted by one factor is calculated 47.928 % which is lesser than the threshold value of 50 %. Thus, it is inferred that common method bias does not cause problem for this study.

5.3. Structural Model

In attempt to check the hypotheses established in suggested model, structural equation modeling (SEM) is employed in this study. Before conducting structural model analysis, assumptions for SEM (i.e., normality, sampling adequacy, linearity, and multicollinearity) are initially controlled and verified (Hair et al., 2013). In first place, the model fit index (i.e., $\chi^2(181df) = 520.79$ ($p= 0.000$), GFI = 0.90, AGFI = 0.86, NFI = 0.99, NNFI = 0.99, IFI = 0.99, CFI= 0.99, RMSEA = 0.069, RMR = 0.040, SRMR = 0.024) reveals a good fit between structural model and data (Tabachnick and Fidell, 2013). In accordance with H₁, the linkage between FMO and UnP is found as statistically significant and positive ($\beta = 0.82$, $t = 16.63$, $p < 0.05$) and so H₁ is supported. As proposed in H₂, UnP has a significant and positive effect on P-PR ($\beta = 0.58$, $t = 11.00$, $p < 0.05$), and so H₂ is supported. In line with H₃, FMO positively and significantly affects P-PR ($\beta = 0.83$, $t = 18.23$, $p < 0.05$) and accordingly, H₃ is supported. Finally, for H₄, four conditions suggested by Baron and Kenny (1986) are traced to examine the mediating role of UnP on the relationship between FMO and P-PR. The conditions suggested by Baron and Kenny (1986) are: there is a significant link (i) between FMO and P-PR ($\beta = 0.83$, $p < 0.05$); (ii) between FMO and UnP ($\beta = 0.82$, $p < 0.05$); and (iii) between UnP and P-PR ($\beta = 0.58$, $p < 0.05$); and (iv) when testing the mediating role of UnP statistically, the significant relationship existing between FMO and P-PR as seen in the prior condition ($\beta = 0.83$) has been considerably decreased ($\beta = 0.35$, $t = 7.09$, $p < 0.05$) (See Figure 2). As respects to mediation analysis result, we conclude that there is a partial mediation role of UnP on the relationship between FMO and P-PR. Hence, H₄ is partially supported. Finally, Sobel test is conducted to examine the significance impact of mediation on associated relationships. The results of Sobel test present that mediating impact of UnP on the relationship between FMO and P-PR is statistically significant (Sobel z-value = 9.1589, $p < 0.05$). Overall, all of the hypotheses established for this study are supported (See Table 6).

Figure 2: Conceptual Model of the Research

Table 6: SEM Results of the Hypotheses

Hypotheses	Standardized parameter estimates	t-value	p-value	Hypothesis status
H ₁ : FMO → UnP	0.82	16.63	<0.05	Verified
H ₂ : UnP → P-PR	0.58	11.00	<0.05	Verified
H ₃ : FMO → P-PR	0.83	18.23	<0.05	Verified
H ₄ : FMO → UnP → P-PR	0.35	7.09	<0.05	Partially Verified

Fit statistics: ($\chi^2(181_{df}) = 520.79$ ($p = 0.000$), GFI = 0.90, AGFI = 0.86, NFI = 0.99, NNFI = 0.99, IFI = 0.99, CFI = 0.99, RMSEA = 0.069, RMR = 0.040, SRMR = 0.024).

6. Conclusion and Recommendations

Currently, an economic program is being carried out in our country, which is based on keeping interest rates low, thus aiming to increase investment and growth. Besides, this economic program aims to decrease in imports and increase in exports with a more competitive exchange rate, thus reducing the current account deficit and even turning it into a positive one. According to the most recently announced data, the negative difference between the inflation rate and the applied interest has increased up to 40%. This situation caused the Turkish Lira and instruments based on TL to lose their attractiveness. Though the economy management tries to reduce the pressure on the exchange rates through the currency protected deposit system, this negative real return on TL assets creates a significant pressure on the exchange rates. The upward pressure on commodity prices caused by the recent developments in Russia and Ukraine will have a negatively unexpected impact on inflation. Beyond, the potential expected loss in tourism revenues will have a negatively unexpected impact on the current account deficit. As it is known, although foreign currencies are not accepted as an investment tool, especially the money that has the nature of reserve money gains the qualification of an investment and storage tool in economies, where inflation pressure is present. As a result, it would not be wrong to expect that domestic residents' interest in foreign currencies will continue to increase, assuming that domestic inflation pressures will continue, and the risk posed by foreign risks in financial markets is taken into account.

In last six months in Turkey, due to a dramatic increase in the value of foreign currencies against Turkish liras, many individuals bought foreign currencies to protect the value of their money. As well as the increase in foreign exchange rate, the posts shared in social media as regards to buying foreign currency and the interaction among individuals also trigger them to buy foreign currency. Accordingly, due fear that others are making more money than themselves, many individuals have bought foreign currencies such as euro and dollar. Nevertheless, although many individuals have bought these foreign currencies, they have experienced regret after a considerable decrease in value of foreign currencies against Turkish liras. In this context, in an attempt to shed a light on understanding individuals' foreign currency buying behavior in last six months, this study explores the relationship between FMO, UnP and P-PR.

The results of the study present that FMO as regards to buying foreign currencies triggers both UnP and P-PR of individuals regarding foreign currency purchase. In this context, the findings of the study strengthen the findings of previous studies which have affirmed that FMO triggers irrational behavior of individuals (e.g., Baker et al., 2016; Elhai et al., 2016) and negative post-purchase behaviors (e.g., Good and Hyman, 2021; Hill, 2012). The findings of the study also report that UnP leads to P-PR within the context of foreign currency buying behaviors. Accordingly, the findings of the study also confirm the findings of previous studies which have showed that UnP results in P-PR (e.g., Saleh, 2012). Besides, the findings of the study reveal a partial mediation impact of UnP on the link between FMO and P-PR. Based on these results, this study ensures fruitful contributions to extant literature as follows.

First, in spite of the fact that FMO, UnP and P-PR have been explored by various studies with respect to different product categories and different behavior contexts (e.g., Baker et al., 2016; Elhai et al., 2016, Przybylski et al., 2013; Saleh, 2012), it is the first time that these constructs have been examined from the financial behavior standpoint. Accordingly, FMO, UnP and P-PR constructs are incorporated by this study to establish a framework to explain foreign currency buying behavior of individuals. Second, this study extends the previous research on FMO, UnP and P-PR by testing the associated relationships between the variables in the suggested model with respect to foreign currency buying behavior. So, the results of the study ensure valuable contributions to relevant literature. Third, this study shows that the relationship between FMO and P-PR is partially mediated by UnP. Hence, the findings of the study reveal that the effect of FMO on P-PR diminishes, when UnP is introduced in the model. Thus, this research is also the first research which examines the mediating role of UnP in financial behavior context. Overall, the findings of the study contribute to existent literature and pave the way for future research to explain financial decisions and actions of individuals.

The findings of the study also provide applicable insights by ensuring practical contributions to individuals and investors as follows. Initially, the results of the study present that FMO and UnP lead to P-PR for individuals during financial uncertainties. Accordingly, particularly in uncertain conditions, it is crucial to be calm before taking actions and away from irrational behaviors. Moreover, not to feel regret after buying foreign currency, individuals should learn from their past mistakes and regrets and realize their future foreign exchange buying behavior in a more planned way. Second, social media posts increase interactions and comparisons, which in turn leads to FMO. Hence individuals should also be careful while they are sharing posts about their opinions and actions and they should not feed the fear of others by displaying their opinions and actions. Finally, since individuals are often affected by posts, news and conversations in social media regarding expectancy towards increase in foreign exchange rates, policy makers could prohibit sharing of the fake posts and news about value increase in foreign exchange rate that trigger fear of individuals, which potentially results in irrational and unplanned individual behaviors.

This study has also various limitations in several aspects. First, this study is designed as quantitative research and data are obtained by using survey method. To shed a light on understanding other drivers behind foreign currency buying behavior of individuals, qualitative data collection methods such as in-depth interviews can also be utilized in further research. Second, this study is limited to FMO, UnP and P-PR constructs to explain the foreign currency buying behavior of individuals in last six months. To address this gap, the conceptual model proposed by this study can be extended by further research to comprehensively understand the key psychological and economical drivers behind this behavior. Finally, the study is carried out with 392 participants who have bought foreign currency in last six months. However, it is required to use bigger sample size for generalizing the results of the study to entire population.

References

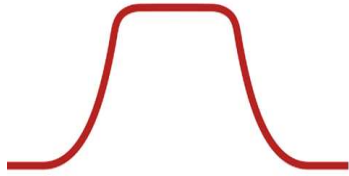
- Aiba, D., Odajima, K., & Khou, V. (2018), Foreign currency borrowing and risk-hedging behavior: Evidence from Cambodian households, *Journal of Asian Economics*, 58, 19-35.
- Amiry, S., Mosadegh, M. J., & Sanaei, M. R. (2017), The unplanned online buying behavior in social commerce: The role of users' pseudo-social interactions (case: users of Instagram network), *Journal of Business Management*, 9(3), 463-484.
- Anderson, J., & Gerbing, D. (1988), Structural equation modelling in practice: A review and recommended two-step approach, *Psychological Bulletin*, 103(3), 411–423.
- Argan, M. & Argan, M. T. (2019), Toward a New Understanding of Fomo: 'Fomsumerism', *Journal of Theory and Practice in Marketing*, 5(2), 277-302.
- Bagozzi, R. P., & Yi, Y. (1988), On the evaluation of structural equation models, *Journal of the Academy of Marketing Science*, 16(1), 74–94.
- Baker, Z. G., Krieger, H., & LeRoy, A. S. (2016), Fear of missing out: Relationships with depression, mindfulness, and physical symptoms, *Translational Issues in Psychological Science*, 2(3), 275-282.
- Bakri, M. H., Azman, H., & Dabas, N. (2021), Factor Affects Customer Behavior During Currency Depreciation In Johor Bahru, *The Journal of Technology Management and Technopreneurship (JTMT)*, 9(1), 48-55.
- Baron, R.M. & Kenny, D.A. (1986), The moderator-mediator variable distinction in social psychological research: conceptual, strategic, and statistical considerations, *Journal of Personality and Social Psychology*, 51(6), 1173-1182.
- Bui, M., Krishen, A. S., & Bates, K. (2011), Modeling regret effects on consumer post-purchase decisions, *European Journal of Marketing*, 45(7/8), 1068-1090.
- Cheng, Y. H., Chuang, S. C., Huang, M. C. J., & Weng, S. T. (2021), What Triggers Travel Spending? The Impact of Prior Spending on Additional Unplanned Purchases, *Journal of Travel Research*, 00472875211030337.
- Cobb, C. J., & Hoyer, W. D. (1986), Planned versus impulse purchase behavior, *Journal of retailing*, 62(4), 384-409.
- Costa-Font, M. & Gil, J. M. (2009), Structural equation modelling of consumer acceptance of genetically modified (GM) food in the Mediterranean Europe: A cross country study, *Food Quality and Preference*, 20(6), 399–409.
- Dodgson, L. (2020), *A human behavior expert explains 4 psychological reasons why people are panic buying items in bulk during the coronavirus pandemic*. Retrieved from <https://www.insider.com/why-people-are-panic-bulk-buying-during-the-coronaviruspandemic-2020-3>. (Accessed: 01.02.2022).
- Elhai, J. D., Levine, J. C., Dvorak, R. D., & Hall, B. J. (2016), Fear of missing out, need for touch, anxiety and depression are related to problematic smartphone use, *Computers in Human Behavior*, 63, 509-516.
- Engel, J. F., Blackwell, R. D., & Kollat, D. T. (1982), *Consumer behavior* (3rd ed.), Hinsdale, IL: Dryden Press.

- Erciş, A., Deligoz, K., & Mutlu, M. (2021), Öğrencilerin FOMO ve Plansız Satın Alma Davranışları Üzerine Bir Uygulama, *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 35(1), 219-243.
- Festinger L. (1954), A theory of social comparison processes, *Human Relations*, 7(2), 117-140.
- Fornell, C. & Larcker, D.F. (1981), Evaluating Structural Equation models with unobservable variables and measurement error, *Journal of Marketing Research*, 18(2): 39-50.
- Fox, J., & Moreland, J. J. (2015), The dark side of social networking sites: An exploration of the relational and psychological stressors associated with Facebook use and affordances, *Computers in human behavior*, 45, 168-176.
- George, B. P., & Yaoyuneyong, G. (2010), Impulse buying and cognitive dissonance: a study conducted among the spring break student shoppers, *Young Consumers*, 11(4), 291-306.
- Gibbons, F. X. & Buunk, B.P. (1999), Individual differences in social comparison: development of a scale of social comparison orientation, *Journal of Personality and Social Psychology*, 76(1), 129-142.
- Good, M. C., & Hyman, M. R. (2020), 'Fear of missing out': antecedents and influence on purchase likelihood, *Journal of Marketing Theory and Practice*, 28(3), 330-341.
- Good, M. C., & Hyman, M. R. (2021), Direct and indirect effects of fear-of-missing-out appeals on purchase likelihood, *Journal of Consumer Behaviour*, 20(3), 564-576.
- Hair, J. H., Black, W. C., Babin, B. J. & Anderson, R. E. (2013), *Multivariate Data Analysis*. United States of America: Pearson.
- Heitmann, M., Lehmann, D. R., & Herrmann, A. (2007), Choice goal attainment and decision and consumption satisfaction, *Journal of marketing research*, 44(2), 234-250.
- Hill, R. P., Martin, K. D., & Chaplin, L. N. (2012), A tale of two marketplaces: Consumption restriction, social comparison, and life satisfaction, *Marketing Letters*, 23(3), 731-744.
- Hoch, S. J., & Loewenstein, G. F. (1991), Time-inconsistent preferences and consumer self-control, *Journal of Consumer Research*, 17(4), 492-507.
- Hwang, Y. H. (2010), A theory of unplanned travel decisions: Implications for modeling on-the-go travelers, *Information Technology & Tourism*, 12(3), 283-296.
- Jacobsen, S. (2021), FoMO, JoMO and Covid: How Missing Out and Enjoying Life Are Impacting How We Navigate a Pandemic. In *Marketing Under Uncertainty 2021 Annual Spring Conference* (pp. 46).
- Kang, I., Cui, H., & Son, J. (2019), Conformity consumption behavior and FoMO. *Sustainability*, 11(17), 4734.
- Kang, I., & Ma, I. (2020), A Study on Bandwagon Consumption Behavior Based on Fear of Missing Out and Product Characteristics, *Sustainability*, 12(6), 2441.
- Kirk, C. P., & Rifkin, L. S. (2020), I'll trade you diamonds for toilet paper: Consumer reacting, coping and adapting behaviors in the COVID-19 pandemic, *Journal of Business Research*, 117, 124-131.
- Kollat, D. T., & Willett, R. P. (1967), Customer impulse purchasing behavior, *Journal of marketing research*, 4(1), 21-31.

- Kwon, H. I., & Trail, G. T. (2010), Winning, Spectator Mood, and Unplanned Buying of Sport-team Licensed Apparel: A Dual Information Processing Perspective, *International Journal of Human Movement Science*, 4(2), 49-64.
- Lahath, A., Omar, N. A., Ali, M. H., Tseng, M. L., & Yazid, Z. (2021), Exploring Food Waste during the COVID-19 Pandemic among Malaysian Consumers: The Effect of Social-Media, Neuroticism, and Impulse Buying on Food Waste, *Sustainable Production and Consumption*, 28, 519-531.
- Li, L., Griffiths, M. D., Niu, Z., & Mei, S. (2020), Fear of missing out (FoMO) and gaming disorder among Chinese university students: Impulsivity and game time as mediators, *Issues in Mental Health Nursing*, 41(12), 1104-1113.
- Lin, C. H., & Lin, H. M. (2005), An Exploration of Taiwanese Adolescents' Impulsive Buying Tendency. *Adolescence*, 40(157), 215-223.
- Nunnally, J.C. (1978), *Psychometric Theory*. New York: McGraw-Hill.
- Podsakoff, P.M. & Organ, D.W. (1986), Self-reports in organizational research: Problems and prospects, *Journal of Management*, 12(4), 531-44.
- Podsakoff, P.M., Scott, B., MacKenzie, J.Y.L. & Podsakoff, N.P. (2003), Common Method biases in behavioral research: A critical review of the literature and recommended remedies, *Journal of Applied Psychology*, 88(5), 879--903.
- Przybylski, A. K., Murayama, K., DeHaan, C. R., & Gladwell, V. (2013), Motivational, emotional, and behavioral correlates of fear of missing out, *Computers in human behavior*, 29(4), 1841-1848.
- Pun, H., Swaminathan, J. M., & Hou, P. (2021), Blockchain adoption for combating deceptive counterfeits, *Production and Operations Management*, 30(4), 864-882.
- Punturaumporn, B. (2019), Learning from the Past Bubbles and Bursts: Understanding Human Behaviors, Investment Risks and Opportunities for Sustainable Return, *Executive Journal*, 39(2), 108-120.
- Reer, F., Tang, W. Y., & Quandt, T. (2019), Psychosocial well-being and social media engagement: The mediating roles of social comparison orientation and fear of missing out, *New Media & Society*, 21(7), 1486-1505.
- Rook, D. W. (1987), The buying impulse, *Journal of consumer research*, 14(2), 189-199.
- Rook, D. W., & Fisher, R. J. (1995), Trait and normative aspects of impulsive buying behavior, *Journal of Consumer Research*, 22(3), 305-13.
- Saleh, M. A. H. (2012), An investigation of the relationship between unplanned buying and post-purchase regret, *International Journal of Marketing Studies*, 4(4), 106.
- Şencan, H. (2005), *Sosyal ve Davranışsal Olcumlerde Güvenirlilik ve Gecerlilik (Birinci Baskı)*. Ankara: Seçkin Yayınları.
- Shaifali, C., Banerjee, R., & Mittal, M. (2021), An Analytical Study on Impulse Buying for Online Shopping During Covid-19, *Journal of Content, Community & Communication*, 12(6), 198-209.
- Shankar, A., Cherrier, H., & Canniford, R. (2006), Consumer empowerment: a Foucauldian interpretation, *European Journal of Marketing*, 40(9), 1013-1030.

- Sweeney, J. C., Hausknecht, D., & Soutar, G. N. (2000), Cognitive dissonance after purchase: A multidimensional scale, *Psychology & Marketing*, 17(5), 369-385.
- Tabachnick, B.G. & Fidell, L.S. (2013), *Using Multivariate Statistics*. Boston: Pearson Education.
- Thomas, A., & Garland, R. (1996), Susceptibility to goods on promotion in supermarkets, *Journal of Retailing and Consumer Services*, 3(4), 233-239.
- Ullah, F., & Sepasgozar, S. M. (2020), Key factors influencing purchase or rent decisions in smart real estate investments: A system dynamics approach using online forum thread data, *Sustainability*, 12(11), 4382.
- Weun, S., Jones, M. A., & Beatty, S. E. (1998), Development and validation of the impulse buying tendency scale, *Psychological Reports*, 82(3), 1123-1133.
- Wood, M. (1998), Socio-economic status, delay of gratification, and impulse buying, *Journal of Economic Psychology*, 19(3), 295-320.

ICCSOR

Journal of Applied and Theoretical Social Sciences

ISSN:2687-5861

JATSS, 2022; 4(1), 76-88

First Submission:29.01.2022

Revised Submission After Review:22.02.2022

Accepted For Publication:28.03.2022

Available Online Since:31.03.2022

Research Article

Analysis of The Impact of Health Expenditures on Health Status in Nigeria

Nuhu Musa¹

Abstract

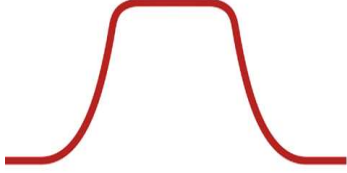
Expenditures on healthcare are vital for the enhancement of health conditions through reduction in infant mortality rate. This study is aimed at investigating the relationship between government spending on health sector and health status in Nigeria using annual time series data from 1986 to 2020. The dependent variable of the model is infant mortality rate used as health indicator while the independent variables include; health capital expenditure, recurrent expenditure, GDP per capita, and level of education. The study employed co-integration and error correction model (ECM) for the analysis. Results indicated that health capital expenditure and recurrent expenditure dampen infant mortality in Nigeria during the period under study. Furthermore, GDP per capita and level of education had negative and insignificant relationship with infant mortality rate. Based on these empirical findings, the study recommended that government should give priority attention to the funding and maintenance of health care system for the realization of better and improved health conditions of citizens.

Keywords: Health Expenditure, Life Expectancy, Infant Mortality, GDP Per Capita, Error Correction Model.

JEL Codes: H51, 110, 118.

---

¹ Dr., Kogi State University, Faculty of Social Sciences, Department of Economics, Anyigba/ Nigeria, musa.n@ksu.edu.ng , ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6202-0969>.

ICCSOR

Journal of Applied and Theoretical Social Sciences

ISSN:2687-5861

JATSS, 2022; 4(1), 76-88

İlk Başyuru:29.01.2022

Düzeltilmiş Makalenin Alınışı:22.02.2022

Yayın İçin Kabul Tarihi:28.03.2022

Online Yayın Tarihi:31.03.2022

Araştırma Makalesi

Nijerya'da Sağlık Harcamalarının Sağlık Durumuna Etkisinin Analizi

Nuhu Musa ¹

Öz

Sağlık hizmetlerine yapılan harcamalar, bebek ölüm hızının azaltılması yoluyla sağlık koşullarının iyileştirilmesi için hayati önem taşımaktadır. Bu çalışma, 1986'dan 2020'ye kadar yıllık zaman serisi verilerini kullanarak Nijerya'da sağlık sektörüne yapılan devlet harcamaları ile sağlık sonuçları arasındaki ilişkiyi araştırmayı amaçlamaktadır. Modelin bağımlı değişkeni sağlık göstergesi olarak kullanılan bebek ölüm hızı iken, bağımsız değişkenleri; sağlık harcaması, cari harcama, kişi başına GSYİH ve eğitim düzeyidir. Çalışmanın, analizinde eş-bütünleşme ve Hata Düzeltme Modeli (ECM) kullanmıştır. Sonuçlar, sağlık harcamalarının ve tekrarlayan harcamaların, incelenen dönemde Nijerya'da bebek ölümlerini azalttığını göstermiştir. Ayrıca, kişi başına düşen GSYİH ve eğitim düzeyi, bebek ölüm hızı ile negatif ve önemsiz bir ilişkiye sahipti. Bu ampirik bulgulara dayanarak, çalışma, vatandaşların daha iyi ve daha gelişmiş sağlıklı yaşam koşullarının gerçekleştirilebilmesi için hükümetin sağlık sisteminin finansmanına ve iyileştirilmesine öncelik vermesi gerektiğini ortaya koymuştur.

Anahtar Kelimeler: Sağlık Harcaması, Ortalama Yaşam Süresi, Bebek Ölümleri, Kişi Başına GSYİH, Hata Düzeltme Modeli.

JEL Kodlar: H51, 110, 118.

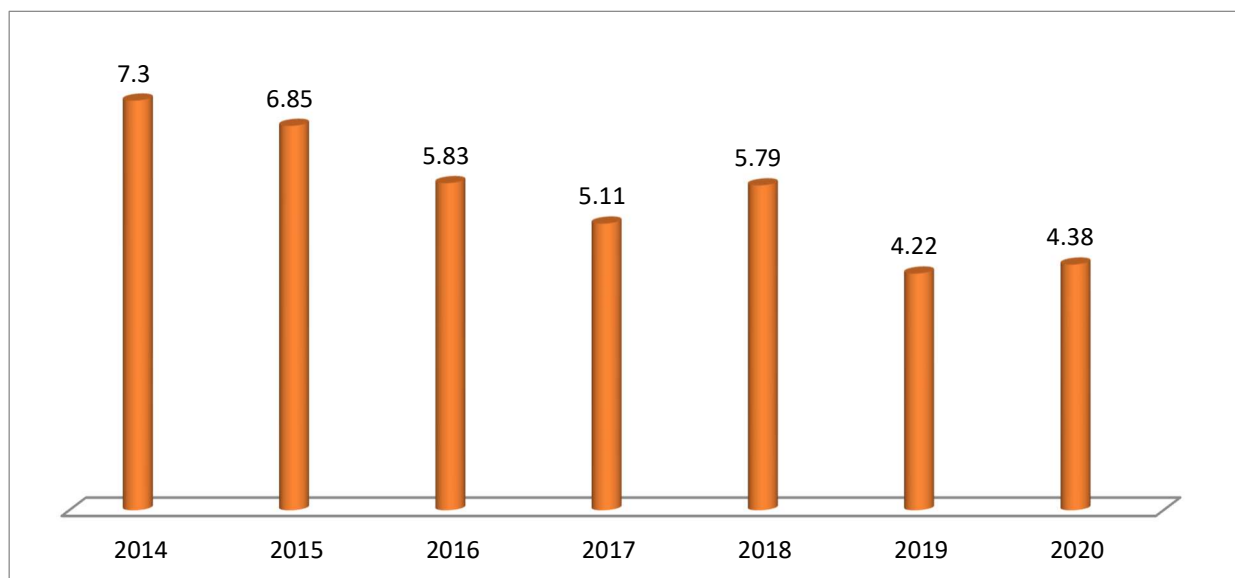
¹ Dr., Kogi State Üniversitesi, Sosyal Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü,, Anyigba/ Nigeria, musa.n@ksu.edu.ng , ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6202-0969>.

1. Introduction

Ensuring adequate health condition of people is necessary for increased workers' productivity (Richardson, Chisom & Omeje 2017& Musa,2021).In order to curtail health challenges in Nigeria in particular and Africa in general, African Heads of State met on 27th April, 2001 and signed a declaration to spend at least 15 per cent of their annual budget on health sector. Despite this declaration, the federal government allocation to the health sector is still far below the minimum bench mark recommended by Abuja Declaration. Oluwatoyin, Folasade and Fagbeminiyi (2015) posited that the health capital expenditure of government stood at N3.4billion in 1986 and increased to N4.9b in 1994 and further rose to N9.2b in 1996 and increased further to N27.9b in the year 2000. In 2010, it rose to N151.2b but declined sharply to N97.4b in 2012. In 2019 capital expenditure on health fell to N51.7b and in 2020, the figure dropped to N44.5b.Similarly, the recurrent expenditure also increased substantially from N3.3b in 1986 to N3.02b in 1990 and rose from N40.6b in 2000 to N99.5b in 2010 and in 2014 it rose to N195.9b. However, in 2019 and 2020 it declined to N41.3b and N40.6b respectively. The sharp decline in the allocations to health sector could be attributed to the decline in federal government revenue following the downward swing in the crude oil prices coupled with the outbreak of COVID-19 Pandemic.

Generally speaking, federal government financial allocation to the health care services in Nigeria is not encouraging compared to other African countries such as Bostwana, Rwanda, Zambia, Togo, Ghana, Mali, Malawi, Burkina Faso, Ethiopia, Kenya and Mozambique that spend over 15 percent of their annual total budget on health sector, Nigeria spends less than 7 per cent on the average compared to other African countries. For example, in 1990, percentage allocation to health sector was 4.5 and rose to 7.3 per cent in 2014, 6.85 per cent in 2015, 5.83 per cent in 2016, 5.11 per cent in 2017, 5.79 per cent in 2018, 4.22 per cent in2019 and 4.38 per cent in 2020 respectively. These figures are far below the minimum benchmark recommended by Abuja Declaration.

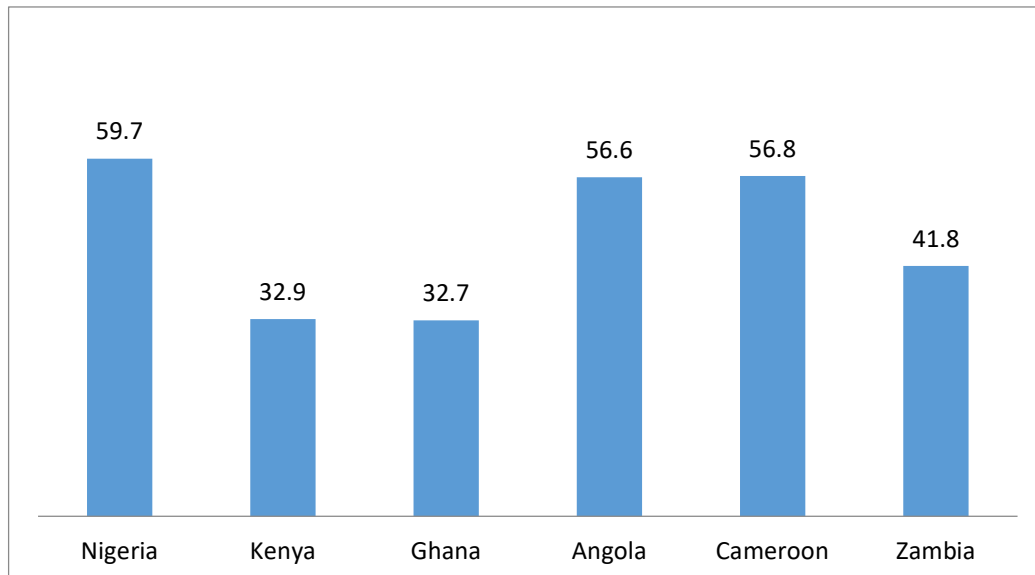
Figure 1: Allocation to Health Sector in Nigeria,2014-2020

Source: CBN Statistical Bulletin (2020)

The worry of this study is that, despite the fact that Nigeria is richly endowed with abundant human and material resources which if fully harnessed will transform the country into a fastest growing economy. It is disturbing to note that the world over, Nigeria is one of the countries having the highest infant mortality rate (WDI, 2020).

Figure 2: Infant Mortality Rate, 2020: A Comparative Analysis

Source: World Development Indicators Database (2020).

As shown in figure 2, in 2020, infant mortality rate in Nigeria stood at 59.7 per cent as against 32.7 in Ghana, 41.8 per cent in Zambia, 42.3 per cent in Togo, 43.5 per cent in Angola while Cameroon and Kenya had 56.8 and 32.9 per cent respectively. In Nigeria, infant mortality rate is so high because health sector has not been accorded adequate financial attention in the federal government annual budgets and this has adversely affected its overall performance. This study attempts to examine the nexus between federal government health expenditures and health status in Nigeria. This study decomposed public health expenditure into two components (health capital expenditure and health recurrent expenditure) with a view to identifying the component that has higher impact on health status.

2. Literature Review

World Health Organization (2016) defines health expenditure as the financial resources spent for the purpose of improving the health condition of citizens. Jhingan (2010) decomposed public expenditures into two components (capital and recurrent expenditures). Capital expenditure on health refers to the investment on real assets such as building of hospitals, and other social infrastructure while recurrent expenditure on health consist of payment of workers' salaries and maintenance of already existing facilities.

The paper adopted Wagner's Law of Increasing State Activity as its theoretical framework. This theory was developed in 1863 by Adolph Wagner, a famous German economist. This theory expresses a direct and proportional relationship between government expenditures on health and demand for healthcare services. According to this theory, as per capita income increases, the demand for healthcare services also increases leading to improved health conditions of citizens through reduction of infant mortality rate. This means that, as per capita income increases, the disposable income of individual gets improved and this will help him improve his health conditions.

This theory has practical relevance to Nigerian setting because it explains more lucidly the relationship between health expenditure and health conditions. As people's income gets improved they are likely to access and afford health care services which would help improve their health conditions and those of their children.

2.1. Empirical Review

Micheal, Ramu and Tatjana (2018) conducted a study on health expenditures and health status in Ghana from 1980 to 2014. The study employed OLS estimation technique for the analysis. Using some control variables such as GDP, literacy rate and labour market, results indicated that health spending significantly influenced infant mortality rate. This result implies that healthcare expenditure reduced infant mortality rate in Ghana.

Furthermore, Byaro and Musonda (2016) carried out a study on the relationship between health expenditure and health outcomes in Tanzania using data from 1995 to 2013. The variables used were GDP, public (PUB) and private (PRI) expenditures. The result revealed that PUB and PRI health spending had no significant impact. This finding indicates that public and private spending on healthcare were not significant in influencing infant mortality rate.

Employing Autoregressive Distributed Lag (ARDL) and co-integration framework, Ahmed and Hasan (2016) investigated health expenditure and health outcomes in Malaysia using data set from 1984-2009. After controlling variables such as corruption and government stability, it was discovered that health expenditure significantly led to the reduction of infant mortality rate.

Also, using time series data from 1990 to 2002, Boachie and Ramu (2015) conducted a study on the relationship between health expenditure and health status in Ghana. The study employed OLS estimation technique and discovered that increase in government spending led to decline in infant mortality rate in Ghana. Similarly, using Autoregressive Distributed Lag (ARDL), and data set from 1983 to 2011, Barenberg, Basu and Soyly (2015) carried out a study in Malaysia on health expenditure and health status. Results indicated health spending significantly reduced infant mortality rate in Malaysia.

Furthermore, Novignon, Olakojo and Nonvignon (2012) investigated the impact of healthcare expenditure on health status in some selected developing countries using panel data from 1995-2010. Using GDP per capita, private expenditure, public expenditure and sanitation facilities, results indicated both public expenditure, private expenditure, GDP per capita and sanitation had significant impact on infant mortality rate. Results revealed public healthcare spending had relatively higher impact than private healthcare. Employing Structural Vector Auto-Regression (SVAR) for 47 African countries from 1980 to 2005, Anyanwu and Erhijakpor (2007) discovered public spending improves health conditions.

Eboh, Abba and Fatoye (2018) conducted an empirical study in Nigeria using data from 1994 to 2017. The study employed Ordinary Least Squares (OLS) technique. Results revealed no significant relationship between government health expenditure and infant mortality rate.

Using Ordinary Least Squares (OLS) estimation technique, Richardson, Chisom and Omeje (2017) explored health expenditure and health outcomes in Nigeria from 1981 to 2014. They discovered health expenditure has a long term impact on health conditions of people in the country.

In another study, Muftaudeen and Bello (2014) investigated the link between health expenditure and health outcomes in Nigeria. The study period spanned from 1970 to 2011.

ARDL was used for analysing the data. Results revealed a significant negative relationship between public health expenditure and infant mortality rate in Nigeria. This means that health expenditure plays significant role in reducing infant mortality rate in Nigeria.

2.2. Research Gap

A review of the existing literature indicates that a number of empirical studies have been carried out in this area. However, there are some salient gaps that the current study intends to address. The empirical literature revealed inconsistent and diverse findings which may be due to different approaches used in measuring health conditions. In addition, some scholars employed Ordinary Least Squares (OLS) estimation technique without subjecting the variables to post estimation or diagnostic test which may invariably be prone to spurious results. This current study bridged the gaps by employing ECM and conducted some diagnostic measures to make the results robust for policy analysis.

This study makes significant contributions to the existing literature by decomposing health expenditure into two components: capital and recurrent expenditure. Justification for examining the effect of both capital and recurrent expenditure independently was to assist policy makers in the country to identify which components have higher impact on health conditions of people.

3. Methodology

The method of data analysis employed in this study is Co-integration and Error-Correction Model (ECM). The dependent variable is IMR used as indicator for health status while the independent variables include; health capital expenditure (CAP), health recurrent expenditure (REC), GDP per capita (GDPC), and education (EDU).

The model is specified as follows:

$$IMR = f(CAP, REC, GDPC, EDU) \quad [1]$$

The model in Equation [1] is transformed in Equation [2]

$$IMR = \lambda_0 + \lambda_1 CAP + \lambda_2 REC + \lambda_3 GDPC + \lambda_4 EDU + \mu \quad [2]$$

The error correction model specification for this study is specified as follows:

$$\Delta \ln IMR_t = \lambda_0 + \sum_{j=1}^p \lambda_1 \Delta \ln CAP_{t-j} + \sum_{j=2}^p \lambda_2 \Delta \ln REC_{t-j} + \sum_{j=3}^p \lambda_3 \Delta \ln GDPC_{t-j} + \sum_{j=4}^p \lambda_4 EDU_{t-j} + u_t \quad [3]$$

where: IMR represents infant mortality rate, GDPC is GDP per capita, CAP represents capital, REC is recurrent, $\lambda_1 - \lambda_4$ are the coefficients of the variables to be estimated, λ_0 represents constant intercept and μ_t is error or disturbance term.

3.1. A priori Expectations

On a priori ground, it is expected that parameter estimate for all variables included in the model would be negative and greater than zero; suggesting health expenditures would boost health conditions through reduction of infant mortality rate.

3.2. Data Sources, Justification and Measurement

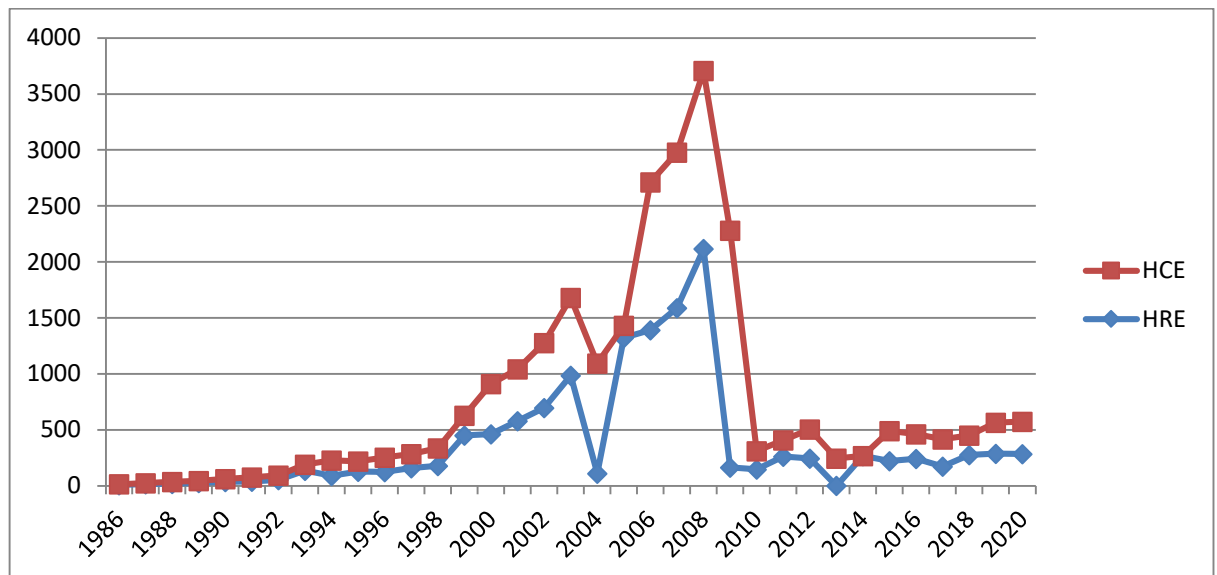
Data for this study were annual time series data from 1986- 2020 obtained from CBN Statistical Bulletin (2020). Following economic theory and previous empirical literature, health status was captured using infant mortality rate and education (EDU) was measured by adult literacy rate. Justifications for examining the effect of both capital and recurrent expenditure independently was to enable us identify which components have higher impact on health conditions of people, for policy formulation, prescription and analysis.

4. Presentation and Discussion of Results

4.1. Trend Analysis

Data on public health expenditure in Nigeria is presented in graphical form to show its behavioural pattern. The result of the trend analysis of public expenditure which is decomposed into health and recurrent expenditure in Nigeria from 1986 to 2020 is shown below.

Figure 3: Stylized Facts of Health Capital Expenditure & Recurrent Expenditure in Nigeria, 1986-2020.

Source: Data from CBN Statistical Bulletin & Computation by Author (2022)

Figure 3 shows the trend of capital and recurrent expenditures in Nigeria within study period 1986-2020. The trend analysis indicates that recurrent and capital expenditures were very low as from 1986 to 1998 but started rising as from 2000 and peaked between 2004 and 2010 as shown in the figure. However, the situation changed dramatically as from 2010 to 2020 when both recurrent and capital expenditures started showing downward trend as indicated in the graph.

4.2. Descriptive Statistic Test

Descriptive statistic test was conducted to observe if the variables of interest (i.e. IMR, CAP, REC, GDPC and EDU) are normally distributed. The results are shown below.

Table 1: Results of Descriptive Statistic

Test-Statistic	VARIABLE				
	IMR	REC	CAP	GDPC	EDU
Mean	20.87672	379.5038	371.5600	22918.14	57.98000
Median	21.03396	178.0978	173.7637	8742.647	55.30000
Std. Dev.	6.704910	503.2940	507.0003	42195.29	6.462962
Skewness	0.172431	2.020702	2.012814	3.183736	0.491106
Kurtosis	2.276098	6.324875	6.277157	12.51079	1.925141
Jarque-Bera	0.937656	39.94047	39.29543	191.0413	3.091758
Probability	0.625735	0.000000	0.000000	0.000000	0.213124

Source: Author's computation (2022)

An examination of the results indicates that the values for all the variables under consideration [IMR, REC, CAP, GDPC and EDU] are positively skewed. The results indicate all variables skewed to the right suggesting that there is asymmetry in all the series under consideration.

Table 2: Results of Stationarity

Variables	At levels		At 1 st difference		Order of integration	Decision
	ADF statistics	Critical value at 5%	ADF statistics	Critical value at 5%		
IMR	-0.074	-2.971	-5.786	-2.951	1(1)	Stationary
REC	-0.064	-2.951	-5.409	-2.954	1(1)	Stationary
CAP	-0.683	-2.954	-5.324	-2.951	1(1)	Stationary
GDPC	-0.713	-2.951	-4.714	-2.954	1(1)	Stationary
EDU	-2.146	-2.954	-5.135	-2.951	1(1)	Stationary

Source: Author's computation (2022)

The analysis indicate all series (IMR, REC, CAP, GDPC, EDU) are stationary at order one 1(1).

Table 3: Results of Co-integration

Number of co-integrating equations	Trace stat.	5%	
		λ_{max}	5%
None *	48.27122	37.85613	27.58434
At most 1	19.86882	29.79707	21.13162
At most 2	7.092747	15.49471	14.26460
At most 3	0.567126	3.841466	3.841466

Source: Author's computation (2022)

Table 4: Static Regression Results

Dependent Variable: IMR				
Variables	Co-efficients	Standard Error	t-calculated	P-values.
REC	-0.777863	0.175789	-4.424968	0.0000
CAP	-0.616661	0.269066	-2.291859	0.0329
GDPC	-0.428823	0.135315	-3.169066	0.0048
EDU	-0.312739	0.502442	-0.622437	0.5384
C	42.83029	4.311727	-9.933443	0.0000
R-squared	0.852847			
Adjusted R-squared	0.770364			
D-W Statistic	1.690787			
F-statistic	10.45418			

Source: Author's computation (2022)

Table 5: ECM Estimation Results

Dependent Variable: IMR				
Variables	Co-efficient	Standard Error	t-calculated	P-values
REC(-1)	-0.857351	0.205688	-4.168204	0.0005
CAP(-1)	-1.154677	0.655137	-1.762498	0.0933
GDPC(-1)	-0.626080	0.638159	-0.981072	0.3372
EDU(-1)	-0.172956	0.632616	-0.273398	0.7874
CointEq(-1)	-0.576110	0.105231	-5.474699	0.0000

Source: Author's computation (2022)

The findings from the error correction model in table 5 indicate that health recurrent expenditure is negatively signed, indicating that infant mortality rate responds negatively to change in recurrent expenditure by about 0.85 %. This finding is in agreement with studies conducted by Eboh, Abba and Fatoye (2018).

The result also indicates that capital expenditure reduces infant mortality rate. A unit change in capital expenditure reduces infant mortality rate by about 1.15 units. This finding corroborates with Richardson, Chisom and Omeje (2017). The result of the analysis indicates that recurrent expenditure has relatively higher impact than the capital expenditure component.

The analysis also indicates that EDU is negatively signed but statistically insignificant. The insignificant effect could be attributed to the low level of literacy rate in Nigeria. This means that those who are literate have the possibility of accessing healthcare services which will help improve health conditions than their counterparts that are not literate.

The results also indicate that GDPC helps in reducing infant mortality rate. As GDPC increases, the disposable income of individual gets improved and this will help him improve his health conditions and those of his children.

The coefficient of ECM is significant. It shows 33% disequilibrium in previous years would be corrected in current year. Thus it will rightly act to correct any deviation of the GDP from its long run equilibrium value.

The coefficient of determination in table 4 indicates that the overall fit is satisfactory with an $R^2 = 0.85$ and its adjusted counterpart of 0.77 per cent. Also, the F-value is highly significant, thus, making results robust for policy analysis.

4.3. Diagnostic Test

In order to ascertain whether the results are robust, heteroskedasticity and Ramsey were conducted.

Table 6: Results of Diagnostic Test

Test	F-calculated	Prob. Value
Serial Correlation LM Test	14.78300	0.0004
Heteroskedasticity Test:	21.35197	0.0247
Ramsey RESET Test	51.23463	0.0002
Jarque-Bera	3.284528	0.5932

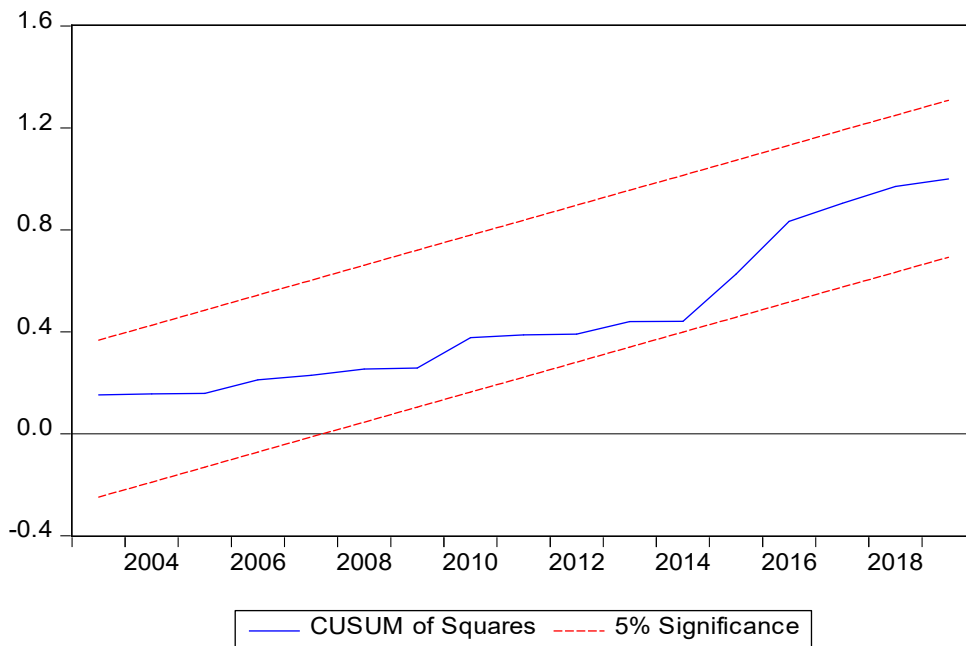
Source: Author's computation (2022).

The analysis indicates absence of heteroskedasticity problem. Ramsey test also indicates that the model is correctly specified.

4.4. Stability Test

Recursive residual was conducted. The result of the CUSUMSQ is shown below.

Figure 4: CUSUMSQ Result

Source: Author's computation (2022).

Results indicate that no cumulative sum of the residual fell outside the two critical lines. The residuals in the model remained within the two critical bound.

5. Conclusion and Recommendations

The study explored nexus between health expenditures and health status in Nigeria from 1986 to 2020. Data collected for the study was analysed using co-integration and ECM. The effect of capital and recurrent healthcare expenditures on health outcomes were examined independently. The study found that both components significantly reduced infant mortality rate in Nigeria. However, recurrent expenditure had relatively higher impact than capital expenditure component. Results also indicated that GDP per capita and level of education (EDU) had negative and insignificant effect on infant mortality rate. The reason for insignificant relationship could be attributed to the level of poverty and low level of literacy rate in Nigeria, which makes it difficult for people to access health care services. The study made the following recommendations.

1. Budgetary allocation to the health sector should be increased to 15% benchmark stipulated by international standards.
2. Government should ensure effective monitoring of monies voted to the health sector to avoid misappropriation/embezzlement. It should also ensure that monies voted to the health sectors are used honestly for the betterment of the citizens.
3. Infant mortality rate should be reduced through constant immunization. Both men and women should be given adequate orientation on the need for immunization to combat deadly diseases that are inimical to health conditions.

References

- Anyanwu, C.J. & Erhijakpor, A.E. (2009). Health expenditures and health outcomes in Africa. *Journal of Theoretical Social Psychology*, 21(2), 400-433.
- Byaro, M. & Musonda, P. (2016). Impact of public health expenditure on infant and under-five mortality in Tanzania (1995-2013): An application of bayesian approach. *Journal of Economics and Sustainable Development*, 7(12), 178 – 187.
- Boachie, M. K. & Ramu, K. (2015), Public health expenditure and health status in Ghana. Munich Personal RePEc Archive (MPRA) Paper (66371).
<https://mpra.ub.uni-muenchen.de/66371> (Accessed: 29.01.2022).
- Barenberg, A, Basu, D. & Soyly, C. (2015), The effect of public health expenditure on infant mortality: Evidence from a Panel of Indian States, 1983-84-2011-12 *Economics Department Working Paper Series*. 199. http://scholarworks.umass.edu/econ_workingpaper/199 (Accessed: 29.01.2022).
- Central Bank of Nigeria (2020). Central Bank of Nigeria Statistical Bulletin., Abuja, Nigeria
- Dwivedi, D. N. (2008). *Managerial Economics*. New Delhi: Vikas Publishing House Ltd.
- Dornbush, R. & Fischer, S. (2004). *Macroeconomics* New Delhi: Vrinda Publications Ltd.
- Eboh, A. Abba, J.Y. & Fatoye, A.H. (2018). Impact assessment of the public health expenditure on the health outcome in Nigeria. *International Journal of Social and Administrative Sciences* 3 (2), 62-72
- Jhingan, M.L. (2010). *The Economics of Development and Planning*. Delhi: Vrindapublications Ltd.
- Micheal, K, Ramu, K & Tatjana, P. (2018). Public health expenditures and health outcomes: new evidence from Ghana. *International Journal of Health* 6(5), 8 –25
- Musa, N. (2021). “Components of health expenditures and life expectancy in Nigeria”. A paper presented at *Tekirdag Namik Kemal University, Faculty of Economics and Administrative Sciences International Symposium on Public Finance*, Turkey, May 24- 25, 2021
- Muftaudeen, O & Bello, O.O. (2014). Public healthcare expenditure and health sector performance in Nigeria: Implications for sustainable economic development. *Journal of Economics and Finance*, 4(3), 39-55
- Novignon, J., S. Olakojo & J. Nonvignon (2012). The effects of public and private health care expenditure on health status in Sub-Saharan Africa: New evidence from panel data analysis. *Health Economics Review*, 2(1), 120-135.
- Oluwatoyin, M.A. Folasade, B.A. & Fagbeminiyi, F.F. (2015). Public health expenditure and health outcomes in Nigeria. *International Journal of Financial Economics*, 4(1), 45-46.
- Pesaran, M.H, Shin Y. & Smith, R. (2001). Bounds testing approaches to the analysis of level relationships, *Journal of Applied Econometrics*, 16, 289-326
- Richardson, K., J. Chisom E.. & Omeje, M.O. (2017). Public health expenditure and health outcomes in Nigeria. *American Journal of Biomedical and Life Sciences*, 5(5), 96-102

World Bank (2020). World Bank World Development Indicators Database (WDI). Washington D.C. World Bank

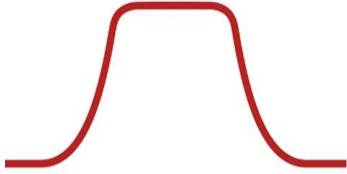
World Bank. (2008). *World Development Report: Investing in Health*. Oxford University Press: New York, NY.

World Bank. (1993), *World Development Report 1993: Investing in Health*. Oxford University Press: New York, NY.

World Health Organization (2015). Global Health Observatory data: Life expectancy. Geneva, Switzerland: World Health Organization (WHO).

World Health Organization (2016). World health statistics. Monitoring health for the SDGs. Available from http://www.who.int/gho/publications/world_health_statistics/2016/en/ (Accessed: 25.8.2021).

Yaqub, J.O., Ojapinwa, T.V. & Yussuff, R.O. (2012). Public health expenditure and health outcome in Nigeria: The impact of governance. *European Scientific Journal*, 8(3), 189-201.

ICCSOR

Journal of Applied and Theoretical Social Sciences

ISSN:2687-5861

JATSS, 2022; 4(1), .89-113

First Submission:12.02.2022

Revised Submission After Review:27.03.2022

Accepted For Publication:28.03.2022

Available Online Since:31.03.2022

Research Article

Pathways of CSR Perceptions of Employees: A Systematic Review

Çağla Özgören ¹

Abstract

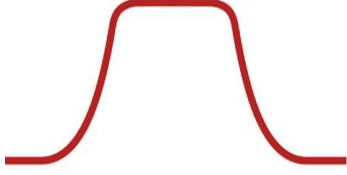
In this study, a systematic review of the literature on CSR-employee intersection, with a particular focus on perceived CSR from 2000 onwards, is provided. What is known about individual level antecedents of CSR perceptions, consequences for employees, with underlying mechanisms and contingencies, as well as theoretical orientations are consolidated in an integrated framework. New areas of investigation, where evidence remain inconclusive, are documented. These areas for research include the role of national/cultural context as contingencies in understanding perceived CSR, adaption of theories from diverse disciplines such sociology, in particularly, in linking micro-macro foundations of CSR, creative and pro-active behaviours of employees that are shaped by perceived CSR, with underlying mechanisms, as well as individual level antecedents of perceived CSR, among others. This review study contributes to the micro-foundations of CSR research through providing comprehensive and integrated picture on dynamics of CSR-employee research and concrete suggestions for future studies.

Keywords: Corporate Social Responsibility Perceptions, Psychological Micro Foundations, Employee Perspective, Systematic Literature Review

JEL Codes: D23, M14, C89

---

¹ Assist. Prof. Dr., Yeditepe University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Business Administration, İstanbul/ Turkey, cagla.ozgoren@yeditepe.edu.tr,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1885-9433>

ICCSOR

Journal of Applied and Theoretical Social Sciences

ISSN:2687-5861

JATSS, 2022; 4(1), 89-113

İlk Başyuru:12.02.2022

Düzeltilmiş Makalenin Alınışı:27.03.2022

Yayın İçin Kabul Tarihi:28.03.2022

Online Yayın Tarihi:31.03.2022

Araştırma Makalesi

Çalışanların Kurumsal Sosyal Sorumluluk Algılarına İlişkin Sistemik Yazın Taraması

Çağla Özgören¹

Öz

Bu çalışmada, Kurumsal Sosyal Sorumluluk (KSS) - çalışanlar kesişimde olan, özellikle de çalışanların KSS algısı üzerine çalışmaların sistemik olarak yazın taraması yapılmıştır. Bireysel düzeyde KSS algısı belirleyenleri, çalışanlar açısından sonuçları, altında yatan mekanizmaları ve koşullarının yani sıra çalışmalardaki kurumsal yönelimler bütünleşik bir çerçevede sunulmuştur. Yazında yetersiz görülen yeni çalışma alanları belirlenmiştir. Bu alanlar, KSS algısını anlamada ulusal/kültürel bağlamın koşulsallığı, sosyoloji disiplini gibi farklı disiplinlerden kuramların özellikle de KSS'nin mikro-makro temellerini bağlamada benimsenmesi, KSS algısının sonuçları olarak çalışanların yaratıcı ve pro-aktif davranışları ve bu tür eyleyen davranışlarının şirketin KSS politikalarını ve kültürünü etkilemesi, bu ilişkileri açıklayan ilgili mekanizmalar, bunun yani sıra, bireysel düzeyde KSS algısını belirleyen unsurlardır. Bu yazın tarama çalışması ile KSS-çalışanlar araştırmalarının dinamikleri ile ilgili kapsamlı ve bütünleşik bir çerçeve sunarak ve gelecek çalışmalar ile ilgili somut öneriler sunarak KSS araştırmalarının mikro-temellerine katkıda bulunulması amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kurumsal Sosyal Sorumluluk Algıları, Psikolojik Mikro Temeller, Çalışanların Algısı, Sistemik Yazın Taraması

JEL Kodlar: D23, M14, C89

---

¹ Dr.Öğretim Üyesi, Yeditepe Üniversitesi,İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi,İşletme Bölümü, İstanbul/Türkiye, cagla.ozgoren@yeditepe.edu.tr , ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1885-9433> .

1.Introduction

Recent studies on Corporate Social Responsibility (CSR) have unpacked that CSR is no longer a business case but the phenomena that should be approached proactively, in a more innovative, measurable, broader and stakeholder-inclusive manner (e.g. Carroll, 2021; Frerichs and Teichert 2021; Munro, 2020). Although CSR is not a new term, the impact and authenticity of CSR programs are likely to be questioned more by stakeholders, and especially employees. In this line, CSR research on the nexus of employees have gained momentum over the last 15 years (Frerichs and Teichert, 2021). Understanding employee perspective is crucial, since employees are believed to be core stakeholders of the companies who would not only engage, involve in or lead the CRS projects, but also their attachment and commitment is mainly driven by their positive perception of the CSR initiatives of the company. Scholars have increasingly recognized dual nature of CSR-employee relationship (e.g. Arnaud and Wasieleski, 2014; Gond et al., 2011).

Numerous studies have documented antecedents of perceived CSR (e.g. Alhouti et al., 2016), employee attitudinal and behavioural outcomes (e.g. He et al., 2019), as evidenced in some review articles that consolidate the body of work on CSR and employee link (e.g. Onkila and Sarna, 2021; Zhou et al., 2022). These studies provide insight on either employee outcomes of perceived CSR, and mediating mechanisms and moderating conditions (Zhou et al., 2022). However, there is a lack of consolidated pieces of evidence provided in the literature, with a particular focus antecedents or outcomes, with mediating and moderating mechanisms as well as underpinning theoretical orientations. More specifically, the emerging body of research still has remained relatively fragmented, particularly as authors have explicated newly emerging aspects of employees' perspectives on CSR, such as cultural orientations of organizations or employees, multi-dimensional measurement of authenticity evaluations of employees (Joo et al. 2009) and different theoretical underpinnings.

Against this backdrop, drawing on psychological micro-foundations of CSR, I pose the following questions: *What are the mostly used measurements, explanatory factors and outcomes of Perceived CSR?* How and under which conditions perceived CSR might result in better outcomes? *What are the gaps and omissions on CSR-employee research?* Answering these questions, I review the existing research on CSR (authenticity) perception of employees published in the major management journals and social responsibility and sustainability journals between 2000 and 2021. My review particularly focused on antecedents, dimensions and measurement of perceived CSR, employee level outcomes, underlying mechanisms and contingencies, as well as underpinning theoretical approaches. What is known about individual level antecedents of CSR perceptions, consequences for employees, with underlying mechanisms and contingencies, as well as theoretical orientations are consolidated in an integrated framework. New areas of investigation where evidence remain inconclusive are documented. These areas for research include the role of national/cultural context as contingencies in understanding perceived CSR, adaption of theories from diverse disciplines such sociology, creative and pro-active behaviours of employees that are shaped by perceived CSR, with underlying mechanisms, as well as individual level antecedents of perceived CSR, among others.

In so doing, I seek to provide a comprehensive and consolidated view on dynamics of CSR-employee intersection, which would provide avenues for future CSR research on micro-foundations. My review adds to the literature on micro foundations of CSR research, as called by scholars (Aguinis and Glavas 2012; Frynas and Yamahaki 2016), through providing concrete suggestions for future studies.

The remainder of this paper starts with method and review approach, then results of the review in presented in five sub-sections including measurement of perceived CSR, antecedents, outcomes and mediating mechanisms, boundary conditions in CSR-employee research, and theoretical approaches. The paper concludes with discussion part including new areas of investigation for future studies.

2. Methods: The Review Approach

Following prior works that systematize extensive literature (Piazza and Castellucci, 2014), The review is restricted in three different ways. First, I limit my search to articles published between 2000 and 2021. 2000 is chosen as the cut-off point because this is generally recognized as the year when perceived CSR from employee's perspective gained initial attentions. Articles were selected through a keyword search (*CSR and employee* OR *corporate social responsibility and employee*) in the title (TI) and abstract (AB) fields of Business Source Complete database (n=2,849 in total) and the full text of Google Scholar. I used advanced search options, filtering only articles in peer-review journals in the academic journals, written in English in the time-frame selected.

Second, I then filtered the results for articles published in the selected list of Management Journals and Social responsibility and Sustainability journals, which resulted in 391 articles. Even though CSR perceptions of stakeholders are studies in different disciplines such as psychology, marketing or finance that also provides insights into the antecedents and outcomes of CSR evaluations from stakeholders' perspectives, I focused my efforts on management discipline, with a particular focus on CSR perceptions of evaluations of employees.

Third, I also eliminated the papers, which provide superficial empirical evidence, and the ones that measure firms' CSR objectively, rather than providing insights on the employees' perceptions subjectively. This process resulted in 117 papers with original empirical data that offer insights on antecedents and outcomes of CSR perceptions of employees, with mediating mechanisms and boundary conditions, as well as underpinning theoretical lenses. Table 1 provides descriptive of the reviewed articles. Of the 117 articles included in this review, 109 of them are quantitative studies, 8 of them are qualitative studies. Majority of the quantitative studies employed both surveys and regression analysis in examining relationship between variables, as well as experimental designs.

Regarding the national context of the studies, majority of the studies provide insights from South Asia (60) context including South Korea, China, India and Pakistan, and European context (22) including countries such as UK, Germany, Finland. This is followed by the number studies conducted in U.S. context (16), and cross comparative studies (12). Considered the journals in which these articles are published, two journals (Corporate Social Responsibility and Environment and Journal of Business Ethics) account for 37% of all articles. The most commonly employed theoretical perspective are social identity theory (46) and social exchange theory (27).

Table 1. Articles by Journal, Method, Geographic Focus and Theoretical Orientation

Journals	Record count
Corporate Social Responsibility and Environmental Management	22
Journal of Business Ethics	21
International Journal of Human Resource Management	8
Journal of Business Research	8
Management Decision	7
International Journal of Contemporary Hospitality Management	6
Business Ethics: A European Review	5
Sustainability	3
Others*	37
Qualitative vs. Quantitative	
Qualitative	8
Quantitative	109
Geographic focus	
South Asia	60
Europe	22
America	16
Africa	5
Australia	2
Cross comparative	12
Theoretical orientation	
Social identity	46
Social exchange	27
Signalling	7
Attributions	7
Stakeholder	6
Deontic justice	6
Identification	4
Social information	3
Institutional theory	3
Sum	117

*'Others' include journals such as Business and Society(2), The Service Industries Journal (2), Cornell Hospitality Quarterly (2), Career Development International (2), Pakistan Journal of Commerce and Social Sciences (2), Academy of Management, Journal of Management, Human Resource Management, Journal of Management Studies, Organisation, Business Ethics Quarterly, International Business Review, Socially Responsible organisation, Employee Relations: The International Journal, Group & Organization Management, Management Communication Quarterly, The Journal of Decision Makers, Asian Academy of Management, International Journal of Business Communication, Corporate Social Responsibility-Employee Advocacy, Corporate Reputation Review, Social Behaviour and Personality An International Journal, Global Business and Management Research: An International Journal, Business and Professional Communication Quarterly, Journal of Applied Psychology, Journal of Frontiers in Psychology, Journal of Organisational Behaviour, Australian Journal of Management, The International Journal of Organizational Innovation, Social Behaviour and Personality, Journal of Business Administration, Personnel Review.

3. Findings

Synthesizing the reviewed literature, I first focus on antecedents to CSR perception, dimensions of CSR, and then move on to discuss the employee and organizational outcomes, with crucial mediating mechanisms and contingency factors. I conclude with a novel research direction.

3.1. Perceived CSR construct from employees' perspective

Review of the papers reveals that there is no consensus on the measurement of perceived CSR. Considered CSR as an umbrella construct, some of the studies employ uni-dimensional CSR scale, elaborating the companies' holistic evaluation of the CSR efforts in terms of the community impact and environmental concerns (e.g. Brammer et al., 2015). These studies mainly rely on measurements developed by Berens et al. (2005), Linchtenstein et al. (2004) Panagopoulos, (2016) and Wagner et al. (2009). On the other hand, studies employing multi-dimensionality of the construct are likely to focus on stakeholder perspective (see scales developed by Turker et al. 2009 ; Maignan, 2001; Fatma et al. 2014), and evaluate employees' perception of the companies' responsibilities towards multiple stakeholders (e.g. Archimi et al., 2018; Bouraoui and Bensemmane, 2019; Cheema et al. 2019; De Roeck and Delobbe, 2012).

Recent studies unpack importance of multi-dimensionality of CSR scale, since different dimensions and antecedents of CSR might have different impact on employees' elaboration of CSR (e.g. Turker, 2009). Employees are likely to evaluate sincerity of CSR initiatives on the basis of companies' CSR efforts towards particular stakeholders including customers, employees, government, environment, NGO, etc. There is a distinction on internal and external CSR perceptions and subsequent outcomes (Farooq et al., 2017; Hu et al. 2020). For example, Farooq et al. (2017) show that as employees perceive that CSR initiatives are mainly aiming for internal stakeholders including employees, they are more likely to respect to the organization. On the other hand, employees are likely to associate CSR towards customers (external CSR) with organizational prestige.

Other division about perceived CSR is on the genuine (authentic) vs. instrumental evaluations of employees. Recent discussions on perceived CSR revolve around the authenticity of (genuinity) of the CSR projects (Alhouti et al., 2016; Joo et al. 2019; Sahin and Burnaz, 2020). Authenticity is defined as: "*the perception of a company's CSR actions as a genuine and true expression of the company's beliefs and behaviour towards society that extend beyond legal requirements*" (Alhouti et al., 2016: 1243). Considered the measurement of CSR authenticity perceptions of employees, recent attempts are drawing attention on the multi-dimensional nature of the authenticity evaluations (Joo et al. 2019). Pertinently, community orientation, reliability transparency (Joo et al. 2019), innovativeness of CSR projects, and employee involvement to these projects and initiatives (Sahin and Burnaz, 2020) are considered as vital dimensions that drive for perceptions by employees that a firm's CSR efforts are genuine or not. These dimensions are closely pertinent to antecedents of perceived CSR, which will be detailed out in the next section.

3.2. Antecedents of Perceived CSR

My review of the perceived CSR research revealed three intertwined categories driving for perceived CSR. These are organizational characterizations supporting CSR, existence of CSR programs, in particularly CSR towards employees, and the characterizations of CSR projects. First, organizational cultural characteristic, CSR capability (Lee et al., 2013), ethical climate (Lin et al., 2022) and managerial attitudes towards CSR and leadership style (Lythreatis et al., 2021; Chaudhary, 2021; Vlachos et al., 2013) appear as crucial antecedents. For example, in their study cross-comparative study conducted in Arabic countries, Lythreatis et al. (2021) put forward antecedent role of servant leadership in employees' perception of CSR. Drawing on social information processing theory, they argue that employees obtain positive, trustworthy, reliable information and feelings from the servant leaders, and in turn develop positive internal CSR perceptions towards the company on the basis of the obtained information. On the other

hand, In their study conducted with 346 white-collar employees in Australian context, Boddy et al. (2010) reveal that existence of corporate psychopaths, who are known with dysfunctional personalities, at leadership positions negatively influence perceived CSR and employees' commitment. Because employees are likely to think that the company is not socially responsible towards stakeholders, in particularly, employees. It is perceived that contributions of employees are not regarded and rewarded.

Second, existence of CSR programs (Lin et al., 2022) including ethical programs (Valentine and Fleishman, 2008), and CSR towards employees (Mory et al., 2016; Shen and Zhang, 2019). Third, characterizations of CSR projects are regarded as crucial drivers of perceived CSR. As employees are convinced about the connectedness of CSR projects to their communities, which is pertinent to community orientation, they would be more concerned with these projects (Alhouti et al. 2016; Wagner, 2009; Turker, 2009). In particularly, localised CSR efforts are experienced as much more sincere by stakeholders (Beckman et al., 2009; Samuel et al. 2018). In their study conducted in Chile, Beckman et al. (2009) find that first condition in convincing employees in sincerity of the CSR programmes conducted by multinational firms was to addressing localised challenges, which was on betterment of employees' working condition. Similarly, putting forward importance of 'situatedness approach' in positive perception of CSR projects, Samuel et al. (2018) documented in their case study on Levi's 'Go Forth Braddoch' CSR campaign, which was chosen as the most successful CSR campaign of the year, that customers perceive CSR initiative more genuine as they realise its impact on their own communities. CSR projects impacting on geographical and social context of the people and addressing localised social problems appeared as crucial factor advancing authenticity perceptions, since these are experienced as worthier and more tangible.

Perceived benevolence of CSR projects, which is related to the extent that the CSR projects are used as instrumental tools serving for companies' self-interest and driven by strategic purposes by companies (extrinsic, 'self-serving'/'strategic'), or as done with altruistic purposes, resolving local and global challenges (public serving, 'intrinsic'/'value driven) (Ji and Jan 2019; Lee et al., 2013; Lee and Yoon, 2018; Yu et al., 2020) influence perceived CSR. Some of the studies provide evidence on the positive influence of the perceived intrinsic CSR attributions on the elaboration of CSR as genuine or authentic (e.g. Chaudhary, 2019). For example, Chaudhary (2019) shows the moderated influence of attribution of extrinsic motives and documents that if employees believe in that the company is engaging with documents that CSR only due to extrinsic/strategic motivations, expecting for longer term outcomes, existence of authentic leadership influence employees' CSR perception at a lesser degree. However, CSR-strategy-driven motive and value-driven motive might be perceived at the same time (Yu et al. 2020). Recent studies show that employees and customers do not judge companies that much in their CSR motives, which might be extrinsic or intrinsic in particular, in the developed world (e.g. Fatma and Khan, 2020; Yu et al. 2020). It is probably because people are aware of the fact that as companies become financially strong, they are more likely to contribute to the community in a better way.

Perceived congruence of core operations, values and beliefs of the company and CSR projects (Lee et al., 2013; Schaefer et al., 2019; Joo et al., 2019) is another dimension that influence positive CSR perceptions. It is probably because employees are more convinced with the CSR capabilities of the company. Companies' longer term commitment to and sustainability of the CSR projects (Alhouti et al. 2016; Yu et al. 2020, Liu and Jung, 2021) through involvement to all stages of the CSR projects (Joo et al. 2019), involvement of senior managers (Yu et al. 2020), and employees (Sahin and Burnaz, 2020) as well as allocation of higher CSR spending CSR authenticity perceptions (Tarabashkina et al. 2020; Yu et al. 2020).

Table 2: Antecedents of Perceived CSR

Antecedents	Example	Portrayal in the literature
Organisational characteristic (leadership, culture, CSR capability)	Ethical climate	Lin et al. (2022)
	CSR capability	Lee et al. (2013)
	Corporate frugality	Vizcaino et al. (2021)
	Leadership (servant, authentic, charismatic)	Lythreatis et al. (2021), Chaudhary, (2021), Vlachos et al. (2013)
Existence of CSR programmes	Corporate psychopaths	Boddy et al. (2010)
	Adoption of CSR initiatives	Lin et al. (2022)
	Ethical programmes	Valentine and Fleishman (2008)
Characterisations of CSR projects and company's attitude towards CSR	SRHRM (or CSR towards employees)	Mory et al. (2016), Shen and Zhang (2019)
	Community orientation (improving well-being of society, tailoring with needs of local context)	Alhouti et al. (2016), Wagner et al. (2009) Turker (2009)
	CSR motives (self vs. altruistic, internal vs. external legitimacy, strategic vs. value-driven)	Ji and Jan (2019), Lee et al. (2013), Lee and Yoon (2018), Yu et al. (2020)
	Ellen et al. 2006; Ji and Jan, 2019)	
	Congruence with core operations, core values and beliefs of the company and CSR projects	Lee et al. (2013), Schaefer et al. (2019), Joo et al. (2019)
	Commitment to CSR projects (Perceived corporate CSR fit)	Alhouti et al. (2016), Yu et al. (2020), Liu and Jung (2021), van den Brink et al. (2006)

3.3. Outcomes and Mediating Mechanisms

Burgeoning numbers of empirical studies have documented attitudinal and behavioural employee outcomes of perceived CSR. Attitudinal outcomes are listed as organisational identification (e.g. De Roeck and Delobbe, 2012), affective commitment (e.g. Ahmad et al, 2020), employee engagement (e.g. Rupp et al., 2018), attachment (e.g. Lee and Yoon, 2018), job satisfaction (e.g. Story and Castanheira, 2019), among others (See Appendix 1, for full list of papers).

Organisational identification (OI) is one of the most demonstrated direct outcome of perceived CSR (Lythreatis et al., 2021; De Roeck and Delobbe, 2012; Edwards, 2016; Lee and Yoon, 2018; Su et al., 2019; Zhao et al., 2019; Boadi et al., 2020), and mediating mechanism between perceived CSR and attitudinal and behavioural outcomes such as affective commitment (Farooq et al., 2014; Hur et al., 2018; Islam et al., 2018; Kim et al., 2010; Kim et al., 2021), pro-environmental and societal behaviour (Tian and Robertson, 2019; Shah et al., 2021; De Roeck and Farooq, 2018), extra-role helping behaviour, organisational and task performance (Shen and Benson, 2016; Kim et al., 2018; He et al., 2019), turnover intention (Kim et al., 2021), intention to stay (Kim et al., 2020), employee work addiction (Brieger et al., 2020), satisfaction (Golob and Podnar, 2021) and organisational citizenship behaviour (Jamali et al., 2020; Cheema et al., 2019).

As evidenced in number of the studies, organisational identification is one of the core psychological mechanism unpacking main rationale that individuals relate and identify themselves with particular groups, which are self-categorisation and enhancing self-esteem (Tajfel and Turner, 1985). In their study conducted in controversial oil industry, De Roeck et al. (2012) elucidate that employees' self-categorisation process through which they affiliate themselves with organisations are likely to be strengthened through environmental CSR initiatives.

Some studies document that employees are likely to identify and affiliate themselves with socially responsible organisations, if they think that this responsibility adds additional prestige to the company in the eyes of external stakeholders and in turn, might result in their affective commitment (Kim et al., 2010) satisfaction Zhou et al. (2018) and citizenship behaviour (Bogan and Dedeoglu, 2020).

Another construct is trust that works as an underlying process through which perceived CSR influence organisational identification (De Roeck and Delobbe, 2012; Su et al., 2019), organisational citizenship behaviour (Dhiman and Sharma, 2021; Hansen et al., 2011), turnover intention (Hansen et al., 2011) and affective commitment (Farooq et al., 2014; Hur et al., 2018; Islam et al., 2018). As employees convinced with the benevolence and honesty of the companies' CSR initiatives, and trust companies' intentions, in particularly, in controversial industries (such as oil industry), this perceived organisational trust, rather than perceived external prestige becomes more crucial in employees' identification process and subsequent outcomes (De Roeck et al., 2012). Importantly, Farooq et al. (2017) find that drivers of organisational identification of employees vary on the basis of the dimensions of perceived CSR. More specifically, as employees perceive that the company is doing well towards employees through for example, employing training programmes, conducting fair treatment policies and etc. (perceived internal CSR), they are likely to approach the company with trust, and organisational trust works as mediating process through which perceived internal CSR influence organisational identification. On the other hand, as employees perceive that the company is socially responsible towards external stakeholders including environment, community or customers (Perceived external CSR), they might be proud of working in legitimate and highly prestigious company, and perceived external image might result in better identification (Farooq et al., 2017).

Affective commitment is the another mostly studied employee attitudinal outcome (e.g. Ahmad et al., 2020; Boddy et al., 2010, see Appendix 1 for the full list), which also work as a mediator mechanism in relationship between perceived CSR and turnover intention (Low et al. 2017). Importantly, perceived CSR influence employees' affective commitment through the numbers of the mechanisms. More specifically, it is well documented that employees' emotional commitment is driven to the extent that they are believed in sincerity of the company's intentions towards stakeholders, but more importantly, employees are felling more committed because positive elaborations of CSR initiatives leads employees not only to feel that company cares about them (Ditlev and Sominsen, 2015), corporate culture is supportive (Wong and Gao , 2014), equality and justice is ensured (Lu et al., 2020; Moon et al., 2014), and but also trust to company (Farooq et al., 2014; Hur et al., 2018; Islam et al., 2018). In their study conducted with 512 employees from four Scandinavian countries, Ditlev and Sominsen (2015) elucidate that positive organisational support is underlying process through which CSR perceptions affect commitment. Importantly employees' commitment is not only related to how company cares for them, but employers' social responsibility towards external stakeholders (Ditlev and Sominsen, 2015), through mainly psychological mechanism of pride and prestige (Ditlev and Sominsen, 2015; Zhou et al., 2018; Kim et al., 2010). Zhou et al. (2018) illustrates how positive CSR perceptions of employees exponentially triggers the organisational pride an affective commitment, in their study conducted with managers and employees from diverse industries in Chinese context.

Reviewed articles also have examined the role of perceived CSR on employee engagement (Farrukh et al., 2020; Jiang and Luo, 2020; Lu et al., 2020; Saad et al., 2021; Smith and Langford, 2011; McNamara et al., 2017; Park et al., 2018; Rupp et al., 2018; Tong et al. 2019). Resembling the affective commitment construct, employee engagement is mainly pertinent to *“harnessing of organisation members' selves to their work roles; in engagement,*

people employ and express themselves physically, cognitively, and emotionally during role performances” (Kahn, 1990: 694). According to this definition, main difference from the affective commitment is that employees psychically appear at work place performing their tasks, with devotion.

There is set of contributions addressing the relationship between perceived CSR and intention to stay (Kim et al., 2020; Park et al., 2018; Vlachos et al., 2014) or turnover intentions (Hansen et al. 2011; Kim et al., 2021; Low et al., 2017). In their cross-comparative study of collectivist and individualist cultures, Vlachos et al. (2014) find that in a perceived CSR might be more influential on intention to stay in a more collectivist cultures. Organisational justice is another construct that is confirmed as important mechanism driven by perceived CSR and effect organisational identification (Kim et al., 2021), affective commitment (Lu et al., 2020; Moon et al., 2014) and engagement (Moon et al., 2014).

Considered the behavioural outcomes, recent work has examined the employees' positive elaboration of CSR initiatives are likely to result in better environmental/ societal behaviours (e.g. Afsar et al., 2018), creative behaviours (e.g. Abdelmotaleb et al., 2018), performance outcomes (e.g. He et al. 2019), employee cynism vs. advocacy (e.g. Archimi et al., 2018), among others. More specifically, one stream of CSR-employee studies focusing on environmental or societal outcomes explored employee outcomes including organisational citizenship behaviour (Ahmad et al., 2020; Bogan and Dedeoglu, 2020; Cheema et al., 2019; Gao and He, 2017; Hansen et al., 2011; Jamali et al., 2020; Khaskheli et al., 2020; Luu, 2017; Newman et al., 2015), pro-environmental behaviours (Afsar et al., 2018; Afsar and Umrani, 2019; Cheema et al., 2020; Tian and Robertson, 2019; Shah et al., 2021), green behaviours (Ahmed et al., 2020; De Roeck and Farooq, 2018), societal behaviours (De Roeck and Farooq, 2018) or helping behaviours (Shen and Benson, 2016; Raub and Blunschi, 2014; Farooq et al., 2017) of employees' positive or genuine elaboration of their companies' CSR initiatives.

Other stream of CSR-employee research are mainly informed by employees' performance outputs including task, job or role performance (He et al., 2019; Shen and Benson, 2016; Chen and Khuangga, 2021; Newman et al., 2015; Story and Neves, 2015), employee performance (Story and Castanheira, 2019; Boadi et al., 2020; Shin and Hur, 2020; Ali et al., 2020; Donia et al., 2019). Pertinent to performance outcomes, deep versus surface acting behaviour of employees also have been documented (Ji and Jan, 2019; Shin and Hur, 2020).

Less attention has been devoted to creativity behaviour outcomes of employees that might be triggered in socially responsible organisations. Insights about employee creativity and behaviours were provided by limited number of scholars (Abdelmotaleb et al. 2018; Brammer et al., 2015; Hur et al., 2018). Additionally, it is recognised that employees' perceived CSR is pertinent to proactive, promotive (Wang et al., 2020; Raub and Blunschi, 2014) and advocative behaviour (Lee, 2021).

3.4. Boundary Conditions

Reviewed articles document the numbers of contingency factors that temper or strengthen relationship between CSR and employee attitudes and behaviours. These contingencies might be classified under four groups: 1) contextual factors, 2) organisation-related factors, 3) demographic factors 4) employee related psychological factors.

First, cross-cultural studies depicted the role of national culture or policies as moderating variable (Vlachos et al., 2014; McMara et al., 2017; Mueller et al., 2012; Lu et al., 2020). Main argument of these studies is that collectivist communities are likely to be influenced from CSR initiatives that result in behaviour outcomes. For instance, in their study

employed in two diverge cultural context, Indian and Netherlands, Vlachos et al. (2014) reveal that in less individualistic cultures (Indian), perceived CSR has more significant impact on employees' intention to stay decisions. Similarly, in their cross-comparative research conducted in 11 countries, McMara et al. (2017) find that while CSR towards external stakeholders are closely associated with affective commitment in individualist cultures such as Anglo-Saxon countries, internal CSR is much more influential in affective commitment in Latin American countries, whereby characterised with collectivism. Pertinent to culture, scholars also draw attention on the cultural orientations of employees at micro-level (Hofman and Newman, 2014; Zhao et al., 2019). For instance, Zhao et al. (2019) employ their research in Chinese context with 308 employees and find that individuals with collectivist orientation are likely to be influenced by discretionary CSR initiatives, and negatively influenced by economic CSR.

Second, corporate entrepreneurship (Luu, 2017), corporate ability (Brammer et al., 2015), existence of supportive, authentic leadership (De Roeck and Farooq, 2018; Kim et al., 2018) or humble leadership (Wang et al., 2020) and organisational support (Tong et al., 2019), control mechanisms (output vs. process orientation) (Li et al., 2019). Importantly, Vlachos et al. (2014) also demonstrate the role job-related contingency, different facet of satisfaction, in relation to CSR and behavioural outcome. The authors argue not only that extrinsic satisfaction (satisfaction with pay), but intrinsic satisfaction (satisfaction with job) in their intention to stay at the company decisions.

Third, considered the demographic variables, age, education (Lythreatis et al. (2021) and gender (Peterson, 2004; Brammer et al., 2007 Ditlev-Somenson, 2015; Farrukh et al., 2020) appear as conditional factors in the aforementioned relations. The moderating role of gender in relationship between perceived CSR and outcomes is ambiguous. For example, while some of the studies confirm that female's affective commitment is higher when they perceive the companies' discretionary social responsibility efforts (Peterson, 2004; Brammer et al., 2007). However, in their study conducted in Scandinavian countries, Ditlev-Somenson (2015) do not find evidence on contingency role of gender in these relationships. In their study conducted with employees from diverse industries in Pakistan, Farrukh et al. (2020) demonstrate that females are much more influenced emotionally with their companies' CSR initiatives, which increase their engagement. Contextual conditions might be the one of the factors driving the role of the gender, which remains unclear in the literature.

Fourth, there is evidence on the contingency role of employee related psychological factors that would temper or strengthen CSR-employee attitudinal and behaviour output including identification, citizenship behaviour. These include, for example, employees' self-centred CSR attributions (De Roeck and Delobbe, 2012), their belief in the importance of justice (Chen and Khuangga, 2021; De Roeck et al. 2016), attachment avoidance; attachment; anxiety (Luu, 2017), empathy (Tian and Robertson, 2019), and meaningfulness (Glawas and Kelley, 2014; Lythreatis et al., 2021).

3.5. Theoretical Approaches

A great number of theoretical approaches is employed in a better explanation of psychological micro-foundations of CSR (see Rupp and Mallory 2015 for a review). The most frequently used theoretical approaches are social identity theory (SIT) (Tajfel and Turner, 1985), social exchange theory (Blau, 1964), signalling theory (Connelly et al., 2011), attribution theory (Kelley, 1973), Stakeholder theory (Clarkson, 1995), deontic justice theory (Folger, 2001), organisational identification theory (Elsbach 1999), social information processing theory (Salancik and Pfeffer, 1978), institutional theory (DiMaggio and Powell, 1991) (See Table 3 for the full list of pertinent references).

SIT is mainly employed in unpacking relationship between perceived CSR and organisational identification (Lythreatis et al., 2021). SIT argues that “individual’s self-concept which derives from his/her knowledge of his/her membership of a social group (or groups) together with *the value and emotional significance attached to that membership*” (Tajfel and Turner, 1985: 63). The main underlying rationale is that as employees realise that they have been working in a socially responsible company in which social and ethical standards are applied towards stakeholders, they might be more attached and loyal to the company.

Current studies extensively rely on social identity and social exchange theories in explaining the relationship between perceived CSR and organisational identification, trust or affective commitment (e.g. Bouraoui and Bensemmane, 2019). Main rationale of social exchange theory is on reciprocity of benefit sought from other parts in order to give back (Blau, 1964). Examination of how employees are willing to give more, and feeling more attached to the organisations that they perceive more socially responsible, is the concern of the studies, which employed this theory. Studies draw on this theory have paid particular attention on the employee outcomes such as work addiction (Brieger, 2020), organisational citizenship behaviour (Cheema et al., 2019), trust (Dhiman and Sharma, 2021), individual performance (Donia et al. 2019).

Signalling theory provide insights on how individuals’ decisions are driven by the certain information or symbols sent by the other parts (Spence, 1973; Cornelly et al., 2011). For instance, Jamali et al. (2020) draw on signalling theory in explanation of how companies’ obtaining excellence certifications, such as SA8000, was a crucial signal towards prospective employees that the company is achieving social responsibilities. Overall, as depicted in Table 3, majority of the studies on CSR perceptions are framed by aforementioned theories, providing in-depth explanations on underlying mechanisms of employees’ feelings and attachments to socially responsible companies, yet remaining micro-macro linkages and macro level influences of CSR perceptions of employees unclear.

Tablo 3. Theoretical Approaches Used to Explain CSR Perceptions and Employee Outcomes

Theoretical Orientation	Explanations	Portrayal in the literature
Social identity theory (Tajfel and Turner, 1985)	Social identity of individuals is closely pertinent to their memberships to specific groups.	Lythreatis et al. (2021); Afsar et al.,(2018), Ali and Jung (2016); Bogan and Dedeoglu, (2020), Bouraoui and Bensemmane, (2019), Brammer et al., (2007), Brieger et al. (2020), Chaudhary (2021), Cheema et al. (2019), Cheema et al. (2019b), Choi et al., (2018), De Roeck et al. (2016), Dhiman and Sharma, (2021), Donia et al. (2019), Edwards (2016), Farooq et al. 2014, Farooq et al. (2017), He et al. (2019), Hofman and Newman (2014), Hu et al. (2020), Hur et al. (2018), Islam et al. (2018), John et al. (2017), Khaskheli et al. (2020), Kim et al. (2010), Kim et al. (2018), Kim et al. (2020), Kim et al. (2021), Lee et al. (2013), Lee and Chen (2018), Lu et al. (2020), McNamara et al. (2017), Moon et al. (2014), Mueller et al., (2012), (Newman et al. 2015), Panagopoulos et al. (2016), Shah et al. (2021), Shen and Benson (2016), Smith and Langford (2011), Story and Castanheira (2019), Su et al. (2019), Tian and Robertson (2019), Virador and Chen (2021), Vlachos et al. (2014), Wong and Gao (2014), Zhao et al. (2019)
Social exchange theory (Blau, 1964)	Reciprocity of benefit sought from other parts in order to give back more to the company.	Afsar et al., (2018); Ahmed et al., (2020); Ali and Jung, (2016); Archimi et al., 2018, Bogan and Dedeoglu, (2020), Bouraoui and Bensemmane, (2019), Brieger et al. (2020), Cheema et al. (2019), Dhiman and Sharma, (2021), Donia et al. (2019), Edwards (2016), Farooq et al. (2014), Kim et al. (2020), Kim et al. (2021), Lee (2021), Li et al. (2019), Low et al. (2017), Lu et al. (2020), Mory et al. (2016), Park et al. (2018), Shah et al. (2021), Shen and Benson (2016), Story and Neves (2015), Story and Castanheira (2019), Tong et al. (2019), Virador and Chen (2021)
Signalling theory (Spence, 1973; Cornelly et al., 2011), Attribution theory (Kelley, 1973)	Pertinent to individuals` decisions are driven by the certain information or symbols sent by the other parts Provides insights on the individuals` attempt to explain the causes of behaviours and events	Dhiman and Sharma, (2021), Donia et al. (2019), Glawas and Kelley (2014), Jamali et al. (2020), McNamara et al. (2017), Smith and Langford (2011) Chaudhary, (2021), Lin et al. (2022), Schaefer et al. (2019), Shen and Zu (2011), Shen and Zhang (2019), Story and Neves (2015), Vlachos et al. (2013)
Stakeholder theory (Clarkson, 1995)	Responsibilities of companies` towards stakheolders	Ji and Jan (2019), Kowalczyk and Kucharska (2020), Low et al. (2017), Shah et al. (2021), Shen and Zhang (2019), Turker (2009)
Deontic justice theory (Folger, 2001)	Pertinent to the cues provided by organisation about the fair treatment or justice	Lythreatis et al. (2021), Bouraoui and Bensemmane (2019), Chen and Khuangga, (2021), Hansen et al. (2011), Story and Neves (2015), Vlachos et al. (2014)
Organisational identification theory (Elsbach, 1999)	Pertinent to perceived fit (e.g. cultural) with organisation and individual.	De Roeck and Delobbe, 2012, De Roeck and Farooq, 2018, Donia et al. (2019), Glawas and Kelley (2014)
Social information processing theory (Salancik and Pfeffer, 1978)	Perceptions are developed to the extent that information is obtained from the environment.	Lythreatis et al. (2021), Chaudhary, (2021), Gao and He, 2017
İnstitutional theory (DiMaggio and Powell, 1991)	Regulative, normative and cognitive pillars of the instituons leads for variations in pratcie adoption and perception	Lythreatis et al. (2021), Kim et al. (2018), Lee and Yoon (2018)

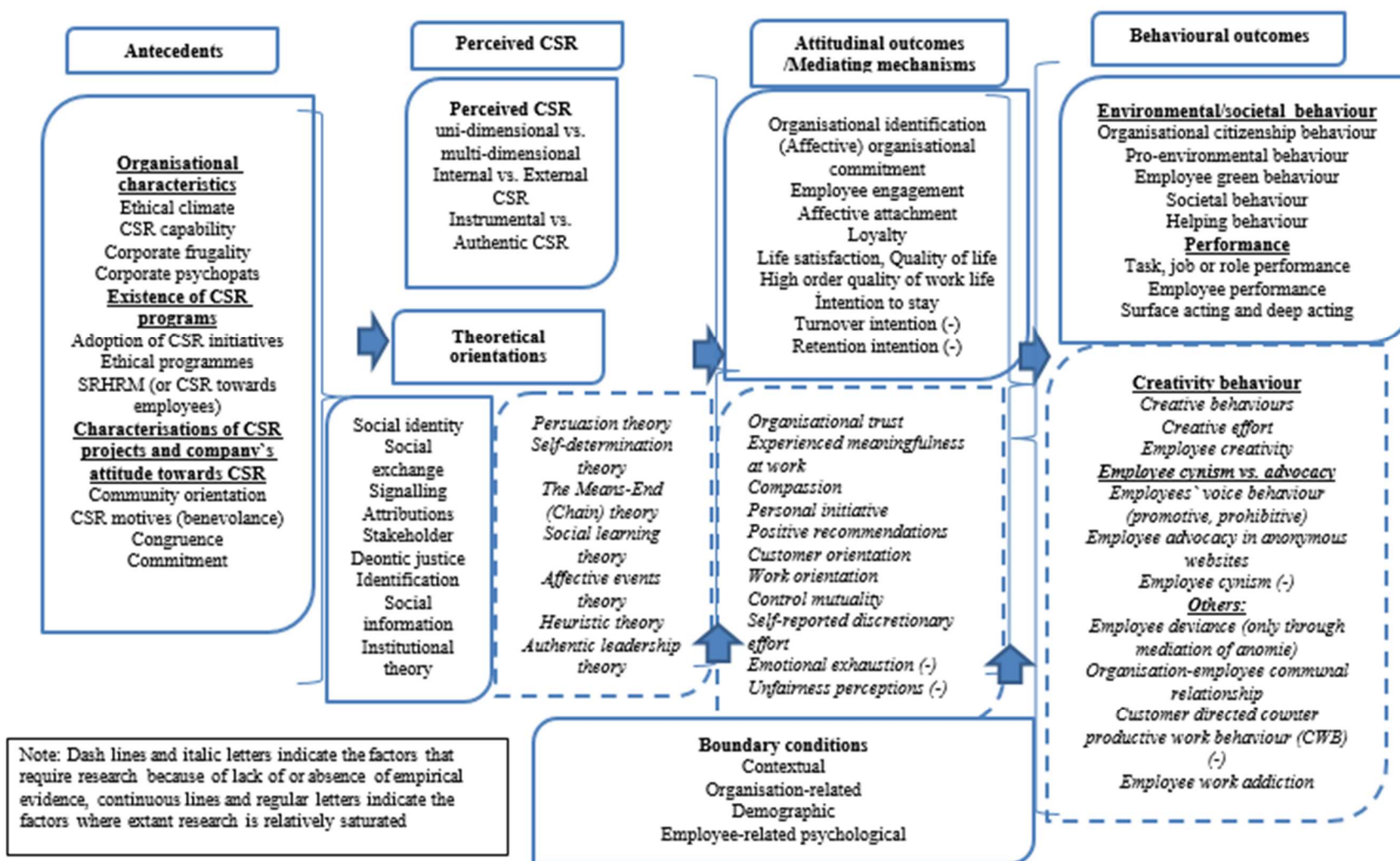
4. Discussion and Conclusion

I present the results of my review in Figure 1, which integrates antecedents, theoretical approaches, outcomes of perceived CSR, with mediating and moderating mechanisms, and delineates the areas requiring future research. Pertinently, I pose several questions, and potential research areas, which would contribute to this integrated and comprehensive picture of CSR-employee research. First, researches looking at the role of contextual differences as contingencies in micro-level studies of CSR is rare. Explication of national context differences as contingency factors are cardinal to better understand the conditions under which perceived CSR result in better outcomes. In other words, considered the multi-dimensionality of CSR, there is a need for more cross-national CSR research unpacking micro dimensions of this phenomena that would interlink macro-meso-micro dimensions. Pertinently, majority of studies were conducted in South Asian context. It remains unclear how and under which conditions perceived CSR is shaped by broader-level conditions such as national policies or culture, and in turn, influence employee level outcomes. I encourage future work on the cross-comparative research, with a particular focus on broader-level contingency factors.

Importantly, employees' perceptions of CSR programs is approached from the particular theoretical lenses from psychology such as social identity theory or social exchange, limiting insights on how theories from diverse disciplines, which might help us to frame micro-foundations of CSR research. Borrowing theories from sociology, theories of behaviour or social networking might also help us to gain deep insights on macro-micro CSR research. Additionally, proactive behaviours of employees paving way for the bottom-up changes in organisations have received less attention. How employees are motivated in engaging proactive behaviours in influencing CSR policies? What are the mechanisms that lead employees to show agency in leading CSR policies? What are the organisational conditions creating room for employee advocacy? How institutional logics of employees drive how they perceive CSR? or drawing on paradoxical theory, how paradoxical approach help employees or leaders in resolving CSR tensions? More research is required on these questions.

Furthermore, majority of the studies documented organisational support or attitude towards CSR projects or characterisations of CSR projects as antecedents of perceived CSR. Further investigation is required on the individual level antecedents of perceived CSR. To our knowledge, one study showed the existence of corporate psychopaths, might negatively influence CSR elaborations. There is a need of more studies unpacking individual level differences, which might be education level, personality characteristics, gender or employee-related psychological factors such as their emotions including anxiety or meaningfulness or compassion, in perceived CSR. Moreover, CSR-employee research field is mainly dominated by quantitative studies testing dominant theoretical explanations including social identity and social exchange identity. However, qualitative studies would help us not only in gaining insights about antecedents, outcomes and explanatory mechanisms of perceived CSR, which might differ in different cultural contexts, but also developing new theoretical explanations

Figure 1. Integrated Framework on Perceived CSR

Appendix 1. Most Studied Employee Attitudinal and Behavioural Outcomes in the Reviewed Articles

Employee attitude	Portrayal in the literature	Portrayal in the literature	Employee behavioural outcomes	
(Affective) organisational commitment	Ahmad et al, (2020); Boddy et al., (2010), Bouraoui and Bensemmane, (2019), De Roeck et al. (2016), Dhanesh, (2014), Ditlev-Sominsen (2015), Dung, (2020), Hofman and Newman (2014), Hur et al. (2018), Islam et al. (2018), Kim et al. (2010), Farooq et al. (2014), Kim et al. (2021), Lin et al. (2022), Lu et al. (2020), McNamara et al. (2017), Mory et al. (2016), Mueller et al., (2012), Panagopoulos et al. (2016), Rodrigo et al. (2019), Shen and Zu (2011), Wong and Gao (2014), Zhou et al. (2018)	Ahmad et al., (2020), Bogan and Dedeoglu, (2020), Cheema et al. (2019 a), Gao and He, (2017), Hansen et al. (2011), Jamali et al. (2020), Khaskheli et al. (2020), Luu (2017), Newman et al. (2015)	Organisational citizenship behaviour	Environment al/societal behaviour
		Afsar et al. (2018); Afsar and Umrani, (2019), Cheema et al. (2019b), Tian and Robertson (2019), Shah et al. (2021)	Pro-environmental behaviour	
		Ahmed et al. (2020), De Roeck and Farooq, (2018)	Employee green behaviour	
		De Roeck and Farooq, 2018	Societal behaviour	
		Shen and Benson (2016); Raub and Blunschi (2014), Farooq et al. 2017	Helping behaviour	
Organisational identification	Lythreatis et al. (2021) De Roeck and Delobbe, (2012), Edwards (2016), Lee and Yoon (2018), Su et al. (2019), Zhao et al. (2019), Boadi et al. (2020)	Abdelmotaleb et al. 2018	Creative behaviours	Creative behaviour
Employee engagement	Farrukh et al., (2020), Jiang and Luo (2020), Lu et al. (2020), Saad et al. (2021), Smith and Langford (2011) McNamara et al. (2017), Park et al. (2018), Rupp et al. (2018), Tong et al. (2019)	Brammer et al., (2015)	Creative effort	
Affective attachment	Fryzel and Seppala (2016), Lee and Yoon (2018)	Hur et al. (2018 b)	Employee creativity	
Loyalty	Farooq et al. 2017 Zhu et al. (2014)	He et al. (2019), Shen and Benson (2016), Chen and Khuangga (2021), Newman et al. (2015), Story and Neves (2015)	Task, job or role performance	Performance
Life satisfaction, Quality of life	Golob and Podnar, 2021, Kim et al. 2018 a	Story and Castanheira (2019), Boadi et al., (2020), Shin and Hur (2020), Ali et al. (2020), Donia et al. (2019)	Employee performance	
High order quality of work life	Kim et al. (2020) Singhapakdi et al. 2015	Ji and Jan (2019), Shin and Hur, 2020	Surface acting and deep acting	
Intention to stay	Kim et al. (2020), Park et al. (2018), Vlachos et al. (2014)	Wang et al., 2020 Raub and Blunschi (2014)	Employees` voice behaviour (promotive, prohibitive)	Employee cynism vs. advocacy
Turnover intention (-)	Hansen et al. (2011), Kim et al. (2021), Low et al. (2017)	Lee (2021)	Employee advocacy in anonymous websites	
		Archimi et al. (2018), Sheel and Vohra (2016)	Employee cynism (-)	

References

- Abdelmotaleb, M., Eldin A., Metwally M. & Saha S. (2018), Exploring the impact of being perceived as a socially responsible organization on employee creativity, *Socially Responsible Organization*, 56, 11, 2325-2340.
- Afsar, B., Cheema S., & Javed F. (2018). Activating employee's pro-environmental behaviours: The role of CSR, organizational identification, and environmentally specific servant leadership, *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, 25, 904–911.
- Afsar, B., & Umrani W. A. (2019), Corporate social responsibility and pro-environmental behavior at workplace: The role of moral reflectiveness, coworker advocacy, and environmental commitment, *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, 27, 109-125.
- Ahmad, R., Ahmad S., Islam T., & Kaleem A., (2020), The Nexus of Corporate Social Responsibility (CSR), Affective Commitment and Organisational Citizenship Behaviour In Academia: A Model of Trust, *Employee Relations: The International Journal*, 42, 1, 232-247.
- Ahmed M., Zehou S., Raza S. A., Qureshi M. A., & Yousufi S. Q (2020), Impact of CSR and environmental triggers on employee green behavior: The mediating effect of employee well-being. *Corporate Social Responsibility Environmental Management*, 27, 2225–2239, <https://doi.org/10.1002/csr.1960>.
- Arnaud, S., & Wasieleski, D. M. (2014), Corporate humanistic responsibility: Social performance through managerial discretion of the HRM, *Journal of Business Ethics*, 120, 3, 313-334.
- Ali, H.Y., AsrarulHaq M., Amin S., Noor S., Haris-ul-Mahasbi M., Aslam M.K. (2020), Corporate social responsibility and employee performance: The mediating role of employee engagement in the manufacturing sector of Pakistan, *Corporate Social Responsibility Environmental Management*, 27, 2908–2919. <https://doi.org/10.1002/csr.2011>.
- Alhouti, S., Johnson, C. M., & Holloway, B. B. (2016), Corporate social responsibility authenticity: Investigating its antecedents and outcomes, *Journal of Business Research*, 69, 1242–1249.
- Aguinis, H., & Glavas, A. (2012), What We Know and Don't Know about Corporate Social Responsibility: A Review and Research Agenda, *Journal of Management*, 38, 4, 932–968.
- Archimi, C., S., Renaud E., Yasin H. M., & Bhatti Z. M., (2018), How Perceived Corporate Social Responsibility Affects Employee Cynicism: The Mediating Role of Organizational Trust, *Journal of Business Ethics*, 151, 907-921, <https://doi.org/10.1007/s10551-018-3882-6>.
- Beckman, T., Colwell, A., & Cunningham, P. H. (2009), The Emergence of Corporate Social Responsibility in Chile: The Importance of Authenticity and Social Networks, *Journal of Business Ethics*, 86, 191–206.
- Berens, G., van Riel C., & van Bruggen G. (2005), Corporate Associations and Consumer Product Responses: The Moderating Role of Corporate Brand Dominance, *Journal of Marketing*, 69, 3, 35-48.
- Blau, P. M. (1964), *Exchange and Power in Social Life*, New York, NY: Wiley.

- Brammer, S., Millington, A., & Rayton, B. (2007), The Contribution of Corporate Social Responsibility to Organizational Commitment, *The International Journal of Human Resource Management*, 18, 10, 1701–1719.
- Brieger, S. A., Anderer S., Frohlich, A., Baro, A., & Meynhardt T. (2020), Too Much of a Good Thing? On the Relationship Between CSR and Employee Work Addiction, *Journal of Business Ethics*, 166, 311–329, <https://doi.org/10.1007/s10551-019-04141-8>.
- Bouraoui, K. & Bensemmane, S. (2019), Corporate Social Responsibility and Employees' Affective Commitment: A multiple Mediation Model, *Management Decision*, 57, 1, 152-167.
- Boadi, E. A., He Z., Bosompem J., Opata C. N. & Boadi E. K. (2020), Employees' Perception of Corporate Social Responsibility and Its Effects on Internal Outcomes, *Service Industries Journal*, 40, 9-10, 611-632 <https://doi.org/10.1080/02642069.2019.1606906>.
- Boddy, C. R., Ladyshekwsy R. K. & Galvin P. (2010), The Influence of Corporate Psychopaths on Corporate Social Responsibility and Organizational Commitment to Employees, *Journal of Business Ethics*, 97, 1–19 DOI 10.1007/s10551-010-0492-3.
- Bogan E., Dedeoglu B. B. (2020), Hotel Employees' Corporate Social Responsibility Perception and Organizational Citizenship Behavior: Perceived External Prestige and Pride in Organization as Serial Mediators, *Corporate Social Responsibility Environmental Management*, 27, 2342–2353, <https://doi.org/10.1002/csr>.
- Carroll, A. B. (2021), Corporate Social Responsibility: Perspectives on the CSR Construct's Development and Future, *Business & Society*, 60 (6), 1258-1278.
- Chaudhary, R., & Akhouri, A. (2019), CSR Perceptions and Employee Creativity: Examining Serial Mediation Effects of Meaningfulness and Work Engagement. *Social Responsibility Journal*, 15, 1, 61–74.
- Chaudhary, R. (2021), Authentic Leadership and Meaningfulness at Work: Role of Employees' CSR Perceptions and Evaluations, *Management Decision*, 59, 2024-2039
- Cheema, S., Afsar, B., & Javed, F. (2019), Employees' Corporate Social Responsibility Perceptions and Organizational Citizenship Behaviors for the Environment: The Mediating Roles of Organizational Identification and Environmental Orientation Fit, *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, 1–13. <https://doi.org/10.1002/csr.1769>.
- Cheema S, Afsar B, Al-Ghazali BM, Maqsoom A. (2020), How Employees' Perceived Corporate Social Responsibility Affects Employee's Pro-Environmental Behaviour? The Influence Of Organizational Identification, Corporate Entrepreneurship, and Environmental Consciousness, *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, 27, 616–629. <https://doi.org/10.1002/csr.1826>.
- Chen L-F, Khuangga D. L. (2021), Configurational Paths of Employee Reactions to Corporate Social Responsibility: An Organizational Justice Perspective, *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, 28, 389–403. <https://doi.org/10.1002/csr.2056>.
- Clarkson, M. B. E. (1995). A Stakeholder Framework for Analysing and Evaluating Corporate Social Performance, *Academy of Management Review*, 20, 1, 92–117.
- Connelly, B. L., Certo, S. T., Ireland, R. D., & Reuzel, C. R. (2011), Signaling Theory: A Review and Assessment, *Journal of Management*, 37, 1, 39–67.

- De Roeck, K. & Delobbe, N. (2012), Do Environmental CSR Initiatives Serve Organizations' Legitimacy in The Oil Sector? Exploring Employees' Reactions through Organizational Identification Theory, *Journal of Business Ethics*, 110, 4, 397-412.
- De Roeck, K. & Farooq, O. (2018), Corporate Social Responsibility and Ethical Leadership: Investigating Their Interactive Effect on Employees' Socially Responsible Behaviors, *Journal of Business Ethics*, 151, 923-939, <https://doi.org/10.1007/s10551-017-3656-6>.
- De Roeck, K., El-Akreimi, A. & Swaen, V. (2016), Consistency Matters! How and When Does Corporate Social Responsibility Affect Employees' Organizational Identification, *Journal of Management Studies*, 53, 7, 1141-1168.
- Dhiman, D. & Sharma, H. (2021), Does Organizational Trust Mediate the CSR– OCB Relationship? A PLS-SEM Analysis, *The Journal for Decision Makers*, 46, 4, 223–235.
- DiMaggio, P. J., & Powell, W. W. (1991), "Introduction", In P. J. DiMaggio, & W.W. Powell (Eds.), *The New Institutionalism in Organisational Analysis*, Chicago, 26, 6, 1064-1074.
- Ditlev-Simonsen, C. (2015), The Relationship Between Norwegian and Swedish Employees' Perception of Corporate Social Responsibility and Affective Commitment, *Business & Society*, 54, 2, 229-253.
- Donia, M. B. L., Ronen S., Sirsly C-A., & Bonaccio S. (2019), CSR by Any Other Name? The Differential Impact of Substantive and Symbolic CSR Attributions on Employee Outcomes, *Journal of Business Ethics*, 157, 503-523, DOI 10.1007/s10551-017-3673-5
- Edwards, M. (2016), The Olympic Effect: Employee Reactions to Their Employer's Sponsorship of a High-Profile Global Sporting Event, *Human Resource Management*, 55, 4, 721–740.
- Elsbach, K. D. (1999), An Expanded Model of Organizational Identification, *Research in Organizational Behavior*, 21, 163–200.
- Farooq, O., Payaud, M., Merunka, D. & Valette-Florence, P. (2014), The Impact of Corporate Social Responsibility on Organizational Commitment: Exploring Multiple Mediation Mechanisms, *Journal of Business Ethics*, 125, 4, 563-580.
- Farooq, O., Rupp, D. E., & Farooq, M. (2017), The Multiple Pathways through which Internal and External Corporate Social Responsibility Influence Organizational Identification and Multifoci Outcomes: The Moderating Role of Cultural and Social Orientations, *Academy of Management Journal*, 60, 3, 954–985.
- Farrukh M, Sajid M, Lee J.W.C. Shahzad I.A. (2020), The Perception of Corporate Social Responsibility and Employee Engagement: Examining the Underlying Mechanism, *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, 27, 760–768, <https://doi.org/10.1002/csr.1842>.
- Fatma M., Rahman Z., & Khan I. (2014), Multi-Item Stakeholder Based Scale to Measure CSR in the Banking Industry, *International Strategic Management Review*, 2,1, 9–20.
- Fatma, M. & Khan, I. (2020), An Investigation of Consumer Evaluation of Authenticity of Their Company's CSR Engagement, *Total Quality Management & Business Excellence*, <https://doi.org/10.1080/14783363.2020.1791068>.
- Folger, R. (2001), Fairness as Deonance, In Gilliland, S., Steiner, D., & Skarlicki, D., (Eds.), *Theoretical and Cultural Perspectives on Organisational Justice*, 3-33.

Frerichs, I. M. & Teichert, T. (2021), Research Streams in Corporate Social Responsibility Literature: A Bibliometric Analysis, *Management Review Quarterly*, <https://doi.org/10.1007/s11301-021-00237-6>.

Frynas, J.G. & Yamahaki, C. (2016), Corporate Social Responsibility: Review and Roadmap of Theoretical Perspectives, *Business Ethics: A European Review*, 25, 3, 258-285.

Gao, Y. & He, W. (2017), Corporate Social Responsibility and Employee Organizational Citizenship Behaviour: The Pivotal Roles of Ethical Leadership and Organizational Justice, *Management Decision*, 55, 2, 294-309.

Glavas, A. & Kelley, K. (2014), The Effects of Perceived Corporate Social Responsibility on Employee Attitudes, *Business Ethics Quarterly*, 24, 2, 165-202.

Golob, U. & Podnar, K. (2021), Corporate Marketing and The Role of Internal CSR in Employees' Life Satisfaction: Exploring the Relationship Between Work and Non-Work Domains, *Journal of Business Research*, 131, 664-672.

Gond, J. P., Igalens, J., Swaen, V., & El Akremi, A. (2011), The Human Resources Contribution to Responsible Leadership: An Exploration of The CSR–HR Interface, *Journal of Business Ethics*, 98, 1, 115-132.

Hansen, S. D., Dunford, B. B., Boss, A. D., Boss, R. W., & Angermeier, I. (2011), Corporate Social Responsibility and The Benefits of Employee Trust: A Cross-Disciplinary Perspective, *Journal of Business Ethics*, 102, 29–45.

He, J., Zhang, H. & Morrison M. (2019), The Impacts of Corporate Social Responsibility on Organization Citizenship Behavior and Task Performance in Hospitality: A Sequential Mediation Model, *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 31, 6, 2582-2598.

Hofman, P.S. & Newman, A. (2014), The impact of perceived corporate social responsibility on organizational commitment and the moderating role of collectivism and masculinity: evidence from China, *The International Journal of Human Resource Management*, 25, 5, 631-652.

Hu, B., Liu J. & Zhang X. (2020), The Impact of Employees' Perceived CSR on Customer Orientation: An Integrated Perspective of Generalized Exchange and Social Identity Theory, *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 32, 7, 2345-2364.

Hur, W. M., Moon T. W., & Ko, S. H. (2018), How Employees' Perceptions of CSR Increase Employee Creativity: Mediating Mechanisms of Compassion at Work And Intrinsic Motivation, *Journal of Business Ethics*, 153, 3, 629–644.

Hur, W. M., Moon T. W., & Lee H. G. (2018 b) Employee Engagement in CSR Initiatives and Customer-Directed Counter-productive Work Behavior (CWB): The Mediating Roles of Organizational Civility Norms and Job Calling, *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, 25, 1087-1098, doi: 10.1002/csr.1522.

Islam, T., Ali, G., & Asad, H. (2019), Environmental CSR and Pro-Environmental Behaviors to Reduce Environmental Dilapidation: The Moderating Role of Empathy. *Management Research Review*, 42, 3, 332–351.

Jamali, D., Samara G., Zollo L., & Ciappei C. (2020), Is Internal CSR Really Less Impactful in Individualist And Masculine Cultures? A Multilevel Approach, *Management Decision*, 58, 2, 362-375.

- Ji S. & Jan I. U. (2019), The Impact of Perceived Corporate Social Responsibility on Frontline Employee's Emotional Labor Strategies, *Sustainability*, 11, 1780; doi:10.3390/su11061780.
- Jiang, H. & Luo Y. (2020). Driving Employee Engagement through CSR Communication and Employee Perceived Motives: The Role of CSR-Related Social Media Engagement and Job Engagement, *International Journal of Business Communication* 1–27. <https://doi.org/10.1177/2329488420960528>.
- Joo, S., Miller E. G. & Fink J. S. (2009), Consumer Evaluations of CSR Authenticity: Development and Validation of a Multidimensional CSR Authenticity Scale, *Journal of Business Research*, 98, 236-249, <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2019.01.060>.
- Kahn, W. (1990), Psychological Conditions of Personal Engagement and Disengagement at Work, *Academy of Management Journal*, 33, 4, 692–724. <https://doi.org/10.5465/25628>.
- Kelley, H. H. (1973), The Process of Causal Attribution, *American Psychologist*, 28, 2, 107–128.
- Khaskheli A, Jiang Y, Raza SA, Qureshi MA, Khan KA, Salam J. (2020), Do CSR Activities Increase Organizational Citizenship Behavior among Employees? Mediating Role of Affective Commitment and Job Satisfaction. *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, 27, 2941–2955, <https://doi.org/10.1002/csr.2013>.
- Kim, H-., Lee M., Lee H-T. Kim N-M. (2010), Corporate Social Responsibility and Employee–Company Identification, *Journal of Business Ethics*, 95, 557–569 doi:10.1007/s10551-010-0440-2.
- Kim, B-J., Nurunnabi M., Kim T. & Kim T. (2018), Doing Good is not Enough, You Should have been Authentic: Organizational Identification, Authentic Leadership and CSR, *Sustainability*, 10, 2026; doi:10.3390/su10062026.
- Kim, J., Milliman J. & Lucas A. (2020), Effects of CSR on employee retention via identification and quality-of-work-life, *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 32, 3, 1163-1179.
- Kim, J., Milliman J. F., Lucas A. F. (2021), Effects of Internal and External CSR on Supportive and Harmful Employee Attitudes, *Cornell Hospitality Quarterly*, 1–18. <https://doi.org/10.1177/193896552111063198>.
- Lee, M. E., Park, S-Y. & Lee H. J. (2013), Employee Perception of CSR Activities: Its Antecedents and Consequences, *Journal of Business Research*, 66, 1716-1724.
- Lee, S. & Yoon, J. (2018), Does the Authenticity of Corporate Social Responsibility Affect Employee Commitment? *Social Behavior And Personality*, 46, 4, 617–632.
- Lee, Y. (2021), Bridging Employee Advocacy in Anonymous Social Media and Internal Corporate Social Responsibility, *Management Decision*, 59, 10, 2473-2495.
- Li, L., Li G. & Chan S. F. (2019), Corporate Responsibility for Employees and Service Innovation Performance in Manufacturing Transformation the Mediation Role of Employee Innovative Behaviour, *Career Development International*, 24, 6, 580-595.
- Liu, H., & Jin-Sup J. (2021), The Effect of CSR Attributes on CSR Authenticity: Focusing on Mediating Effects of Digital Transformation, *Sustainability*, 13, 7206, <https://doi.org/10.3390/su13137206>.
- Lin, Y-T., Liu, N-C. & Lin J-W. (2022), Firms` Adoption of CSR Initiatives and Employees`

Organisational Commitment: Organisational CSR Climate and Employees' CSR Induced Attributions as Mediators, *Journal of Business Research*, 140, 626-637.

Lichtenstein, D. R., Drumwright, M. E., & Braig, B. M. (2004), The Effect of Corporate Social Responsibility on Customer Donations to Corporate-Supported Nonprofits, *Journal of Marketing*, 68, 4, 16–32.

Low, M., Ong S. & Tan P. (2017), Would Internal Corporate Social Responsibility Make a Difference in Professional Service Industry Employees' Turnover Intention? A Two-Stage Approach Using PLS-SEM, *Global Business and Management Research: An International Journal*, 9, 1, 24-41

Lu J, Ren L, Zhang C, Wang C, Ahmed RR, Streimikis J. (2020), Corporate Social Responsibility and Employee Behavior: Evidence from Mediation and Moderation Analysis, *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, 27, 1719–1728. <https://doi.org/10.1002/csr.1919>.

Luu, T-T. (2017), CSR and Organizational Citizenship Behavior for the Environment in Hotel Industry: The Moderating Roles of Corporate Entrepreneurship and Employee Attachment Style, *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 29, 11, 2017, 2867-2900

Lythreatis, S., Mostafa A., Pereira V., Wang X., & Giudice M. (2021), Servant Leadership, CSR Perceptions, Moral Meaningfulness and Organisational Identification-Evidence from the Middle East, *International Business Review*, 30, 3, doi: 10.1016/j.ibusrev.2020.101772.

Maignan, I. (2001), Consumers Perceptions of Corporate Social Responsibilities: A Cross-Cultural Comparison, *Journal of Business Ethics*, 30, 1, 57-72.

McMara, T., Carapinja R., Catsouphe M., Valcour M. & Lobel S. (2017), Corporate Social Responsibility and Employee Outcomes: The Role of Country Context, *Business Ethics: A European Review*, 26, 413-427.

Moon, T., Hur, W., Ko, S., Kim, J. & Yoon, S. (2014), Bridging Corporate Social Responsibility and Compassion at Work: Relations to Organizational Justice and Affective Commitment, *Career Development International*, 19, 1, 49-72.

Mory, L., Wirtz, B. W., & Göttel, V. (2016), Factors of Internal Corporate Social Responsibility and the Effect on Organizational Commitment, *The International Journal of Human Resource Management*, 27, 13, 1393-1425.

Mueller, K., Kate H., Sven-Oliver S., & Nick L. (2012), Effects of Corporate Social Responsibility on Employees' Commitment: A Cross-Cultural Investigation, *Journal of Applied Psychology*, 97, 6, 1186-1200.

Munro, V. (2020), CSR for Purpose, Shared Value and Deep Transformation: The New Responsibility, 1st Ed., UK, Emerald Publishing Limited, doi: 10.1108/9781800430358.

Newman, A. Nielsen I. Miao Q. (2015), The Impact of Employee Perceptions of Organizational Corporate Social Responsibility Practices on Job Performance and Organizational Citizenship Behavior: Evidence from the Chinese Private Sector, *The International Journal of Human Resource Management*, 26, 9, 1226-1242.

Onkila, T. and Sarna B. (2021), A Systematic Literature Review on Employee Relations with CSR: State of Art And Future Research Agenda, *Corporate Social Responsibility and*

Environmental Management, 1–13. <https://doi.org/10.1002/csr.2210>.

Panagopoulos, N., Rapp, A. & Vlachos P. (2016), I Think They Think We are Good Citizens: Meta-Perceptions as Antecedents of Employees' Reactions to Corporate Social Responsibility, *Journal of Business Research*, 69, 8, 2781-2790.

Park, S., Lee, C. & Kim H. (2018), The Influence of Corporate Social Responsibility on Travel Company Employees, *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 30, 1, 178-196.

Peterson, D.K. (2004), The Relationship Between Perceptions of Corporate Citizenship and Organizational Commitment, *Business & Society*, 43, 3, 296-319.

Raub, S. & Blunschi, S. (2014), The Power of Meaningful Work: How Awareness of CSR Initiatives Fosters Task Significance and Positive Work Outcomes in Service Employees, *Sustainability and Human Resources, Cornell Hospitality Quarterly*, 55, 1, 10–18.

Rupp, D. E., Shao, R., Skarlicki, D. P., Paddock, E. L., Kim, T., & Nadisic, T. (2018), Corporate Social Responsibility and Employee Engagement: The Moderating Role of CSR-Specific Relative Autonomy and Individualism, *Journal of Organizational Behavior*, 39, 5, 559–579. <https://doi.org/10.1002/job.2282>

Saad, M., Gaber H., & Labib A. (2021), The Impact of CSR on Employees' Engagement. A Study on SMEs in Egypt, *Global Business and Management Research: An International Journal*, 13, 3, 232-244.

Sahin, G. & Burnaz S. (2020), A Qualitative Research on Perceived Authenticity of Corporate Social Responsibility, *Journal of Management, Marketing and Logistics*, 6, 4, doi: 10.17261/Pressacademia.2019.1174.

Samuel, A., Taylor D., White G. & Norris M. (2018), Unpacking the Authenticity Gap in Corporate Social Responsibility: Lessons Learned from Levi's 'Go Forth Braddock' Campaign, *Journal of Brand Management*, 25, 53-67, <https://doi.org/10.1057/s41262-017-0067-z>.

Schaefer, S., Terlutter R., & Diehl S. (2019), Is My Company Really Doing Good? Factors Influencing Employees' Evaluation of the Authenticity of Their Company's Corporate Social Responsibility Engagement, *Journal of Business Research*, 101, 128-143.

Shah S. H. A., Cheema S, Al-Ghazali B. M., Ali M., Rafiq N. (2021), Perceived Corporate Social Responsibility and Pro-Environmental Behaviors: The Role of Organizational Identification and Coworker Pro-Environmental Advocacy. *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, 28, 366–377. <https://doi.org/10.1002/csr.2054>

Shen, J., & Benson J. (2016), When CSR Is a Social Norm: How Socially Responsible Human Resource Management Affects Employee Work Behavior, *Journal of Management*, 42, 6, 1723–1746.

Shen, J. & Zhang H. (2019), Socially Responsible Human Resource Management and Employee Support for External CSR: Roles of Organizational CSR Climate and Perceived CSR Directed toward Employees, *Journal of Business Ethics*, 156, 875-888.

Shin I, Hur W-M. (2020), How are Service Employees' Perceptions of Corporate Social Responsibility Related to Their Performance? Prosocial Motivation and Emotional Labor as Underlying Mechanisms, *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, 27, 2867–2878. <https://doi.org/10.1002/csr.2008>

- Smith, V. & Langford P. (2011), Responsible or Redundant? Engaging The Workforce through Corporate Social Responsibility, *Australian Journal of Management*, 36, 3, 425–447.
- Story, J. S. P., & Castanheira, F. (2019), Corporate Social Responsibility and Employee Performance: Mediation Role of Job Satisfaction and Affective Commitment, *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, 26, 6, 1361–1370.
- Story, J., & Neves, P. (2015), When Corporate Social Responsibility Increases Performance: Exploring the Role of Intrinsic and Extrinsic CSR Attribution, *Business Ethics: A European Review*, 24, 2, 111–124.
- Su, L., & Swanson, S. R. (2019), Perceived Corporate Social Responsibility's Impact on the Well Being and Supportive Green Behaviors of Hotel Employees: The Mediating Role of the Employee Corporate Relationship, *Tourism Management*, 72, 437–450.
- Spence, M. (1973), Job Market Signaling, *Quarterly Journal of Economics*, 87, 3, 355-374.
- Tajfel, H., & Turner, J. C. (1985). The Social Identity Theory of Group Behavior. In S. Worchel & W. G. Austin (Eds.), *Psychology of intergroup relations*. Chicago, IL: Nelson-Hall.
- Tarabashkina, L., Quester P. & Tarabashkina O. (2020), How much Firms “Give” To CSR vs. How Much They “Gain” from It: Inequity Perceptions and Their Implications for CSR Authenticity, *European Journal of Marketing*, 54, 8, 1987-2012.
- Turker, D. (2009), How Corporate Social Responsibility Influences Organizational Commitment, *Journal of Business Ethics*, 89, 2, 189-204.
- Tian, Q. & Robertson, J. (2019), How and When Does Perceived CSR Affect Employees’ Engagement in Voluntary Pro-environmental Behavior?, *Journal of Business Ethics*, 155, 399-412.
- Tong, Z., Zhu L., Zhang N., Livuza L., Zhou M. (2019). Employees’ Perceptions of Corporate Social Responsibility and Creativity: Employee Engagement As A Mediator, *Social Behavior and Personality*, 47, 12, <https://doi.org/10.2224/sbp.8479>.
- Valentine, S., & Fleischman, G. (2008), Ethics Programs, Perceived Corporate Social Responsibility and Job Satisfaction, *Journal of Business Ethics*, 77, 2, 159–172. <https://doi.org/10.1007/s10551-006-9306-z>.
- Vlachos, P., Panagopoulos, N. and Rapp, A. (2013), Feeling Good by Doing Good: Employee CSR-Induced Attributions, Job Satisfaction, and The Role of Charismatic Leadership, *Journal of Business Ethics*, 118, 3, 577-588.
- Vlachos, P., Panagopoulos, N. and Rapp, A. (2014), Employee Judgments of and Behaviors Toward Corporate Social Responsibility: A Multi-Study Investigation of Direct, Cascading, and Moderating Effects, *Journal of Organizational Behavior*, 35, 7, 990-1017.
- Wagner, T., Lutz, R. J., & Weitz, B. A. (2009), Corporate Hypocrisy: Overcoming the Threat of Inconsistent Corporate Social Responsibility Perceptions, *Journal of Marketing*, 73, 77–91.
- Wang, J. Zhang Z. & Jia M. (2020), Echoes of Corporate Social Responsibility: How and When Does CSR Influence Employees’ Promotive and Prohibitive Voices? *Journal of Business Ethics*, 167, 253–269.
- Wong, I. & Gao J. (2014), Exploring the Direct and Indirect Effects of CSR On

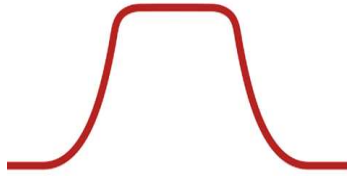
Organizational Commitment: The Mediating Role of Corporate Culture, *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 26, 4, 500-525.

Yum J., Changjun J., Xiaohong Z., Sanggyun N., & Zongmin C. (2020), The Formation Mechanism of Consumer Perceived Corporate Social Responsibility Authenticity: An Empirical Study of Chinese Consumers, *Sustainability*, 12, 2479, doi:10.3390/su12062479.

Zhou, X. Wu C., Chen C. & Zhou Z. (2022), The Influence of Corporate Social Responsibility on Incumbent Employees: A Meta-Analytic Investigation of the Mediating and Moderating Mechanisms, *Journal of Management*, 48, 1, 114–146.

Zhao L., Lee J., & Moon S. (2019), Employee Response to CSR in China: The Moderating Effect of Collectivism, *Personnel Review*, 48, 3, 839-863.

Zhou, Z., Luo, B. N., & Tang, T. L. (2018), Corporate Social Responsibility Excites ‘Exponential’ Positive Employee Engagement: The Matthew Effect in CSR and Sustainable Policy, *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, 25, 4, 339–354.

ICCSOR

Journal of Applied and Theoretical Social Sciences

ISSN:2687-5861

JATSS, 2022; 4(1), .114-132

First Submission:28.01.2022

Revised Submission After Review:01.03.2022

Accepted For Publication:18.03.2022

Available Online Since:31.03.2022

Research Article

Evaluation of Cost Drivers with Fuzzy AHP and Fuzzy TOPSIS Methods

Zafer Duran¹ & Ömer Burak Paksoy²

Abstract

Cost drivers are tools used to allocate production overheads to products or services. Although these tools vary according to the nature of the activity performed, they guide managers in determining the costs of products or services. Despite this strategic role, they are used in most businesses with intuitive approaches. This attitude causes erroneous results in cost calculations, making it difficult to manage production costs effectively.

The aim of this study is to evaluate the cost drivers used in the calculation of production costs with scientific approaches and to make suggestions to the practitioners. For this purpose, cost drivers were evaluated by using AHP and TOPSIS methods, which are multi-criteria decision making methods, with an integrated approach, and suggestions were made for practitioners to overcome these difficulties. In the evaluation process, the criteria used in determining the cost drivers were AHP, and the TOPSIS method was used in the ranking of the cost drivers To minimize the subjective effects of the data used in the research, AHP and TOPSIS methods are integrated with fuzzy set theory.

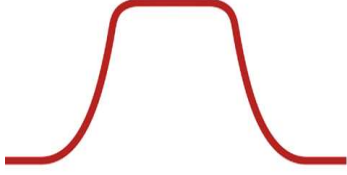
As a result of the analyzes made, it has been determined that the most effective criterion in the selection of cost drivers is the performance improvement criterion, while the other criteria, which are followed by the criteria of suitability for activity, being understandable and being related to the cost, have a very low effect. However, it has been seen that the most appropriate cost distribution key for the company is the general overhead costs.

Keywords: Cost and Management Accounting, Cost Drivers, Multi-Criteria Decision Making Methods, Fuzzy AHP, Fuzzy TOPSIS

JEL Codes: M41, M49, D29, D79, D81

¹ Lecturer Dr., Alanya Alaaddin Keykubat University Gazipaşa MRB Vocational School, Department of Management and Organization, Antalya/Turkey, zafer.duran@alanya.edu.tr, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7227-4196>

² Lecturer Dr., Alanya Alaaddin Keykubat University Gazipaşa MRB Vocational School, Department of Management and Organization, Antalya/Turkey, omer.paksoy@alanya.edu.tr, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1273-5915>. (Corresponding Author)

ICCSOR

Journal of Applied and Theoretical Social Sciences

ISSN:2687-5861

JATSS, 2022; 4(1), 114-132

İlk Başvuru:28.01.2022

Düzeltilmiş Makalenin Alınışı:01.03.2022

Yayın İçin Kabul Tarihi:18.03.2022

Online Yayın Tarihi:31.03.2022

Araştırma Makalesi

Maliyet Dağıtım Anahtarlarının Bulanık AHP ve Bulanık TOPSIS Yöntemleriyle Değerlendirilmesi

Zafer Duran¹ & Ömer Burak Paksoy²

Öz

Maliyet dağıtım anahtarları, genel üretim giderlerinin ürün veya hizmetlere dağıtılmasında kullanılan araçlardır. Bu araçlar, gerçekleştirilen faaliyetin niteliğine göre çeşitlenmekle birlikte ürün ya da hizmetlerin maliyetlerinin belirlenmesinde yöneticilere rehberlik etmektedir. Üstlendikleri bu stratejik role rağmen çoğu işletmede sezgisel yaklaşımlarla kullanılmaktadır. Bu tutum, maliyet hesaplamalarında hatalı sonuçların ortaya çıkmasına neden olarak üretim maliyetlerinin etkin bir şekilde yönetilmesini zorlaştırmaktadır.

Bu çalışmanın amacı, üretim maliyetlerinin hesaplanmasında kullanılan maliyet dağıtım anahtarlarını bilimsel yaklaşımlarla değerlendirerek uygulayıcılara önerilerde bulunmaktır. Bu amaç doğrultusunda araştırmada çok kriterli karar verme yöntemlerinden AHP ve TOPSIS yöntemleri bütünlük bir yaklaşımla kullanılarak maliyet dağıtım anahtarları değerlendirilmiş ve uygulayıcıların bu zorlukların üstesinden gelebilmeleri için önerilerde bulunulmuştur. Söz konusu değerlendirme işleminde maliyet dağıtım anahtarlarının belirlenmesinde kullanılan kriterler AHP, maliyet dağıtım anahtarlarının sıralanmasında ise TOPSIS yöntemi kullanılmıştır. Araştırmada kullanılan verilerin subjektif etkilerini en aza indirebilmek adına da AHP ve TOPSIS yöntemleri bulanık küme teorisi ile entegre edilmiştir.

Yapılan analizler sonucunda, maliyet dağıtım anahtarlarının seçiminde en etkili kriterin performans geliştirme kriteri olduğu, bu kriteri sırasıyla faaliyete uygunluk, anlaşılır olma ve maliyetle ilişkili olma kriterlerinin izlediği diğer kriterlerin ise oldukça düşük etkiye sahip oldukları tespit edilmiştir. Bununla birlikte uygulamanın gerçekleştirildiği işletme için en uygun maliyet dağıtım anahtarının genel üretim giderleri olduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Maliyet ve Yönetim Muhasebesi, Maliyet Dağıtım Anahtarları, Çok Kriterli Karar Verme Yöntemleri, Bulanık AHP, Bulanık TOPSIS

JEL Kodlar: M41, M49, D29, D79, D81

¹ Öğr. Gör. Dr., Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi Gazipaşa MRB MYO, Yönetim ve Organizasyon Bölümü, Antalya/Türkiye, zafer.duran@alanya.edu.tr,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7227-4196>

² Öğr. Gör. Dr., Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi Gazipaşa MRB MYO, Yönetim ve Organizasyon Bölümü, Antalya/Türkiye, omer.paksoy@alanya.edu.tr,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1273-5915>. (Sorumlu Yazar)

1. Giriş¹

Günümüzde teknolojik gelişmeler ve küreselleşme ile birlikte piyasalarda tam rekabet koşulları hâkim duruma gelmiştir. Çok sayıda satıcının ve alıcının bulunduğu ve hiçbir işletmenin ürün/hizmet fiyatlarını kontrol edemediği veya yönlendiremediği bu piyasa şartlarında ürün/hizmet satış fiyatları genellikle piyasa tarafından belirlenmektedir. Dolayısıyla elde edilecek kâr, maliyetlere bağlı olarak değişkenlik göstermektedir. Bu nedenle maliyet yönetimi ve kontrolü, yoğun rekabet koşullarında işletme faaliyetlerinin başarılı bir şekilde yürütülmesi açısından oldukça önem arz etmektedir (Özçalıcı ve Kaya, 2019: 3036).

1980'li yılların başlarından itibaren üretimde otomasyon ve entegrasyon sistemlerinin gelişmesiyle üretim sistemlerinde ve maliyet yapılarında karmaşıklaşma meydana gelmiştir. Üretim maliyetlerini oluşturan unsurlardan biri olan direkt işçilik payı azalmış ve genel üretim giderlerinin payı da aynı oranda artış göstermiştir (Arzova, 2002: 3). Böylece, genel üretim giderlerinin ürün/hizmetlere yüklenmesinde kullanılan dağıtım yöntemleri ve maliyet dağıtım anahtarlarının belirlenmesi çok önemli bir konu hâline gelmiştir. Maliyet dağıtım anahtarı, ürün/hizmet ile maliyetler arasındaki neden-sonuç ilişkisini açıklayarak maliyetlerdeki değişimleri açıklayan faktörler şeklinde tanımlanabilir (Can vd., 2018: 364). Faaliyetlerin maliyetini tüketim bakış açısına göre hesaplama kavramının ortaya çıkmasından bu yana, maliyet dağıtım anahtarları ile ilgili yapılan birçok tanımlama benzerlik göstermektedir. Bir maliyet dağıtım anahtarının stratejik amacının maliyet düzeyinde bir değişikliğe neden olan veya üreten faktör anlamına geldiği literatürde genel kabul görmüş bir tanımlama olarak karşımıza çıkmaktadır. Maliyet dağıtım anahtarları, faaliyetler ile maliyetler arasında nedensel bir ilişkiye sahip ve ölçülebilir olmanın yanı sıra faaliyetler tarafından tüketilen kaynakları açıklayabilme gibi niteliklere de sahip olmalıdır (Cokins ve Căpuşneanu, 2010: 8).

Maliyet dağıtım anahtarı, maliyet davranışını oluşturan en önemli unsurdur. Bu, bir işletmenin daha iyi uzun vadeli stratejik kararlar ve orta vadeli operasyonel kararlar almasına yardımcı olmak için elde edilen bilgilerin uygulanabilirliğini ve doğruluğunu sağlamaktadır. Her iki tür karar da işletmenin kârlılık seviyesini ve gelecek dönemlerdeki başarısını artırabilmektedir (Cokins ve Căpuşneanu, 2010: 16).

İşletmelerde etkin bir maliyet sisteminin kurulabilmesi için maliyet dağıtım anahtarlarının rolü büyüktür. Bu nedenle maliyet dağıtım anahtarlarının doğru olarak seçimi ve kullanılması, maliyet sisteminin etkin olarak işleminde stratejik bir rol oynamaktadır. Ancak çoğu işletmede maliyet dağıtım anahtarları sezgisel yöntemlerle seçilmekte ve aynı anda birden fazla maliyet dağıtım anahtarına ilişkin veri kaydı tutulmaktadır. Bu çalışmada denim kumaş üreten bir işletmede kullanılan maliyet dağıtım anahtarları Bulanık AHP ve Bulanık TOPSIS yöntemleri bir arada kullanılarak değerlendirilmiş ve ilgili işletme başta olmak üzere denim kumaş sektöründe üretim yapan işletmelere çeşitli önerilerde bulunulmuştur.

Çalışma, dört ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, maliyet dağıtım anahtarlarının seçimini etkileyen kriterlere ve maliyet dağıtım anahtarlarının seçimine yönelik yapılan çalışmalara yer verilmiş olup ikinci bölümde çalışmada kullanılan yöntem anlatılmıştır. Üçüncü bölümde araştırmaya konu olan işletmede kullanılan maliyet dağıtım anahtarları, bulanık AHP ve bulanık TOPSIS yöntemleriyle değerlendirilmiştir. Son bölümde ise, araştırma

---

¹ Veri toplama işlemi öncesinde Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Alanı Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu'nun 11/11/2021 tarih ve 2021/08 No'lu onayı doğrultusunda araştırmaya katılan kişilere bilgilendirilmiş onam formu aracılığıyla gerekli bilgiler verilmiş ve araştırmaya gönüllü olarak katıldıklarına yönelik imzalı beyan alınmıştır.

sonucunda elde edilen bulgular tartışılarak uygulayıcılara ve araştırmacılara çeşitli önerilerde bulunulmuştur.

2. Literatür İncelemesi

Bir maliyet sisteminin kurulmasında dikkat edilmesi gereken en önemli faktörlerden birisi maliyet dağıtım anahtarlarının uygun şekilde seçilmesi ve sayısının belirlenmesidir. Zira maliyet nesnelere maliyetlerin aktarılmasında maliyet dağıtım anahtarları kullanılır ve bu anahtarların seçiminde birçok nitel ve nicel kriterler göz önüne alınır. Genellikle, dağıtım anahtarları ile maliyetler arasında korelasyonun yüksek olması beklenir. Çünkü korelasyon azaldıkça kullanılacak olan anahtar sayısı artmakta ve böylece ölçüm maliyetlerinin de artmasına neden olmaktadır (Cooper, 1988).

Korelasyon derecesinin yanında maliyet dağıtım anahtarlarının seçimini etkileyen kriterlerinin belirlenmesinde ürünün karmaşıklık derecesi, çeşitliliği, ölçüm maliyetleri ve verilerin yararlılık derecesi gibi faktörler göz önünde bulundurulmalıdır. Ayrıca anahtarlar seçilirken rasyonel sayıda olmasına da dikkat edilmelidir. Az sayıda dağıtım anahtarlarının seçimi bazı ürünler için fazla maliyetli, bazı ürünler için ise düşük maliyetli olmasına yol açacaktır. Fazla sayıda dağıtım anahtarı seçimi ise verilerin toplanması sırasında ekstra idari çaba ve zaman harcanmasına neden olmaktadır. Bununla birlikte her maliyet nesnesinin farklı olması (heterojenliği) nedeniyle nesnelere her faaliyet maliyetini nasıl tükettiğini yansıtılabilecek yeterli sayıda maliyet anahtarına ihtiyaç duyulmaktadır. Çünkü, faaliyet maliyetleri sayısı ile maliyet dağıtım anahtarları arasında bire bir ilişki bulunmaktadır (Cokins ve Capunneanu, 2010: 9-10; Varila vd., 2007: 186; Homburg, 2001: 204; Geiger, 1999: 33-36; Schniederjans ve Garvin, 1997: 73-74; Levitan ve Gupta, 1996).

Birçok işletme nedensel ilişkilerin bulunmadığı maliyet anahtarlarını kullanan geleneksel yönetim muhasebesi ve maliyet hesaplama yöntemlerini kullandığından dolayı gerçekçi olmayan, yanlış ve hatalı maliyet bilgileri üretebilmektedir. Ancak, 1980'lerin başlarından itibaren maliyet dağıtım anahtarlarının seçimi ve değerlendirilmesinde yeni çağdaş yaklaşımlar ve maliyet hesaplama yöntemleri geliştirilmiştir. Bu yöntemlerden birisi olan faaliyet tabanlı maliyetleme (FTM), orta ve uzun vadeli kararlara temel oluşturabilecek güvenilir bilgiler üretebilmektedir. FTM'de maliyet dağıtım anahtarları, maliyet nesnelere kaynaklar üzerinde talep oluşturduğu tüketime dayalı faaliyetlerle ilgili endirekt kaynak giderlerini nedensel olarak atamak ve izlemek için kullanılan birimler olarak tanımlanmaktadır. FTM yöntemine göre ürünler faaliyetleri ve faaliyetler ise kaynakları tüketmektedir. Bu nedenle, bir faaliyetin maliyetinde bir değişikliğe neden olan herhangi bir faktör veya bir faaliyetin maliyetinin ne kadarının tüketildiği maliyet anahtarı olarak adlandırılabilir (Cooper ve Kaplan, 1988; Shank ve Govindarajan, 1993; Foster ve Gupta, 1990).

Maliyet dağıtım anahtarlarının seçimi, nitel ve/veya nicel pek çok kriterden etkilenebilmektedir. Bu kriterler gerçekleştirilen üretime göre şekillenmekle birlikte literatürdeki çoğu çalışmada Turney (1992) tarafından önerilen kriterlerin dikkate alındığı görülmektedir. Turney (1992) çalışmasında maliyet dağıtım anahtarlarının seçiminde kullanılacak olan kriterleri aşağıdaki şekilde açıklamaktadır:

- Maliyet dağıtım anahtarının faaliyet türü ile uyum göstermesi
- Maliyet dağıtım anahtarı ile dağıtılacak maliyetler arasındaki korelasyon derecesinin yüksek olması
- Eşsiz maliyet dağıtım anahtarı sayısının düşürülmesi
- Performans gelişimini artırıcı maliyet dağıtım anahtarının seçilmesi
- Ölçüm maliyetleri

- Gelecekteki ölçüm maliyetleri

Bu kriterler, maliyet dağıtım anahtarlarının seçiminde genel kabul görmüş kriterler niteliğindedir.

Literatürde maliyet dağıtım anahtarlarının seçimi ve değerlendirilmesi ile ilgili birçok nitel ve nicel araştırmalar mevcuttur. Genel olarak incelendiğinde bu alanda yapılan çalışmalarda çok kriterli karar verme yöntemlerinden AHP ve TOPSIS tekniklerinin sıklıkla tercih edildiği gözlemlenmiştir. Performans ölçüm modelleri üzerine yapılan literatür incelemesinde ise herhangi bir zayıflığı olmayan bir modelin bulunmadığı görülmüştür. Bu çalışmada ise modelin daha güvenilir olabilmesi ve verilerdeki subjektif etkilerin en aza indirilebilmesi için AHP ve TOPSIS yöntemlerine bulanık küme teorisi entegre edilmiştir. Bu alanda yapılan bazı çalışmaları aşağıdaki şekilde özetlemek mümkündür:

Babad ve Balachandran (1993), çalışmalarında faaliyet tabanlı maliyetleme sisteminde maliyet dağıtım anahtarlarının sayısını ve nasıl belirlenmesi gerektiğini bilgi işleme maliyetlerindeki tasarrufları doğruluk kaybıyla dengeleyen bir optimizasyon modeli kullanarak belirlemeye çalışmışlardır. Tasarlanan model, bir tamsayı programı olarak formüle edilmiş ve bileşik “greedy” algoritması kullanılarak verimli bir şekilde çözümlenmiştir. Çalışmada, faaliyet tabanlı bir maliyet sistemine dahil edilmesi için maliyet dağıtım anahtarlarının seçimi ve optimal sayısı ile ilgili birbiriyle ilişkili iki karar analiz edilmiştir. Maliyet dağıtım anahtarları ile genel üretim giderleri arasındaki korelasyonun yüksek olması veri kalitesinin de yüksek olmasını beraberinde getirmektedir.

Schwan (1994) ve Harrison vd. (1995), birden fazla maliyet anahtarı kullanmanın ve uygun maliyet anahtarlarının seçiminin faaliyete dayalı maliyetleme ile başlamadığını belirtmektedir. Bununla birlikte, geleneksel maliyetleme sistemlerinin bir eksikliği de hacim tabanlı maliyet anahtarlarının kullanılmasıdır. Schwan (1994)’a göre, optimal maliyet havuzlarının sayısı, maliyet havuzlarının sınıflandırılmasından elde edilen faydalar ve ölçüm maliyetindeki artışlar dikkate alınarak bulunmalıdır. Geiger (1999) ise birbiriyle ilişkili üç seçim kriterini dikkate alarak maliyet etkeni seçimine odaklanmaktadır. Bunlar; davranışsal motivasyon, ölçüm güvenilirliği ve ölçüm maliyetidir. Maliyet anahtarları, tahsis edilecek ekstra bir maliyete neden oldukları için yönetsel tepkiler üzerinde olumlu veya olumsuz bir etkiye sahip olabilirler. Ölçüm maliyetinin amacı, seçim sürecini ekonomik hale getirmek olarak tanımlanır. Ölçüm güvenilirliği, bir maliyet anahtarının bir ürün tarafından kaynakların tüketimini ne kadar iyi açıklayabileceğini tanımlar. Ölçüm güvenilirliği aynı zamanda korelasyonun önemini de açıklar.

Literatürde optimal dağıtım anahtarlarının seçimi ve sayısının belirlenebilmesi için genetik algoritma (genetic algorithm) (Levitan ve Gupta, 1996), sinir ağı (neural network) (Ürkmez vd., 2008), genetik algoritma ve sinir ağı hibrit modeli (genetic algorithm and neural network hybrid) (Kim ve Han, 2003) gibi çeşitli teknikler de uygulanmıştır. Bununla birlikte Ramadan (2015), quasi-knapsack modelini kullanarak belirtilen maliyet bütçesiyle maliyet anahtarlarının seçimini optimize eden bir model geliştirmiştir. Wang vd. (2010) ise lineer regresyon analizi ve maksimum r-kare iyileştirme modeli kullanarak farklı bir seçim yöntemi uygulamışlardır. Ayrıca Schniederjans ve Garvin (1996), Analitik Hiyerarşi Süreci (AHP) ve Sıfır Hedef Programlama (Zero-One Goal Programming) olmak üzere iki yönelem araştırması metodolojisinin uygulanmasıyla maliyet anahtarı seçiminde karar verme sürecindeki mevcut sınırlamaların nasıl aşılabileceğini göstermişlerdir. Bu metodolojik yaklaşımlar, açıklayıcı bir örnek ile de desteklenmiştir.

Türkiye’de ise maliyet dağıtım anahtarlarının seçimi ve değerlendirilmesi ile ilgili gerçekleştirilen az sayıda çalışma bulunmaktadır. Özçalıcı ve Kaya (2019), maliyetlerin

dağıtılmasında kullanılacak maliyet dağıtım anahtarlarını AHP yöntemiyle belirlemişlerdir. Araştırmadan elde edilen bulgularda FTM-AHP tekniği ile hesaplanan birim maliyetler ile uygulama yapılan işletmede hali hazırda kullanılan geleneksel yöntemle göre hesaplanan birim maliyetler arasında farklılıklar olduğu tespit edilmiştir. Çalışma sonucunda FTM-AHP entegre yönteminin işletmeler için kolaylıkla uygulanabileceği tespit edilmiştir. Can vd. (2018), çalışmalarında genel üretim giderlerinin ürünlere dağıtılmasında optimal maliyet dağıtım anahtarı seçimi işlemi sırasında altı adet seçim kriteri kullanarak TOPSIS, MOORA ve AHP yöntemleri yardımıyla bir model önerisi sunmuşlardır. Uygulama sonucunda dört farklı yöntem ile yapılan değerlendirmede kesim süresi, dağıtım anahtarı olarak en uygun alternatif olarak belirlenmiştir. Esmeray ve Güngör Tanç (2009), Kayseri’de bir sanayi işletmesinde yaptıkları uygulama ile çevresel maliyetlerin ürünlere yüklenmesinde maliyet dağıtım anahtarlarının seçiminde FTM ve AHP entegrasyonu kullanılarak maliyet tutarları tespit edilmiş ve yöntemin etkinliği uygulama ile doğrulanmaya çalışılmıştır.

Genel sistemdeki korelasyonun maksimizasyonuna dayalı olarak uygun maliyet anahtarlarını seçmek için optimizasyon modellerinin geliştirilmesi, FTM tasarım sürecinin adımlarından birini netleştirmektedir. Literatürde yaygın olarak maliyet anahtarı seçiminin, maliyet anahtarı ile maliyet havuzları arasındaki korelasyon, ölçüm maliyeti, performans etkisi ve istenen doğruluk düzeyi dikkate alınarak yapılması gerektiği belirtilmektedir. Bu nedenle bu çalışmada maliyet dağıtım anahtarlarının değerlendirilmesi, Turney (1992) tarafından önerilen kriterler doğrultusunda yapılmıştır.

3. Metodoloji

Bu çalışmada çok kriterli karar verme yöntemlerinden AHP ve TOPSIS yöntemlerinden bütünleşik bir şekilde yararlanılarak denim kumaş üreten bir işletmede kullanılan maliyet dağıtım anahtarları değerlendirilmiştir. Bu bağlamda AHP yöntemi maliyet dağıtım anahtarlarının seçimini etkileyen kriterlerin ağırlıklandırılmasında; TOPSIS yöntemi ise uygulamanın gerçekleştirildiği işletmede kullanılan maliyet dağıtım anahtarlarının sıralanmasında kullanılmıştır. Anlatım kolaylığı sağlayabilmek adına maliyet dağıtım anahtarlarının seçimini etkileyen kriterler C1, C2, ..., Cn; maliyet dağıtım anahtarları da A1, A2, ..., An şeklinde kodlarla tanımlanmıştır. Bu kodlar ve açıklamaları Tablo 1’de yer almaktadır.

Tablo 1: Araştırmada Kullanılan Kodlar ve Açıklamaları

KOD	Açıklama	KOD	Açıklama
C1	Faaliyete uygun olma	A1	Genel üretim giderleri
C2	Performansı geliştirme	A2	Amortisman giderleri
C3	Anlaşılır olma	A3	Enerji giderleri
C4	Maliyetle ilişkili olma	A4	Direkt işçilik giderleri
C5	Düşük maliyetli olma		
C6	Gelecekteki ölçüm maliyetinin düşük olması		

Araştırmada kullanılan veriler, Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Alanı Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu’nun 11/11/2021 tarih ve 2021/08 No’lu onayı doğrultusunda ilgili kişilerden anket yardımıyla toplanmıştır. Oluşabilecek subjektif etkileri azaltabilmek adına AHP ve TOPSIS yöntemleri Bulanık Küme yaklaşımıyla kullanılmıştır. Söz konusu yaklaşımlar aşağıda detaylı bir şekilde açıklanmıştır.

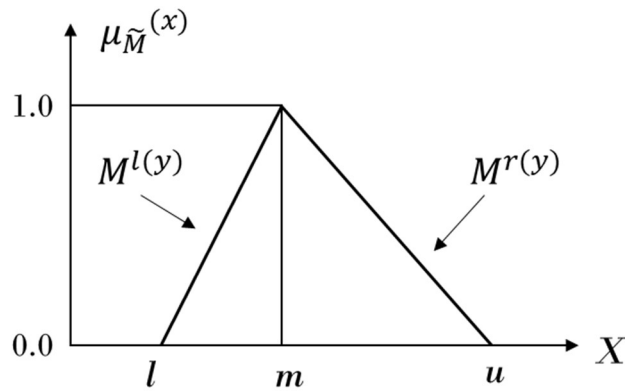
3.1. Bulanık Kümeler Teorisi

Bulanık kümeler teorisi 1965 yılında Lotfi A. Zadeh tarafından literatüre kazandırılmış bir teoridir. Bu teoriye göre 0 ve 1 ile temsil edilen ikili mantık sistemi, gerçek hayattaki

nesnelerin sınıflandırılmasında yetersiz kalmaktadır. Bu nedenle bulanık küme teorisi, sınır koşulları esnek olan ve kısmi üyeliğe izin veren bir sınıflandırma yaklaşımını önermektedir.

Klasik küme teorisinde herhangi bir nesnenin bir küme üyesi olması durumunda üyelik derecesi 1'e; üye olmaması durumunda ise 0'a eşit kabul edilmektedir (Kaptanoğlu ve Özek, 2006:197). Bulanık küme teorisinde ise üyelik derecesi 0 ile 1 arasında değişebilen değerlerle ifade edilmektedir. Bu nedenle bulanık kümeler, çok değerli (dereceli) kümeler olarak da adlandırılmaktadır. Bulanık kümelerde üyelik dereceleri yamuk, üçgen, tekil gibi fonksiyonların yanı sıra Çan Sigmoidal veya Gaussian gibi fonksiyonlarla da tanımlanabilmektedir. Bu çalışmada ise üçgen üyelik fonksiyonu tercih edilmiştir. Bu bağlamda l , m , u parametrelerine sahip üçgen üyelik fonksiyonunun grafiksel gösterimine Şekil 1'de yer verilmiştir.

Şekil 1: Üçgen Üyelik Fonksiyonu

Bir bulanık üçgensel sayı, $(l/m, m/u)$ veya (l,m,u) şeklinde gösterilir. Bu gösterimde “ l ” bulanık olayda en düşük olasılığı, “ m ” net değeri ve “ u ” da en yüksek olasılığı ifade etmektedir (Akman ve Alkan, 2006: 30). Üçgensel bulanık sayıların sağ ve sol üyelik derecelerine göre gösterimi (1) No’lu eşitlikte yer almaktadır.

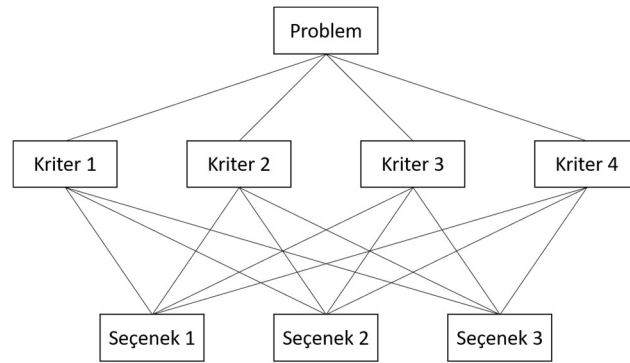
$$\mu(x|\tilde{M}) \begin{cases} 0 & x < l, \\ (x-l)/(m-l) & l \leq x \leq m, \\ (u-x)/(u-m) & m \leq x \leq u, \\ 1 & x > u. \end{cases} \quad (1)$$

3.2. Bulanık AHP Yöntemi

AHP, ikili karşılaştırmalar ile kriterlerin ve seçeneklerin görece ne kadar önemli, tercih edilir ya da baskın olduğunu belirleyen çok kriterli bir karar verme yöntemidir. AHP karar verme sürecinde bir bireyin veya grubun önceliklerini dikkate alarak, karar verme sürecinde nitel ve nicel değişkenleri aynı anda değerlendirebilir (Dağdeviren vd., 2004: 132). AHP, karar vericilere kendi karar verme mekanizmalarını oluşturma imkânı vererek karar verme işlemini daha etkin hale getirmektedir (Saaty, 1986: 843).

AHP, kompleks yapılarıdaki problemleri hiyerarşik bir yapıyla ele alarak çözüme ulaştırmaktadır. Hiyerarşinin en tepesinde problemin kendisi, alt seviyelerde de problemin değerlendirilmesinde kullanılan kriterler ve en alt seviyede de seçenekler yer alır. Şekil 2’de AHP için örnek bir hiyerarşiye yer verilmiştir.

Şekil 2: AHP Hiyerarşik Yapısı

AHP, kullanım kolaylığı nedeniyle başta tedarikçi seçimi, yer seçimi, performans değerlendirme, olmak üzere çok çeşitli alanlarda uygulama alanı bulmuş bir tekniktir. Fakat tekniğin karşılaştırma işlemlerinde gerçek sayılar kullanması, karar vericilerin değerlendirmelerini sınırlandırmaktadır. Özellikle nitel kriterlerin değerlendirilmesinde karar vericiler büyük zorluklar yaşayabilmektedir. Bulanık kümeler teorisi AHP'nin bu eksikliğini gidermek adına önemli fırsatlar sunmaktadır. Bu nedenle bulanık kümeler teorisi çok sayıda araştırmacı tarafından AHP tekniği ile birleştirilerek çeşitli problemlerin çözümünde kullanılmıştır.

AHP tekniği ile bulanık kümeler teorisinin birleşimi Bulanık AHP (BAHP) olarak adlandırılmaktadır. BAHP ile ilgili literatürdeki ilk çalışma, Van Laarhoven ve Pedrycz (1983) tarafından üçgen bulanık sayılar kullanarak gerçekleştirilmiştir (Rostamy vd., 2012: 72). 1985 yılında Buckley'in yamuk bulanık sayılar kullanarak önerdiği model ile 1992 yılında Chang'ın üçgen bulanık sayıları kullanarak önerdiği model sonraki yıllarda araştırmacılar tarafından BAHP çalışmalarında en çok tercih edilen modeller olmuştur. Bu çalışmada ise Chang (1992) tarafından önerilen yöntem benimsenmiştir. Söz konusu öneri aşağıdaki adımları içermektedir (Chang, 1996: 650-651).

Başlangıç: Kriterler kümesi $x = \{x_1, x_2, \dots, x_n\}$; amaçlar kümesi $u = \{u_1, u_2, \dots, u_n\}$ olmak üzere her bir kriter dikkate alınarak her bir hedef için mertbe analizi gerçekleştirilir. Bu işlem sonucunda $i = 1, 2, \dots, n$ ve $j = 1, 2, \dots, m$ olmak üzere bulanık sayılarla ifade edilen m adet M_{gi}^j ($M_{gi}^1, M_{gi}^2, \dots, M_{gi}^m$) mertbe analiz değeri elde edilir. Bu çalışmada kriterlerin değerlendirilmesinde dilsel ifadeler kullanılmış ve bu dilsel ifadeler Chang (1996) tarafından önerilen Tablo 2'deki bulanık sayılarla temsil edilmiştir.

Tablo 2: Kriterlere İlişkin Dilsel İfadeler

Dilsel İfade	Bulanık Sayılar
Eşit derecede önemli	(1, 1, 1)
Biraz daha önemli	(2/3, 1, 3/2)
Kuvvetli derecede önemli	(3/2, 2, 5/2)
Çok kuvvetli derecede önemli	(5/2, 3, 7/2)
Tamamıyla önemli	(7/2, 4, 9/2)

Adım1: i . Kriteri için bulanık sentetik mertebe değeri (2) numaralı eşitlik yardımıyla hesaplanır.

$$S_i = \sum_{j=1}^m M_{gi}^j \otimes \left[\sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^m M_{gi}^j \right]^{-1} \quad (2)$$

Buradaki S_i , i . amacının sentez değerini; M_{gi}^j her amaca yönelik mertebe değerini ifade etmektedir. Eşitlikteki $\sum_{j=1}^m M_{gi}^j$ değeri ise üçgen bulanık sayıların (3) ve (4) numaralı eşitlikler yardımıyla toplanmasıyla hesaplanır.

$$\sum_{j=1}^m M_{gi}^j = \left(\sum_{j=1}^m l_j, \sum_{j=1}^m m_j, \sum_{j=1}^m u_j \right) \quad (3)$$

$$\sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^m M_{gi}^j = \left(\sum_{i=1}^n l_i, \sum_{i=1}^n m_i, \sum_{i=1}^n u_i \right) \quad (4)$$

Daha sonra (5) numaralı eşitlik yardımıyla (4) numaralı eşitliğin tersi hesaplanır.

$$\left[\sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^m M_{gi}^j \right]^{-1} = \left(\frac{1}{\sum_{i=1}^n u_i}, \frac{1}{\sum_{i=1}^n m_i}, \frac{1}{\sum_{i=1}^n l_i} \right) \quad (5)$$

Bu işlemler sonucunda m adet mertebe analiz değeri içeren matris elde edilmiş olur.

Adım2: Elde edilen sentez değerleri karşılaştırılarak ağırlık değerleri hesaplanır. Hesaplama işlemlerinde aşağıdaki formüller kullanılır.

- $\tilde{M}_1 = (l_1, m_1, u_1)$ ve $\tilde{M}_2 = (l_2, m_2, u_2)$ iki bulanık sayı olmak üzere $\tilde{M}_2 \geq \tilde{M}_1$ eşitliğinin olabilirlik derecesi (6) numaralı eşitliğe göre hesaplanır.

$$V(\tilde{M}_2 \geq \tilde{M}_1) = \underset{y \geq x}{sub} \left[\min \left(\mu_{M_1}(x), \mu_{M_2}(y) \right) \right] \quad (6)$$

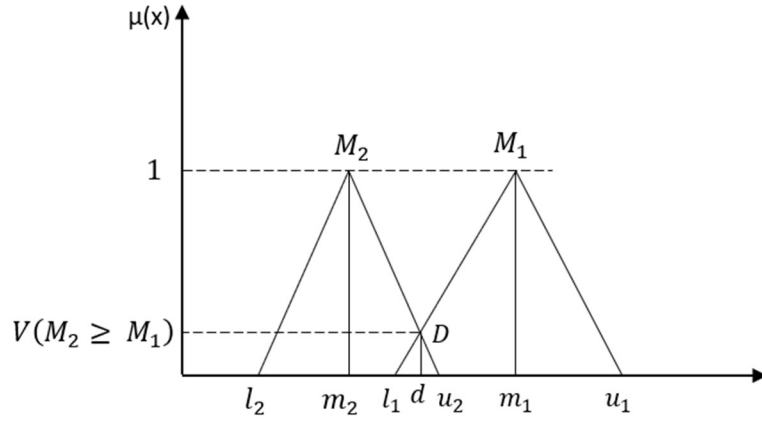
Burada (6) numaralı eşitlik $y \geq x$ eşitliğinin genişleme prensibine göre ifade edilmiş halidir ve M_2 'nin M_1 'den büyük olma olabilirliğini gösterir. Bu bağlamda $\tilde{M}_1$ ve $\tilde{M}_2$ iki bulanık sayı olmak üzere $\tilde{M}_2$ 'nin $\tilde{M}_1$ 'den büyük olma olabilirliği bu iki bulanık sayının kesişim noktasındaki üyelik fonksiyonunun değerine eşit olmaktadır.

- $\tilde{M}_1 = (l_1, m_1, u_1)$ ve $\tilde{M}_2 = (l_2, m_2, u_2)$ bulanık sayılar olmak üzere $\tilde{M}_2 \geq \tilde{M}_1$ olabilirlik derecesi (7) numaralı eşitlik ile hesaplanır.

$$\begin{aligned}
V(M_2 \geq M_1) &= hgt(M_1 \cap M_2) \\
&= \mu_{M_1}(d) \begin{cases} 1 & m_2 \geq m_1 \\ 0 & l_1 \geq u_2 \\ \frac{l_1 - u_2}{(m_2 - u_2) - (m_1 - l_1)} & \text{diğer} \end{cases} \quad (7)
\end{aligned}$$

$V(M_2 \geq M_1)$ 'de d , μ_{M_1} ve μ_{M_2} arasındaki en yüksek kesişim noktası D 'nin ordinatı olacak şekilde Şekil 3'deki gibi ifade edilebilir (Chang, 1996: 651).

Şekil 3: M_1 ve M_2 Kesişim Noktası

Adım 3: $i = 1, 2, \dots, k$ olmak üzere konveks bir bulanık sayının k tane konveks bulanık sayıdan daha büyük olabilirlik derecesi (8) numaralı eşitlik yardımıyla hesaplanır.

$$V(M \geq M_1, M_2, \dots, M_k) = V[(M \geq M_1) \text{ ve } (M \geq M_2) \text{ ve } \dots (M \geq M_k)] = \min V(M \geq M_i) \quad (8)$$

Burada $k = 1, 2, \dots, k; k \neq i$ için $d'(A_i) = \min V(S_i \geq S_k)$ olduğu varsayılarak (9) numaralı eşitlik yardımıyla ağırlık vektörü hesaplanır.

$$W' = (d'(A_1), d'(A_2), \dots, d'(A_n))^T \quad (9)$$

Burada da $A_i (i = 1, 2, \dots, n)$ n elemanlıdır.

Adım 4: (10) numaralı eşitlik yardımıyla gerçek sayılardan oluşan ve bulanık olmayan normalize ağırlık vektörü (W) elde edilir.

$$W = (d(A_1), d(A_2), \dots, d(A_n))^T \quad (10)$$

3.3. Bulanık TOPSIS

TOPSIS pozitif ve negatif ideal çözüm noktalarını dikkate alarak alternatifler arasında seçim yapma prensibine dayanan bir yöntemdir. Bu yöntemde negatif ideal çözüme en uzak ve pozitif ideal çözüme en yakın alternatif, en uygun alternatif niteliğindedir. Söz konusu çözümler ise Öklid uzayında Öklid uzaklığı kullanılarak hesaplanmaktadır. Fakat insan düşüncesinin kesin verilerle tam olarak tanımlanamaması, çözümü güçleştirmektedir. Bu nedenle çoğu çalışmada değerlendirme işlemleri sözel değişkenlerle yapılarak çözüm bulanık mantık içeren TOPSIS algoritmaları ile gerçekleştirilmektedir. TOPSIS tekniğinde öncelikle karar vericiler

kriterler ve alternatifler ile ilgili değerlendirmelerini dilsel olarak ifade ederler. Daha sonra bu değerlendirmeler bulanık sayılara dönüştürülerek tüm alternatiflere yönelik yakınlık katsayıları hesaplanır. Elde edilen yakınlık katsayıları yardımıyla da alternatifler sıralanarak çözüme ulaşılır. Bu süreç aşağıda adım adım ele alınmıştır.

Adım 1: Bulanık karar matrisi ve bulanık ağırlık matrisleri oluşturulur. Bu adımda karar vericilerin kriterler ve alternatifler ile ilgili dilsel değerlendirmeleri, bulanık sayılara dönüştürülerek bulanık karar ve ağırlık matrisleri oluşturulur. Bu bağlamda K adet karar vericinin bulunduğu bir grupta j . karar kriterinin önem ağırlığı (11) numaralı eşitlik yardımıyla, i . Alternatifin önem ağırlığı ise (12) numaralı eşitlik yardımıyla hesaplanır (Chen, 2000: 5).

$$\tilde{w}_{ij} = \frac{1}{K} [\tilde{w}_{ij}^1 + \tilde{w}_{ij}^2 + \dots + \tilde{w}_{ij}^K] \quad (11)$$

$$\tilde{x}_{ij} = \frac{1}{K} [\tilde{x}_{ij}^1 + \tilde{x}_{ij}^2 + \dots + \tilde{x}_{ij}^K] \quad (12)$$

Karar vericilerden elde edilen değerlendirmeleri içeren matris (13) numaralı eşitlikteki gibi; kriterlere ilişkin ağırlıklar ise (14) numaralı eşitlikteki gibi oluşturulur.

$$\tilde{D} = \begin{matrix} & c_1 & c_2 & \dots & c_n \\ \begin{matrix} A_1 \\ A_2 \\ \vdots \\ A_m \end{matrix} & \begin{bmatrix} \tilde{x}_{11} & \tilde{x}_{12} & \dots & \tilde{x}_{1n} \\ \tilde{x}_{21} & \tilde{x}_{22} & \dots & \tilde{x}_{2n} \\ \vdots & \vdots & \vdots & \vdots \\ \tilde{x}_{m1} & \tilde{x}_{m2} & \dots & \tilde{x}_{mn} \end{bmatrix} \end{matrix} \quad (13)$$

$$\tilde{W} = [\tilde{w}_1 \quad \tilde{w}_2 \quad \dots \quad \tilde{w}_n] \quad (14)$$

Burada $\tilde{x}_{ij}$ ($\forall i, j$) ve $\tilde{w}_j$ ($j = (1, 2, \dots, n)$) dilsel değişkenleri ifade etmekte olup K karar vericilerin sayısını, $c_1, c_2, \dots, c_n$ karar kriterlerini, $A_1, A_2, \dots, A_m$ alternatifleri, $\tilde{x}_{ij}, c_j$ karar kriterine ilişkin A_i alternatifinin değerini, $\tilde{w}_j$ ise c_j kriterinin önem ağırlığını ifade etmektedir. Ayrıca $\tilde{D}$ bulanık karar matrisini $\tilde{W}$ bulanık ağırlıklar matrisini temsil etmektedir. Söz konusu matrislerin elemanları ise $\tilde{x}_{ij} = (a_{ij}, b_{ij}, c_{ij})$ ve $\tilde{w}_j = (w_{j1}, w_{j2}, w_{j3})$ olmak üzere bulanık sayılarla ifade edilmektedir. Bu çalışmada alternatiflerin değerlendirilmesinde Chen (2000) tarafından önerilen Tablo 3'teki dilsel ifadelerden yararlanılmıştır.

Tablo 3: Alternatif Değerlendirmelerine İlişkin Dilsel İfadeler

Dilsel İfade	Bulanık Sayılar
Çok kötü	(0, 0, 1)
Kötü	(0, 1, 3)
Biraz kötü	(1, 3, 5)
Orta	(3, 5, 7)
Biraz İyi	(5, 7, 9)
İyi	(7, 9, 10)
Çok iyi	(9, 10, 10)

Adım 2: Bulanık karar matrisi $\tilde{R} = [\tilde{r}_{ij}]_{m \times n}$ şeklinde normalize edilir. Bu işlem sırasında B fayda kriteri, C ise maliyet kriteri olmak üzere (15) ve (16) numaralı eşitliklerden yararlanır.

$$\tilde{r}_{ij} = \left(\frac{a_{ij}}{c_j^*}, \frac{b_{ij}}{c_j^*}, \frac{c_{ij}}{c_j^*} \right), \quad c_j^* = \max c_{ij}, \quad \forall j \in B \quad (15)$$

$$\tilde{r}_{ij} = \left(\frac{a_j^-}{c_{ij}}, \frac{a_j^-}{b_{ij}}, \frac{a_j^-}{a_{ij}} \right), \quad a_j^- = \min a_{ij}, \quad \forall j \in C \quad (16)$$

Adım 3: Her bir kriterin önemi dikkate alınarak (17) numaralı denklem aracılığı ile Ağırlıklandırılmış normalize bulanık karar matrisi hesaplanır.

$$V = [\tilde{v}_{ij}]_{m \times n} \quad i = 1, 2, \dots, m; \quad j = 1, 2, \dots, n \quad (17)$$

(17) numaralı eşitlikten de anlaşılacağı üzere ağırlıklandırılmış normalize bulanık karar matrisi, daha önce normalize edilmiş olan bulanık karar matrisi ile bulanık ağırlıklar matrisinin çarpılmasıyla hesaplanmaktadır. Yapılan işlem sonucunda elde edilecek olan matris de (18) numaralı eşitlikteki yapıda olmaktadır.

$$\tilde{V} = \begin{bmatrix} \tilde{w}_1 \tilde{r}_{11} & \tilde{w}_2 \tilde{r}_{12} & \cdots & \tilde{w}_n \tilde{r}_{1n} \\ \tilde{w}_1 \tilde{r}_{21} & \tilde{w}_2 \tilde{r}_{22} & \cdots & \tilde{w}_n \tilde{r}_{2n} \\ \vdots & \vdots & \vdots & \vdots \\ \tilde{w}_1 \tilde{r}_{m1} & \tilde{w}_2 \tilde{r}_{m2} & \cdots & \tilde{w}_n \tilde{r}_{mn} \end{bmatrix} \quad (18)$$

Adım 4: Bulanık pozitif ideal çözüm A^* ve negatif ideal çözüm A^- sırasıyla (19) ve (20) numaralı eşitlikler yardımıyla hesaplanır. Elde edilen çözümler $A^* = \tilde{v}_1^*, \tilde{v}_2^*, \dots, \tilde{v}_n^*$ ve $A^- = \tilde{v}_1^-, \tilde{v}_2^-, \dots, \tilde{v}_n^-$ şeklinde olup $\tilde{v}_j^* = (1,1,1)$ ve $\tilde{v}_j^- = (0,0,0)$ olup $j = (1, 2, \dots, n)$ 'dir.

$$d_i^* = \sum_{j=1}^n d(\tilde{v}_{ij}, \tilde{v}_j^*, i = 1, 2, \dots, m) \quad (19)$$

$$d_i^- = \sum_{j=1}^n d(\tilde{v}_{ij}, \tilde{v}_j^-, i = 1, 2, \dots, m) \quad (20)$$

Adım 5: Vartex yöntemiyle her alternatifin ideal çözüme olan uzaklıkları hesaplanır. Bu işlem sırasında (21) numaralı eşitlikten yararlanır.

$$d_v(\tilde{a}, \tilde{b}) = \sqrt{\frac{1}{3} [(a_1 - b_1)^2 + (a_2 - b_2)^2 + (a_3 - b_3)^2]} \quad (21)$$

Adım 6: Alternatiflere ilişkin CC_i yakınlık katsayıları hesaplanarak alternatifler sıralanır. Bu işlem için (22) numaralı eşitlikten yararlanır.

$$CC_i = \frac{d_i^-}{d_i^* + d_i^-} \quad (22)$$

4. Uygulama

Veri toplama işlemi öncesinde Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Alanı Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu'nun 11/11/2021 tarih ve 2021/08 No'lu onayı doğrultusunda araştırmaya katılan kişilere bilgilendirilmiş onam formu aracılığıyla gerekli bilgiler verilmiş ve araştırmaya gönüllü olarak katıldıklarına yönelik imzalı beyan alınmıştır.

Uygulama, Kahramanmaraş'ta kurulan ve kısa zamanda birçok sektörde kendisine pazarda iddialı bir yer edinen; Türkiye'nin en büyük 500 firması arasında yer alan, yerel ve global çapta faaliyetlerini sürdüren bir holdingin denim kumaş üreten bir fabrikasında gerçekleştirilmiştir. İşletme, SAP kurumsal kaynak planlama programını kullanmakta olup ürün maliyetlerinin hesaplanmasında geleneksel maliyet yöntemini tercih etmektedir. Üretim maliyetleri gider yerlerine göre ayrı ayrı takip edilmektedir. Esas üretim gider yerleri üretim sürecindeki faaliyetlere göre tanımlanmış ve yardımcı üretim gider yerleri de esas üretim gider yerlerine hizmet vermektedir. Böylece, yardımcı üretim gider yerlerinde biriken genel üretim giderleri işletme müdürlerince kararlaştırılan belli oranlar ile esas üretim gider yerlerine dağıtılmaktadır. En son aşamada esas üretim gider yerlerinde biriken direkt ilk madde ve malzeme, direkt işçilik ve fiili genel üretim giderleri, üretilen toplam kumaş miktarına bölünerek ürün birim maliyeti hesaplanmaktadır. İşletmedeki üretim sürecini oluşturan faaliyetler ise sırasıyla halat sarma, halat boyama, halat açma, haşılama, dokuma, terbiye, kalite kontrol ve sevkiyat şeklindedir.

Uygulama kapsamında maliyet dağıtım anahtarlarının seçimine ilişkin kriterler, işlem ve anlatım kolaylığı sağlanması amacıyla $C_1, C_2, \dots, C_6$ şeklinde kodlarla tanımlanmıştır. Benzer şekilde işletme tarafından üretim maliyetlerinin kontrolünde kullanılan maliyet dağıtım anahtarları da A_1, A_2, A_3, A_4 şeklinde kodlarla sembolize edilmiştir.

Uygulama sürecinde ilk olarak maliyet dağıtım anahtarlarının seçiminde dikkate alınan kriterlerin görece önemleri belirlenmiştir. Bu işlem kapsamında ihtiyaç duyulan veriler, alanında uzman 5 akademisyenden anket yoluyla toplanmıştır. Bu bağlamda akademisyenler tarafından yapılan değerlendirmeler, Tablo 2'deki ifadeler dikkate alınarak bulanık sayılara dönüştürülmüş, daha sonra da geometrik ortalamaları alınarak Tablo 4'te yer alan Bulanık Karar Matrisi oluşturulmuştur.

Tablo 4: Kriterlere İlişkin Bulanık Karar Matrisi

Kriterler	C_1	C_2	C_3	C_4	C_5	C_6
C_1	1.00 1.00 1.00	0.37 0.21 0.50	1.54 3.06 2.12	1.05 1.81 1.44	1.88 4.43 2.55	1.88 4.43 2.55
C_2	2.01 4.66 2.68	1.00 1.00 1.00	1.34 2.81 1.95	1.49 3.00 2.08	2.41 6.88 3.44	2.86 7.74 3.87
C_3	0.47 0.33 0.65	0.51 0.36 0.74	1.00 1.00 1.00	1.18 1.90 1.44	1.64 4.08 2.34	1.54 3.94 2.26
C_4	0.69 0.55 0.96	0.48 0.33 0.67	0.69 0.53 0.85	1.00 1.00 1.00	1.18 3.32 1.91	1.42 4.90 2.45
C_5	0.39 0.23 0.53	0.29 0.15 0.41	0.43 0.25 0.61	0.52 0.30 0.84	1.00 1.00 1.00	0.85 1.55 1.18
C_6	0.39 0.23 0.53	0.26 0.13 0.35	0.44 0.25 0.65	0.41 0.20 0.70	0.85 0.64 1.18	1.00 1.00 1.00

AHP tutarlı bir sisteme sahip olsa da ortaya koyduğu sonuçlar, karar vericilerin subjektif değerlendirmelerine dayanmaktadır. Bu nedenle AHP'den elde edilen sonuçların geçerliliğinden bahsedebilmek için matris tutarlılık oranının 0,1'den küçük olması gerekmektedir (Saaty, 2008: 130). Tablo 4 değerlendirme kriterlerine ilişkin alt, orta ve üst değerlerden oluşan bulanık bir matris olduğundan tutarlılık oranı, orta değerler dikkate alınarak hesaplanmıştır. Söz konusu hesaplama sonucunda matrisin tutarlılık oranı $CR=0,0624$ olarak

bulunmuştur. Bu değer doğrultusunda kriterlere ilişkin değerlendirmelerin tutarlı olduğu anlaşılmış ve kriter ağırlıklarının hesaplanması aşamasına geçilmiştir.

Kriterlere ilişkin ağırlıkların hesaplanması işlemi öncelikle eşitlik 2, 3, 4 ve 5 kullanılarak S_i değerleri bulunmuş daha sonra da eşitlik 7 yardımıyla V matrisi elde edilmiştir. V matrisi dikkate alınarak eşitlik 8 ve 9 yardımıyla da Tablo 5'te yer alan kriter ağırlıkları hesaplanmıştır.

Tablo 5: Kriter Ağırlıkları

Kriterler	Ağırlıklar
C ₁	0,194
C ₂	0,442
C ₃	0,142
C ₄	0,124
C ₅	0,052
C ₆	0,047

Tablo 5'ten anlaşılacağı üzere maliyet dağıtım anahtarlarının seçiminde en etkili olan kriter 0,442 ağırlık ile C₂ kodlu performans geliştirme kriteri olarak bulunmuştur. Bu kriteri sırasıyla 0,194 ağırlıklı C₁ kodlu faaliyete uygunluk kriteri, 0,142 ağırlıklı C₃ kodlu anlaşılır olma kriteri, 0,124 ağırlıklı C₄ kodlu maliyetle ilişkili olma kriteri izlemiştir. C₅ kodlu düşük maliyetli olma ve C₆ kodlu gelecekteki ölçüm maliyeti kriterleri sahip oldukları 0,052 ve 0,047 ağırlıklar ile diğer kriterlerin gerisinde kalmıştır. Buna karşın elden edilen ağırlıkların, literatürdeki çalışmalarda elde edilen değerlere uzak kalmadığı görülmüş ve araştırmaya konu olan işletmenin kullandığı maliyet dağıtım anahtarlarının değerlendirilmesi aşamasına geçilmiştir.

Bu aşamada uygulamaya konu olan işletmede kullanılan maliyet dağıtım anahtarlarının Bulanık TOPSIS aracılığı ile değerlendirilmesine yer verilmiştir. Bu bağlamda ilk olarak ilgili işletmede çalışan ve üretim maliyetlerinin yönetimiyle ilgili gerekli bilgi birikimine sahip 5 çalışandan anket yoluyla veri toplanmıştır. Çalışanlar tarafından yapılan değerlendirmeler, Tablo 3'de yer alan ifadeler dikkate alınarak bulanık sayılara dönüştürülmüş ve 12 No'lu eşitlik yardımıyla her alternatifin değerlendirme kriterlerine ilişkin bulanık skorları hesaplanmıştır. Yapılan işlem sonucunda eşitlik 13'teki yapıya sahip bulanık bir karar matrisi elde edilmiştir. Bu matris Tablo 6'da yer almaktadır.

Tablo 6: Alternatiflere İlişkin Birleşik Karar Matrisi

	C ₁	C ₂	C ₃	C ₄	C ₅	C ₆
A ₁	3.000 8.600 10.00	7.000 9.600 10.00	0.000 1.200 7.000	7.000 9.200 10.00	0.000 1.400 7.000	3.000 7.800 10.00
A ₂	0.000 8.000 10.00	0.000 2.600 9.000	0.000 2.200 10.00	0.000 8.200 10.00	3.000 7.600 10.00	7.000 9.200 10.00
A ₃	0.000 9.400 10.00	3.000 8.600 10.00	3.000 7.800 10.00	7.000 9.200 10.00	0.000 2.600 7.000	3.000 8.200 10.00
A ₄	0.000 5.000 10.00	0.000 4.400 10.00	3.000 7.400 10.00	3.000 7.600 10.00	0.000 2.600 10.00	3.000 8.200 10.00

Tablo 6 işletmede çalışan farklı kişilerin değerlendirmelerini bir arada yansıtan birleşik bir karar matrisidir. Bu nedenle 15 No'lu eşitlik yardımıyla normalize edilmiş ve Tablo 7'de yer alan normalize karar matrisi elde edilmiştir.

Tablo 7: Alternatiflere İlişkin Normalize Edilmiş Karar Matrisi

	C ₁	C ₂	C ₃	C ₄	C ₅	C ₆
A ₁	0.300 0.860 1.000	0.700 0.960 1.000	0.000 0.120 0.700	0.700 0.920 1.000	0.000 0.140 0.700	0.300 0.780 1.000
A ₂	0.000 0.800 1.000	0.000 0.260 0.900	0.000 0.220 1.000	0.000 0.820 1.000	0.300 0.760 1.000	0.700 0.920 1.000
A ₃	0.000 0.940 1.000	0.300 0.860 1.000	0.300 0.780 1.000	0.700 0.920 1.000	0.000 0.260 0.700	0.300 0.820 1.000
A ₄	0.000 0.500 1.000	0.000 0.440 1.000	0.300 0.740 1.000	0.300 0.760 1.000	0.000 0.260 1.000	0.300 0.820 1.000

Maliyet dağıtım anahtarlarına ilişkin skorlar ile maliyet dağıtım anahtarlarının seçiminde belirleyici olan kriterlerin ağırlıkları çarpılarak her alternatifte ilişkin ağırlıklı normalize karar matrisi elde edilmiştir. Bu matris Tablo 8’de yer almaktadır.

Tablo 8: Alternatiflere İlişkin Ağırlıklı Normalize Edilmiş Karar Matrisi

	C ₁	C ₂	C ₃	C ₄	C ₅	C ₆
A ₁	0.058 0.167 0.194	0.310 0.425 0.442	0.000 0.017 0.099	0.087 0.114 0.124	0.000 0.007 0.036	0.014 0.036 0.047
A ₂	0.000 0.155 0.194	0.000 0.115 0.398	0.000 0.031 0.142	0.000 0.102 0.124	0.016 0.039 0.052	0.033 0.043 0.047
A ₃	0.000 0.182 0.194	0.133 0.380 0.442	0.043 0.111 0.142	0.087 0.114 0.124	0.000 0.013 0.036	0.014 0.038 0.047
A ₄	0.000 0.097 0.194	0.000 0.195 0.442	0.043 0.105 0.142	0.037 0.094 0.124	0.000 0.013 0.052	0.014 0.038 0.047

Bulanık TOPSIS’ te en önemli hususlardan biri alternatiflerin pozitif ve negatif ideal çözüme olan uzaklıklarıdır. Bu bağlamda maliyet dağıtım anahtarlarına ilişkin ağırlıklı normalize karar metrisi dikkate alınarak eşitlik 19 ve 20 yardımıyla Tablo 9’da yer alan pozitif ve negatif ideal çözümler hesaplanmıştır.

Tablo 9: Alternatiflere İlişkin Pozitif ve Negatif İdeal Çözümler

	C ₁	C ₂	C ₃	C ₄	C ₅	C ₆
A*	0.058 0.182 0.194	0.310 0.425 0.442	0.043 0.111 0.142	0.087 0.114 0.124	0.016 0.039 0.052	0.033 0.043 0.047
A ⁻	0.000 0.097 0.194	0.000 0.115 0.398	0.000 0.017 0.099	0.000 0.094 0.124	0.000 0.007 0.036	0.014 0.036 0.047

Tablo 9 alternatiflere ilişkin negatif ve pozitif ideal çözümleri göstermektedir. Alternatiflerin her kriterle ilişkin pozitif ve negatif ideal çözümlere uzaklıkları ise eşitlik 21 yardımıyla hesaplanmıştır. Bu bağlamda alternatiflerin pozitif ideal çözümlere olan uzaklıklarına Tablo 10’da negatif ideal çözümlere olan uzaklıklarına ise Tablo 11’de yer verilmiştir.

Tablo 10: Alternatiflerin Kriterler Bakımından Pozitif İdeal Çözüme Uzaklıkları

	C ₁	C ₂	C ₃	C ₄	C ₅	C ₆	d_i^*
A ₁	0,006	0,000	0,045	0,000	0,016	0,008	0,076
A ₂	0,026	0,180	0,037	0,036	0,000	0,000	0,278
A ₃	0,024	0,074	0,000	0,000	0,014	0,008	0,120
A ₄	0,042	0,157	0,002	0,022	0,012	0,008	0,244

Tablo 11: Alternatiflerin Kriterler Bakımından Negatif İdeal Çözüme Uzaklıkları

	C ₁	C ₂	C ₃	C ₄	C ₅	C ₆	d_i^-
A ₁	0,037	0,180	0,000	0,040	0,000	0,000	0,256
A ₂	0,024	0,000	0,020	0,003	0,017	0,009	0,073
A ₃	0,035	0,122	0,050	0,040	0,003	0,001	0,250
A ₄	0,000	0,037	0,048	0,017	0,007	0,001	0,110

Bulanık TOPSIS’in son aşaması, her karar alternatifine ilişkin CC_i yakınlık katsayılarının hesaplanmasıdır. Bu doğrultuda eşitlik 22 yardımıyla maliyet dağıtım anahtarlarının yakınlık katsayıları hesaplanmış ve görece sıraları belirlenmiştir. Elde edilen sonuçlar Tablo 12’de yer almaktadır.

Tablo 12: Alternatiflerin Yakınlık Katsayıları ve Sıralamaları

Alternatifler	CC _i	Sıra
A ₁	0,772171303	1
A ₂	0,208536003	4
A ₃	0,676185038	2
A ₄	0,310331542	3

Tablo 12'den anlaşılacağı üzere A₁ kodlu Genel Üretim Giderleri adlı maliyet dağıtım anahtarı, sahip olduğu 0,772 CC_i değeri ile araştırmaya konu olan işletme için en uygun maliyet dağıtım anahtarı olmuştur. Bu anahtarı 0,676 CC_i değeri ile A₃ kodlu Enerji Giderleri adlı maliyet dağıtım anahtarı izlemiştir. A₂ kodlu Amortisman Giderleri ile A₄ kodlu Direkt İşçilik Giderleri adlı maliyet dağıtım anahtarları ise sahip oldukları düşük CC_i değerleri ile oldukça geride kalmışlardır.

5. Sonuç

Son yıllarda üretim teknolojilerinde yaşanan köklü değişiklikler, maliyet sistemlerinin oldukça karmaşık yapılara bürünmesine neden olmaktadır. Dolayısıyla da işletme kârlılığının yönetilmesinde stratejik bir öneme sahip olan maliyet sistemlerinin kurulması ve yönetilmesi her geçen gün zorlaşmaktadır. Bu durum üretim sürecinin karmaşıklığına uygun maliyet dağıtım anahtarının belirlenmesini stratejik bir faaliyete dönüştürmektedir. Buna karşın çoğu işletme maliyet dağıtım anahtarlarını geleneksel bir bakış açısıyla sezgisel olarak belirlemektedir. Keza literatürde de maliyet dağıtım anahtarlarının bilimsel yöntemlerle seçilmesini konu edinen çalışma sayısı oldukça sınırlıdır.

Bu araştırmada çok kriterli karar verme yöntemlerinden AHP ve TOPSIS yöntemleri bulanık küme teorisiyle entegre edilerek denim kumaş üreten bir işletmenin hali hazırda kullanmış olduğu maliyet dağıtım anahtarları değerlendirilmiştir. Bu bağlamda maliyet dağıtım anahtarlarının belirlenmesinde kullanılan kriterlere ilişkin ağırlıklar Bulanık AHP, maliyet dağıtım anahtarlarının kriterleri sağlama düzeyleri ise Bulanık TOPSIS yöntemiyle incelenmiştir.

Maliyet dağıtım anahtarlarının seçimini etkileyen kriterlerin ağırlıklarına yönelik değerlendirmeler sonucunda performansı geliştirme kriteri bariz bir şekilde öne çıkmış, bu kriteri sırasıyla faaliyete uygun olma, anlaşılır olma, maliyetle ilişkili olma kriterleri izlemiştir. Düşük maliyetli olma ve gelecekteki ölçüm maliyeti kriterleri oldukça düşük ağırlıklarla son iki sırada yer almışlardır. Elde edilen sonuçlara bakıldığında oluşan sıralamanın literatürdeki çalışmalara benzer bir şekle sahip olduğu fakat kriter ağırlıklarının küçük de olsa farklılıklar gösterdiği anlaşılmıştır. Değerlendirmenin farklı kişiler tarafından gerçekleştirilmiş olması ve değerlendirme işleminde bulanık küme teorisinden yararlanılması, bu farklılığın en temel nedeni olarak görülmektedir. Buna karşın kriter ağırlıklarına ilişkin verilerin alanında yetkin akademisyenlerden toplanmış olması ve elde edilen matrisin tutarlı olduğunun tespit edilmesi nedeniyle hesaplanan kriter ağırlıklarının uygulayıcılara ve diğer araştırmacılara maliyet dağıtım anahtarı seçiminde rehberlik edebileceği düşünülmektedir.

Araştırmaya konu olan işletmenin kullandığı maliyet dağıtım anahtarlarına ilişkin değerlendirmeler sonucunda ise genel üretim giderleri anahtarının mevcut koşullar altında ilgili işletme için en uygun maliyet dağıtım anahtarı olduğu görülmüştür. Bu durum tekstil üretiminin doğal bir hususu niteliğindedir. Bununla birlikte enerji giderleri anahtarı her ne kadar sıralamada ikinci olsa da sahip olduğu yakınlık katsayısı ile dikkat çekici bir anahtar olarak ön plana çıkmıştır. Bu sonuç son yıllarda enerji piyasalarında yaşanan fiyat artışlarının bir yansıması olarak görülmektedir. İşletme tarafından kullanılan diğer maliyet dağıtım anahtarları olan amortisman giderleri ve diğer işçilik giderleri adlı anahtarlar ise sahip oldukları düşük

değerli yakınlık katsayıları nedeniyle işletme için uygun olmayan maliyet dağıtım anahtarları olarak dikkat çekmişlerdir. Bu nedenle işletmenin kullandığı maliyet dağıtım anahtarlarını gözden geçirmesi, söz konusu anahtarlarla ilgili yapılabilecek iyileştirmeler varsa ivedilikle gerçekleştirmesi, gerekirse de yeni anahtarlar kullanmaya başlaması elzem olarak görülmektedir. Bu husus araştırmaya konu olan işletmenin yanı sıra kumaş üretimi yapan diğer işletmeler için de büyük önem arz etmektedir. Zira kumaş üretimi düşük karlılıkla faaliyet gösteren bir iş kolu niteliğindedir ve bu iş kolunda üretim maliyetlerinin kontrolü her geçen gün zorlaşmaktadır.

Maliyet dağıtım anahtarlarının seçiminde sezgisel yaklaşımlar benimsemenin yanıltıcı sonuçlar doğurabileceği açıktır. Bu nedenle bu çalışmada çok kriterli karar verme yöntemleri bulanık küme yaklaşımıyla entegre edilerek kullanılmış ve alternatifler arasında bilimsel bir sıralama yapılmaya çalışılmıştır. Elde edilen bulgular, başta kumaş üretimi olmak üzere pek çok iş kolu için yol gösterici niteliktedir. Bununla birlikte ileride gerçekleştirilecek çalışmalarda farklı ağırlıklandırma ve sıralama yöntemlerinin kullanılması ile elde edilecek sonuçların literatürü zenginleştireceği düşünülmektedir.

Kaynakça

- Akman, G. & Alkan, A. (2006), Tedarik Zinciri Yönetiminde Bulanık AHP Yöntemi Kullanılarak Tedarikçilerin Performansının Ölçülmesi: Otomotiv Yan Sanayiinde Bir Uygulama, *İstanbul Ticaret Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi*, 5, 9, 23-46.
- Arzova, S. B. (2002), *Faaliyet Tabanlı Maliyet Yönetimi*, 1. Baskı, İstanbul: Türkmen Kitabevi.
- Babad, Y. M. & Balachandran, B.V. (1993), Cost Driver Optimization in Activity-Based Costing, *The Accounting Review*, 68, 3, 563-575.
- Can, A. V., Göksu, A. & Faydalı, F. (2018), Maliyet Dağıtım Anahtarlarının Bütünleşik Karar Verme Modeli İle Seçimi, *Muhasebe ve Vergi Uygulamaları Dergisi*, 11, 3, 363-391.
- Chang, D.Y. (1996), Applications of The Extent Analysis Method on Fuzzy AHP, *European Journal of Operational Research*, 95, 3, 649-655.
- Chen, C.T. (2000), Extensions of The TOPSIS for Group Decision-Making Under Fuzzy Environment, *Fuzzy Sets and Systems*, 114, 1-9.
- Cokins, G. & Capusneanu, S. (2010), Cost Drivers: Evolution and Benefits, *Theoretical and Applied Economics*, 17, 8, 7-16.
- Cooper, R. (1988), The Rise of Activity-Based Costing - Part One: What is an Activity Based Cost System?, *Journal of Cost Management*, 2, 2, 45-54.
- Cooper, R. & Kaplan, R. S. (1988), How Cost Accounting Distorts Product Costs, *Management Accounting*, 69, 10, 20-27.
- Dağdeviren, M., Akay, D. & Kurt, M. (2004), İş Değerlendirme Sürecinde Analitik Hiyerarşi Prosesi ve Uygulaması, *Gazi Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 19, 2, 131-138.
- Esmeray, M. & Güngör Tanç, Ş. (2009), Çevresel Maliyetlerin Mamullere Yüklenmesinde Kullanılan Dağıtım Anahtarlarının Seçiminde Analitik Hiyerarşi Yöntemi ve Bir Uygulama, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14, 2, 241-260.
- Foster, G. & Gupta, M. (1990), Manufacturing Overhead Cost Driver Analysis, *Journal of Accounting and Economics*, 12, 1-3, 309-337.
- Geiger, D. R. (1999), Practical Issues in Cost Drivers Selection for Managerial Costing System, *The Government Accountants Journal*, 48, 3, 32-46.
- Harrison, D. S. & William, G. S. (1996), Activity-Based Accounting for Improved Product Costing, *Engineering Valuation and Cost Analysis*, 1, 1, 55-64.
- Homburg, C. (2001), A Note on Optimal Cost Driver Selection in ABC, *Management Accounting Research*, 12, 197-205.
- Kaptanoğlu, D. & Özok, A. F. (2006), Akademik Performans Değerlendirmesi İçin Bir Bulanık Model, *İtüdergisil/d*, 5, 1, 193-204.
- Kim, K.J. & Han, I. (2003), Application of A Hybrid Genetic Algorithm and Neural Network Approach in Activity –Based Costing, *Expert Systems with Applications*, 24, 73-77.
- Levitan, A. & Gupta, M. (1996), Using Genetic Algorithms to Optimize the Selection of Cost Drivers in Activity-Based Costing, *Intelligent Systems in Accounting, Finance and Management*, 5, 129-145

- Özçalıcı, M. & Kaya, A. (2019), Faaliyet Tabanlı Maliyetleme Tekniğinde Maliyet Sürücülerinin Analitik Hiyerarşi Prosesi ile Belirlenmesi: Bir Uygulama, *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 11, 4, 3035-3050.
- Ramadan, S. Z. (2015), Optimizing The Selection of Cost Drivers in Activity-based Costing Using Quasi-knapsack Structure, *International Journal of Business and Management*, 10, 7, 74-84.
- Rostamy, A. A., Shaverdi, M., Amiri, B. & Takanlou, F. B. (2012), Using Fuzzy Analytical Hierarchy Process to Evaluate Main Dimensions of Business Process Reengineering, *Journal of Applied Operational Research*, 4, 2, 69-77.
- Saaty, T. L. (2008), The Analytic Hierarchy and Analytic Network Measurement Processes: Applications to Decisions under Risk, *European Journal of Pure and Applied Mathematics*, 1, 1, 122-196.
- Saaty, T. L. (1986), Axiomatic Foundation of The Analytic Hierarchy Process, *Management Science*, 32, 7, 841-855.
- Schniederjans, M. J. & Garvin, T. (1997), Using the Analytic Hierarchy Process and Multi-objective Programming for The Selection of Cost Drivers in Activity-Based Costing, *European Journal of Operation Research*, 100, 72-80.
- Schwan, E. S. (1993), Activity-Based Costing; Something Old, Something New, *The Mid-Atlantic Journal of Business*, 30, 3, 295.
- Shank, J. K. & Govindarajan, V. (1993), *Strategic Cost Management: The New Tool for Competitive Advantage*, New York: The Free Press.
- Turney, P. (1992), *Common Cents: The ABC Performance Breakthrough*, Hillsboro: Cost Technology.
- Ürkmez, S. Ö., Bilgili, E., Ziareti, R. & Stockton, D. (2008), *Application of Novel Artificial Intelligent Techniques in Ship Building Using Activity Based Costing and Neural Networks*, Proceedings of 2008 International Maritime Lecturers Association (IMLA 2008), İzmir.
- Varila, M., Seppanen, M. & Suomala, P. (2007), Detailed Cost Modelling: A Case Study in Warehouse Logistic, *International Journal of Physical Distribution & Logistic Management*, 3, 37, 184-200.
- Wang, P., Du, F., Lei, D. & Lin, T. W. (2010), The Choice of Cost Drivers in Activity-Based Costing: Application at A Chinese Oil Well Cementing Company, *International Journal of Management*, 27, 2, 367-380.